

Együttélés, összeomlás, újrakezdés

2025 / 1

Tartalomjegyzék

Szerkesztőségi ajánló 5.

Tanulmányok

A. Blokk: A meccs emberei – Zsidók és labdarúgás a két világháború között

Rusznák György: Bevezetés 8–9.

Hegyí Tamás: Minden kezdet nehéz? A magyar futball villámrajtja
a bölcsőből (1897–1926) 10–23.

Dénes Tamás: Kalandozó magyar mesterek oktatták a világ legjobbjait 24–34.

Szegedi Péter: A magyar futball árjásítása és az újrakezdés 35–44.

Kiss László: Portrék és pályaképek a hőskortól a professzionalizmusig 45–56.

B. Blokk: Varia

Dombi Gábor: Lázadás és halál. Halál és lázadás. A pesti koleralázadás és
a pesti zsidók 1831-ben 58–77.

Kelemen Zoltán: A vizsgálat tárgya a vizsgálat maga. (Hermann Antal és
a cigány kultúra) 78–91.

Pelle János: Az orvosok tragédiája 92–101.

Gulyás Klára: Asszimilációra törekvés vagy a roma identitás felfedezése.
Diplomás romák etnicizált fogyasztása 102–114.

- Anti-judaizmus. Nirenberg, David: Antijudaïsme. Un pilier de la pensée occidentale. Genève, Labor et Fides, Genève, 2023. (Jakab Attila)* **116–118.**
- Lower, Wendy: A szurdok. Egy család, egy fénykép, egy tömegmészárlás a holokausz idején. Budapest, 2024. (Nagy Adél)* **119–121.**
- Antiszemita paktum. Marie Moutier-Bitan: Le Pacte antisémite. Le début de la Shoah en Galicie orientale – 2023. (Jakab Attila)* **122–124.**
- Ioanid, Radu: Holokausz Romániában. Tortoma Könyvkiadó, Barót, 2023, 757 oldal (Híd Könyvek, 1). (Jakab Attila)* **125–127.**
- Bleakley, Fred R.: Versenyfutás az idővel. Két rab tanúvallomása életek ezreit mentette meg. Budapest, 2024. (Goldmann Márta)* **128–129.**
- Dunai Andrea: Lovak sorsa. Az 1944/45-ben Magyarországról elvitt lovak nyomában. Budapest, 2024. (Lénárt András)* **130–134.**
- S. Halász Márta: Utazás külföldre útlevél nélkül. Mosonvármegye Kiadó, Feketeerdő, 2023. (Beke Zsolt)* **135–140.**

IMPRESSZUM

Főszerkesztő: **Zima András**

Felelős szerkesztő: **Jakab Attila**

Szerkesztőség: **Lénárt András, Glässer Norbert, Olosz Levente**

Olvasószerkesztő: **Fekete Ildikó**

Grafika: **Csizik Balázs**

Tudományos tanácsadó testület:

Barna Gábor, Frojimovics Kinga, Gecsényi Lajos, Novák Attila, Simon Attila, A. Sajti Enikő, Toronyi Zsuzsanna, Gárdonyi Máté

Szerkesztőségi e-mail:

hurban@hdke.hu

Kiadó:

Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány

1094 Budapest, Páva utca 39.

ISSN 3004-023X (online)

A hurbán pusztulást jelent. A kifejezést hagyományosan a jeruzsálemi Szentély pusztulására használták. A szó a spanyol kiűzetést is jelölte. Az orthodox zsidóság a vészkorszakra is alkalmazta a kifejezést. A pusztulás viszont önmagában történeti és szociokulturális síkon nehezen értelmezhető, csupán erkölcsi következtetések vonhatók le belőle. Az induló folyóirat célja differenciáltan – korszakonként tagoltan, azok kontextusának figyelembevételével – szemlélni azokat a jelenségeket, amelyek a közép-európai, és a vele érintkező térségek zsidóságainak életében a Soá idején az összeomláshoz vezetett. A periodika nagy hangsúlyt kíván fektetni az együttélés kérdésére, melyet a társadalmi struktúrával, mint kontextussal együtt változónak tekint. A holokauszt története nem zárható le a közösségek pusztulásával. A visszatérők újrakezdési stratégiái ugyanúgy kiemelt figyelmet érdemelnek. A zsidó közösségek a mártíriumot évszázadokon keresztül tudatosan mutatták fel, mint az Örökkévaló nevének megszentelését (kidus Hasém), ezáltal a pusztulás közösségi értékmegerősítő és kohéziós erőt keltő jelentésréteget is kapott. A múlt eseményei az általános emberi együttélés mintázataiban számunkra is útbaigazító és összetartó erővel bírhatnak. Ezért a folyóirat helyet kíván adni a memorbuch-elemzéseknek, a visszaemlékezés és a narrativitás kérdésének, valamint a holokausztról, s általában a genocídiumokról szóló alkotások művészetszociológiai vizsgálatának is.

A magyarországi zsidóság a Soá előtt egy közép-európai zsidó világ részét képezte, ugyanakkor az ország határterület is volt. Egyfelől otthont adott a német-cseh-morva gyökerű askenázi rítusú zsidóságnak, másfelől – az országban megjelenő Habsburg galíciai zsidóság révén – a kelet-európai zsidósággal is érintkezett. Balkáni határain túl pedig már az Oszmán Birodalom szefárd zsidósága volt található. A folyóirat kitekintést nyújt a közép-európaiság mellett ezekre a déli és keleti területekre is.

Hurbán: együttélés – összeomlás – újrakezdés című folyóirat célja hazai és külföldi tudományos eredmények közlése és bemutatása, helyi közösségtörténeti kutatások segítése és a holokausztmegemlékezésekhez kötődő hírek szemlézése. Első számunk egyúttal a HDKE munkatársainak bemutatkozó lapszáma is. Szerzőink a saját kutatási területükön elért új eredményeiket jelenítik meg. Tudatosan tükrözi a stáb sokszínűségét a fogalmi keretek és a megközelítések sokfélesége, amelyből a periodika interdiszciplináris megközelítése is adódik.

Bevezetés

Amikor a zsidóság szerepe kerül szóba a magyar labdarúgással kapcsolatban, valószínűleg kevesen gondolnák, hogy milyen fontos szerepet játszott – elsősorban a városi fiatalok révén – abban, hogy Magyarország már a 20. század elején számottevő tényezővé vált Európa labdarúgásában.

Természetesen eleve furcsa dolog sportolóknál vallási vagy származási hovatartozást keresni, hiszen nyilvánvalóan nem ez játszik a pályán. Nem a vallás és nem a származás rúgja a gólokat, vagy védi ki a nagy lövéseket. Mindez inkább arról a korról mesél nekünk, amelyben számon tartották ezeket az adatokat, hogy aztán a második világháborúban egészen tragikus módon jogaiktól, majd sokszor életüktől is megfoszták miatta a zsidó vagy zsidó származású polgárokat. Az ember azonban élni akar, és természetesen játszani is, hogy az öltözőben és a játék közben eltűnjön mindaz, ami mesterségesen elválaszt bennünket egymástól, és a közös cél elfeledtesse azt, amivel úgymint lépten-nyomon találkozunk társadalmi előítéletek vagy éppen a politika gerjesztette feszültségek formájában.

Amikor a tanulmányokat böngésszük, egészen elképesztő olvasni, mennyi remek tehetség került ki a labdarúgásban a zsidó származású magyarok közül. Sokszor olyan hatást gyakoroltak a szakmájukra, ami Európa- vagy világszerte hírnevet szerzett nekik. Nagyjából a svájci világbajnokságig (1954) követjük nyomon a labdarúgásban tevékenykedő zsidó magyarokat, hiszen a holokauszt miatt óriási veszteség érte a magyar zsidóságot, másrészt a világháború után a származást hivatalosan már nem tartották nyilván, és a vallást is erősen háttérbe szorították.

A klubok közül a tanulmányokban markánsan szerepel az MTK csapata, amely mai napig a magyarországi zsidóság legfontosabb, identitását büszkén vállaló egyesülete, de megjelenik a korábban jelentős hatású VAC is, amely kifejezetten cionista klubként határozta meg magát.

A kezdetekről szóló tanulmányban a profi bajnokság bevezetéséig tekintjük át a – leginkább budapesti – zsidóság szerepét a labdarúgás elterjedésében és népszerűvé válásában. Ekkor alakulnak az egyesületek, ekkor indulnak a válogatott találkozók, és ekkor születnek az első sztárok is a labdarúgópályán. Megtudhatjuk azt is, hogy az első világháború után miért csökkent le jelentősen a korábban igencsak szép számú zsidó származású futballisták aránya.

Sötét fejezete a korszaknak a zsidóságot a futballpályán vagy a nézőtéren ért atrocitások kérdése is, valamint az 1939-es második zsidótörvény alapján történt „zsidótlanítás”, amely kizárta a zsidó származású játékvezetőket, a csapatok vezetésében lévőket, és természetesen a futballistákat is. Feloszlatták az MTK-t, és a háborús időkben számos egykori vezető, edző, játékos – köztük sokszoros válogatottak is – a holokauszt áldozatai lettek. Röviden kitérünk azokra is, akik nem éltek túl az üldöztetést vagy a munkaszolgálat közben veszítették életüket, hogy aztán a háború utáni újjáépítés és társadalmi átalakulás kérdését is megvizsgáljuk.

Akik túléltek, azoknak jó része külföldön szerzett magának hírnevet, a világ számos országában értek el a csapataikkal bajnoki címet vagy nemzetközi kupagyőzelmeket.

Külön tanulmány vizsgálja azoknak a zsidó származású labdarúgóknak és edzőknek a sorsát, akik még a második világháború előtt vándorbotot vettek a kezükbe, és külföldön kamatoztatták megszerzett tudásukat. A legjelentősebb az 1930-as években Olaszországban munkát vállaló edzők áradata volt, de lényegében Európa minden országába jutott a magyar tehetségekből.

A végén megismerkedhetünk néhány jelentős személy életútjával, a hozzájuk kapcsolódó kalandokkal, olykor legendákkal, hogy valamennyire közelebb kerülhessenek hozzánk, és megelevenedjenek a személyiségek is az adatsorok mögött.

Úgy gondoljuk, hogy a Holokauszt Emlékközpont 2025-ös időszaki kiállítása – amelyhez a tanulmányok készültek – és az azt kísérő szövegek alkalmasak lesznek arra, hogy ízelítőt kapjunk a futballőrület első korszakából, és természetesen a tárgyi emlékek segítségével is megidézzük a társadalmi viszonyok mellett azt a futballhőskort, amelyben a magyarországi zsidóság igen jelentős szerepet játszott, és hozzájárult a sportág magyar aranykorához is.

Minden kezdet nehéz? A magyar futball villámrajtja a bölcsőből (1897–1926)

„Európa (sőt Chicago kivételével talán a világ) legfiatalabb nagyvárosa 1900-ban Budapest volt. Huszonöt év alatt lakossága megháromszorozódott, épületeinek száma a kétszeresére nőtt, és a város szinte duzzadt a lüktető életerőtől. Egyebek között ebben is ellentéte volt az Osztrák–Magyar Monarchia ikerfővárosának, Bécsnek [...] Budapest fénykorát élte 1900-ban. A gazdasági fellendülés abban az esztendőben véletlenül ugyanakkor jutott el a zenitre, amikor a kulturális élet is a delelőn járt.”

John Lukacs szavai jól illusztrálják azt az időszakot, amikor a magyar labdarúgás napvilágra jött és bölcsőben ringott. 1890-től 1910-ig Budapest lakossága 78 százalékkal növekedett. Az elsősorban a falvakból betelepülő ún. mezőgazdasági lakosságnak köszönhetően Budapest külvárosaié 238 százalékkal. A kiegyezéstől 1914-ig *„Budapest volt Európa leggyorsabban fejlődő városa”*. A századfordulón 733 ezres Budapest

„nagyobb volt, mint Róma, Madrid, Nápoly, Hamburg, Lisszabon, Liverpool, Brüsszel és Amszterdam. Az Osztrák–Magyar Közös Monarchia második legnagyobb városává nőtt. Könnyedén maga mögött hagyta Prágát, és mindjobban megközelítette – nemcsak méreteivel, hanem fontosságában is – Bécsét.”

A kedvező lelki, társadalmi és politikai légkör következményének betudható anyagi fellendülés (a mezőgazdasági, az ipari termelés, valamint a pénztőke növekedése) építési lázat, közlekedési reformokat, közoktatási eredményeket hozott magával. Budapesten szárba szökkent a városi, urbánus civilizáció: *„Az 1900. esztendő meghozta nemzedékét is: írókat és tudósokat, művészeket és bölcselőket, közöttük nem egy világhírűt.”* A magyar főváros kulturális fellelője és a tömegkultúra fellelője volt egyben. Színházak, mulatók, orfeumok, majd – az új század első évtizedétől – mozik és kabarék sorakoztak a városban. No meg kávéházak. 1900-ban kevés híján hatszáz volt belőlük. De Budapest sajátos geológiai adottságainak következtében legalább annyira volt fürdőváros, mint a kávéházak városa.

Mígnem a szórakozás új formája is megjelent a székesfővárosban: a sport, mindenekelőtt a labdarúgás, és nemcsak annak űzése, hanem annak figyelemmel követése, látogatása is – a versenyre, meccsre járás.

AZ ELSŐ LABDÁTÓL A PROFI KORSZAKIG

Ha végigszaladunk a magyar labdarúgás első éveinek legfontosabb eseményein, az alábbiakat emelhetjük ki. Az első futball-labda valamikor a XIX. század utolsó negyedében érkezett meg Magyarországra. A pontos időpont nem tudható, éspedig azért nem, mert nem tudható pontosan, ki hozta haza, kit illet meg az első hazaszállítónak járó elismerés: *„legalább ötven vándorolhatnák maguknak a pionírszerepet, ha örök életűek lennének: gróf Esterházy Miksa, Kosztovics László, Szaffka Manó, Harry Perry és Löwenrosen Károly”.²* Az első – bemutató – mérkőzést a BTC két tizenegye játszotta egymás ellen 1897. május 9-én a Millenáris-pálya mintegy 100 főnyi közönsége előtt, zuhogó esőben. Az első nyilvános nemzetközi mérkőzésre 1897. október 31-én került sor a BTC és a bécsi Cricketterek között. 1899 tavaszán megalakult a Ferencvárosi Torna Club. A friss futballszakosztály csapata egy évre rá debütált a Soroksári úton.

¹ Lukacs 2014.

² Dénes-Sándor–B. Bába 2014.

1901. január 19.: a Magyar Labdarúgók Szövetsége megalapítása az István Főherceg Szálló különtermében.

1901. február 17.: lejátsszák az első bajnoki mérkőzést (BTC–BSC 4:0).

1901 vége: az első bajnokságot a BTC nyeri meg – amelyet egy év múlva is bajnokká avatnak.

1902. október 12.: az A-válogatott lejátssza első hivatalos mérkőzését; Ausztria 5:0-ra diadalmaskodik Bécsben.

1903. április 5.: a második hivatalos mérkőzésen megszületik a válogatott első győzelme; Magyarország–Csehország 2:1. Az első magyar gólt Borbás Gáspár szerzi, az első győztes találatot pedig Minder Frigyes (a 78. percben).

Amikor a hősidők nagy csapatának, a BTC-nek, a csillaga leáldozott, felvirradt két új klub: az FTC-é és az MTK-é. 1903-tól 1929-ig bezárólag csak e két egyesület szerzett aranyérmet az első osztályban, az MTK 13-szor, a Ferencváros 11-szer. 1926 nyarán a kék-fehérek 12–9-re vezettek a zöld-fehérek elleni bajnoki aranyvetélkedésben. A ferencvárosiak első nagy korszaka az első világháború előtti évekre esett, amikor összesen nyolcszor hódították el a bajnoki címet. Legjobb játékosuk az Európa-hírű gólzsák, az első magyar futballsztár, Schlosser Imre volt. Az MTK 1914 és 1925 között megszakítás nélkül tíz alkalommal ült a bajnoki trónuson. Világklasszisok sora (Kertész II Vilmos, Konrád II Kálmán, Schaffer Alfréd, Orth György, Braun József) alkotta aktuális csapatát; még Slózi is átpártolt a Hungária körútra az I. világháború közepén, 1916-ban. Az MTK szerencsés csillagzat alatt állt össze: a háború legkevesbé őt tépázta meg a hazai klubok közül. Legjobbjai – különböző okok miatt – vagy nem kerültek ki a frontra, vagy be sem vonultak. Illusztris elnöke, Brüll Alfréd, a Vöröskereszt főmegbízottjaként teljesített hadi szolgálatot, ami szintén szerencsésen alakult, mert ennek köszönhetően kerülhetett Pestre Jimmy Hogan, a Bécsben internálás alatt lévő nagyszerű angol tréner. A háború utolsó éveiben az MTK a kontinens legjobb csapatai közé emelkedett. A korabeli sportsajtó szerint játékereje a legkiválóbb angol amatőr gárdákéval vetekedett.

Kialakult a híres MTK-stílus, amelyből – túlzás nélkül állítható – a fél világ táplálkozott a két világháború közti időszakban. A kék-fehérek rövid passzos, skót iskolán alapuló futballja elsősorban azért tudott nagy hatást gyakorolni a világ labdarúgására, mert az első világegyetemi gazdasági nehézségek elől külföldre menekülő játékosok között számos Testgyakorló-futballista volt, akik aztán játékosként, edzőként továbbadták Budapesten megszerzett tudásukat (lásd pl. bécsi iskola). Azt a tudást, amelyet az 1912-től 1926-ig terjedő periódusban legfőképpen csatornán túli tanítómesterektől nyertek: John Tait Robertsontól, Ernst Streettől, William Holmestől, Barney Gannon-tól, Jimmy Hogantól (két részletben) és Fred Burgesstől.

Ezzel szemben az FTC, bár voltak rá kísérletei, hogy alapvetően ő is szigetországi trénerekre bízva játékosai felkészítését, Gannon rövid ideig tartó Üllői úti működését leszámítva, a hazai anyagban bízott. Meg a hosszú és beívelt labdákra épülő, leginkább az angol futballiskolára hajazó játékában – más stílust képviselt, mint az MTK. És más társadalmi csoportot is. Az 1888-as alapítású kék-fehérek jobbra az asszimilálódott vagy asszimilálódásra törekvő, gazdag pesti zsidó polgárságot reprezentáltak, a zöld-fehérek leginkább a (német eredetű, „franzstadti”) kispolgárokat, az egyszerű közembert, a „népet”. Földrajzi értelemben: két szomszédos városrész állt szembe egymással – Józsefváros Ferencvárossal szemben.

Ami viszont közös volt az ellenlábasokban: rövid időn belül mindkét egyesület hallatlan népszerűségegre tett szert. Az FTC 1911-ben kapott korszerű pályát, az MTK pedig 1912-ben. A másik közös szál: nem köztudott, de mindkét klubban voltak zsidó származású labdarúgók, tagok, funkcionáriusok, noha nem azonos számban.

Pataki Gyula kimutatásából tudható, hogy az FTC-ben az első világháború előtti években rendszeresen 2–4 zsidó labdarúgó játszott minden bajnoki évadban. Az MTK-nál ugyanez a szám jóval több, a keretek tagjainak kb. 60–70 százaléka idényenként (az első osztályban itt a legtöbb). Az anyakönyvi kivonatokat, keresztleveleket, hajólistákat kutató futballtörténész felkérésünkre

további 11, a magyar futball korai évtizedeiben meghatározó szerepet játszó nagy-budapesti egyesületről készített ehhez hasonló kimutatást.

MAC: nincs zsidó a klubban, csak a katolizált Schöffner Imre.

BTC: az egyetlen zsidó származású játékos Hajós Alfréd.

33 FC: 6–7 zsidó játékos általában.

MUE: zsidó háttérű (de nem cionista egyesület lévén) a játékosok 50–60 százaléka zsidó.

BAK: szintén zsidó háttérű klub, kb. a játékosok fele zsidó.

Fővárosi T. Kör, később Terézvárosi TC néven: a játékosok mintegy 50 százaléka zsidó.

UTE: 4–5 zsidó játékos idényenként.

Vasas: munkásklub, 1–2 zsidó játékos idényenként.

Kispest: szintén 1–2 zsidó játékos idényenként.

Törekvés: az első években nincs zsidó a csapatban, a háború utolsó éveiben és az után viszont megjelenik a két Guttmann fivér, Bartos Béla, Weisz Árpád és Szántó Ferenc.

Postás: 4–5 zsidó játékos idényenként.

Az első évtizedekben a magyar labdarúgást nemcsak a hazai MTK–FTC versenyfutás hajtotta előre, hanem egy másik (kiegyenlített) párviadal is: a nemzetközi porondon, válogatott szinten jegyzett Magyarország – Ausztria presztízsharc.

Az 1902-es osztrák–magyar nyitányról már esett szó. A két nemzet válogatott csapata még a dualista államberendezkedés elmúltával is kitarzott egymás mellett, amennyiben 58 hivatalos mérkőzést játszott egymás ellen az ún. államtörzskorszak végéig. Az utolsóra 1926. május 2-án került sor; Ausztria 3:0-ra nyert Budapesten. Összességében azonban a mieink felé billent a mérleg nyelve: Magyarország szempontjából 26 győzelem, 12 döntetlen, 20 vereség volt a mutató az első negyedszázad végén.

Ausztrián kívül természetesen más válogatottakkal is megmérkőztek legjobbaink.

„A válogatott mérkőzések gyorsan nagy népszerűségegre tettek szert, számuk évről évre nőtt, és néhány esztendő alatt a legfontosabb labdarúgó-eseményekké váltak. Így értelmezhető, hogy 1902-től az utolsó békeévig bezárólag Európában Magyarország játszotta a legtöbb válogatott mérkőzést”³

A magyar válogatott még a játék feltalálói is lepipálta az említett vonatkozásban. 1902-től 1913-ig 47-szer lépett pályára, míg Anglia csak 43 alkalommal. Az első nagy torna, amelyen nemzeti együttesünk részt vett, az 1912-es stockholmi olimpia volt. Kiesett ugyan a nyolc között, de a vigaszdíjat legalább hazavitte (éppen Ausztria előtt). Az 1924-es párizsi játékokat megelőzően ennél is szebb eredményben reménykedett a közvélemény – erre a mieink a második körben minden magyar sportbarát megrökönyödésére súlyos vereséget szenvedtek (0:3) Egyiptomtól, és lógó orral kulloghattak haza.

A húszas években egyébként már jóval kevesebb zsidó származású futballista fordult meg a magyar válogatottban, mint korábban.

„A Magyar Zsidó Lexikonban (Ujvári 1929: 300) található, legalább ötszörös válogatott zsidó származású játékosok jegyzékéből látható: míg a század első és második évtizedében vélhetően alaposan felülreprezentált volt a zsidóság ebben a sportágban, addig az 1920-as évek elejére-közepére szinte eltűntek a futballpályákról. Bár pontos adataink nincsenek, joggal tételezhetjük fel, a polgári egzisztenciákat felváltották a labdarúgás munkásai, akik oda mentek futballozni, ahol munkájukat megfizették.”⁴

3 Szegedi 2016.

4 Szegedi 2003.

S hogy nézett ki a szóban forgó, Ujvári-féle lista?

Nos, valahogy így. Az 1929-ig legalább öt A-válogatott meccsen pályára lépő zsidó játékosok lajstroma, az eredeti névsort kiegészítve, korrigálva: Bíró Gyula (36-szoros válogatott), Blum Zoltán (38), Braun József (28), Bródy Sándor (17), Eisenhoffer József (csak zsidó vallású volt, 8), Feldmann Gyula (10), Fischer Lajos (9), Kertész II Vilmos (47), Kertész III Adolf (11), Knapp Miksa (8), Konrád II Kálmán (13), Kürschner Izidor (5), Mandl (Mándi) Gyula (16), Molnár György (27), Nádler Henrik (7), Rázsó Izidor (5), Révész Béla (8), Sebestyén Béla (24), Szendrő Oszkár (13), Tauszig Imre (5), Vágó Antal (17), Weisz Árpád (6), Weisz Ferenc (17). Az eredeti listán Guttmann Béla neve is feltűnt, de ő csak 4-szer volt válogatott. A lexikon szerint rajtuk kívül 31 zsidó játékos szerepelt még a válogatottban a jelzett időpontig.

Ami a zsidó származású labdarúgók összlétszámát illeti – mint Szegedi Péter is említette –, erre vonatkozó pontos adatok nem állnak rendelkezésünkre. Azonban ki lehet számolni, hány zsidó futballozott például 1920-ban. A *Sport hírlap* 1920. május 17-i cikke szerint ugyanis

„a szövetség elnökségének, tanácsának és bizottságának zöme, a bíróbizottság pedig kivétel nélkül zsidó tagokból áll, holott a sportolók háromnegyed része keresztényekből rekrutálódik”.

Mivel az adott évben mintegy 37 ezer igazolt játékost tartott nyilván az MLSZ (igaz, 1920 májusában minden bizonnyal még a Nagy-Magyarországra vonatkozó számaikat vette figyelembe), ebből kiindulva körülbelül 9000 zsidó származású labdarúgó kergethette a labdát a szövetség égisze alatt Trianon előestéjén.

Hogy a zsidók nemcsak a pályán alkottak maradandót a magyar labdarúgás első harminc évében, hanem azon kívül is – az MLSZ kötelékében, klubelnökként, -funkcionáriusként, játékvezetőként, sportújságíróként –, tulajdonképp a fenti *Sport hírlap*-idézet is bizonyítja...

49 TRÉNER

Érdekes statisztikai kimutatás látott napvilágot a *Nemzeti Sport* hasábjain 1931. február 11-én. Már a cikkecske címe sem volt mindennapi hosszúságú. Így szólt: *Egy kis statisztika arról, hogy az MTK volt játékosai közül hányan helyezkedtek el a tréneri pályán.* Alatta a szöveg:

„»MTK«. E három betű mennyi értéket rejt magában. Ha 15 évre visszamenőleg végiglapozgatjuk a futball krónikáját, azt látjuk, hogy az itthon és külföldön elhelyezkedett trénerek legtöbbjét az MTK adta. Hogy ez mennyire így van, bizonyítja az alábbi névsor”,

és jöttek sorban a nevek – csak azok –, összesen 49 darab.

A felsoroltak többsége labdarúgásunk hajnalán, a kilencszázas, tízes években, illetve részben akkor, meg a húszas években játszott a kék-fehéreknél, de akadtak kivételek, mint például Platkó Ferenc, Jeny Rudolf, Dimény Lajos vagy éppen Remete Imre, akik csak a húszas években futballoztak a Hungária körúton. A lényeg: az érintettek valamikor az MTK-ban (a profi korszakban: Hungáriában) szerepeltek, hosszabb-rövidebb ideig ott szívták magukba a labdarúgás tudományát, és később edző vált belőlük.

Nem egy közülük egészen hosszú pályafutást mondhatott magáénak, habár edzői karrierje lényegi része a két világháború közé esett. Első számú kivétel a hatvanas évek közepéig működő Czeizler Lajos, aki még hatvanéves kora felett is olyan feladatokat vállalt el, mint az olasz válogatott, a genovai Sampdoria, a firenzei Fiorentina vagy a lisszaboni Benfica irányítása.

A negyvenkilenc labdarúgóból a fellelhető források szerint húszan voltak zsidó származásúak. Az egy híján félszáz névből 33-ról tudható biztosan, hogy tartósan – öt évnél tovább – dolgozott edzőként külföldön; közülük 15 zsidó. Tehát a vizsgált személyek közül csupán öt zsidó származású edző nem rendezked(het)ett be hosszú külföldi tréneréletre: Holits Ödön, a tragikus sorsú Kertész III Adolf, Molnár György, Nyúl Ferenc és Singer Miklós.

A negyvenkilencek közül külföldön érte a halál Bíró Gyulát, Dombi (Kohn) Richárdot, Hertzka Lipótot, Károly Jenőt, Kertész Gyulát, Kertész Vilmost, Konrád Jenőt, Konrád Kálmánt, Kovács Lajos dr.-t, Kürschner Izidort, Nagy Józsefet, Orth Györgyöt, Platkó Ferencet, Schaffer Alfrédot, Singer Miklóst, Szabó Pétert, Weisz Lulut, Winkler Józsefet, valamint Winkler Róbertet. Akárcsak az 1920 őszén Saarbrückenbe költöző harmadik Kertész testvért, a 28 éves Adolfot, aki az év novemberében a hatalmas köd miatt közlekedési baleset áldozata lett, amikor Homburgból Neunkirchenbe igyekezett autón. Kertész III-on kívül Károly Jenő (1926), Froncz Döme (1928), Csüdör Ferenc (1930), Remete Imre (1936) és Révész Béla (1939) hunyt még el a második világháború kitörése előtt.

Bányai Lajos halálának helye és időpontja, annak pontos körülményei nem ismertek, csak annyi tudható, hogy a családjával együtt a holokauszt áldozata lett.

Szokatlan, bár akkoriban nem volt annyira meglepő, hogy Rádi Vilmos – aki a tízes években remek sprintere volt az MTK-nak, és *„a bőrlabdát bizony nem a legközelebről ismerte”* – az első világháború utáni években futballtrénernek állt, és nem is bizonyult kétbalkezesnek. Idehaza a III. ker. TVE (1919) amatőr trénerként kezdte labdarúgóedzői karrierjét, majd megfordult többek között a TTC-nél és a Rákócscsabai TK-nál is. 1929-től Olaszországban edzősködött, állomáshelyei: Livorno, Modena, Fiorentina, újra Modena, Pescara.

Az már sokkal különlegesebb, hogy szinte ezzel egy időben ugyancsak egy egykori MTK-s atléta, a szintén tízes években aktív Seres(s) Imre is labdarúgóedzőként működött a két világháború között. Mint a *Sport hírlap* 1931. újrészi számában írta, Seress-Spitz

„Jimmy Hogan és az MTK hírességei között kiképzést nyert a futballban [...] később vidékre került, amatőr tréner is lett, meg játékos is, aztán elkerült szem elől, hogy legújabbán Bajorországban fedezzük fel”.

Na meg Franciaországban. Ezután Salgótarjánban tevékenykedett, szép sikereket érve el.

Táblázatunkban⁵ a név után *-gal jelöltük a zsidó származású trénereket. A második oszlopban 'külföld' szóval jelöltük azokat, akik huzamos (esetünkben öt évnél hosszabb) ideig dolgoztak idegenben, míg a harmadik oszlopban a 'h. után' azt jelenti, hogy még a második világháború után is – jellemzően az ötvenes évekig – edzősködtek.

Megjegyzés: a lista korántsem teljes. Olyan nevek hiányoznak róla, mint például Braun József, a népszerű Csibi, aki 1930 júliusában a Munkácsi SE-nél kezdte edzői pályafutását, vagy a nem kevésbé közkedvelt Opata Zoltán, aki már 1929–1930-ban egyszerre játszott és dirigált mint tréner a miskolci Attilában. A szélesebb közönség előtt alig ismert név az MTK-ban játékosként csak hónapokat (1923) töltő Riff Emil, aki Németországban, Athénban és Hollandiában edzősködött a húszas-harmincas években.

Bányai Lajos*	külföld	
Bíró Gyula*	külföld	
Czeizler Lajos*	külföld	h. után
Csüdör Ferenc		
Dimény Lajos	külföld	h. után
Dombi Richárd*	külföld	h. után
Domonkos László		
Feldmann Gyula*	külföld	
Froncz (Döme) Antal		
Hertzka Lipót*	külföld	h. után

⁵ Az eredeti lajstromon alapuló táblázat elkészítésében közreműködött Pataki Gyula.

Hlavay György	külföld	
Holits Ödön*		
Jeny Rudolf	külföld	h. után
Károly Jenő	külföld	
Károly III József		
Kertész I Gyula*	külföld	
Kertész II Vilmos*	külföld	h. után
Kertész III Adolf*		
Konrád I Jenő*	külföld	
Konrád II Kálmán*	külföld	h. után
Kovács Elemér		
Kovács Lajos dr.	külföld	h. után
Kropacsek Ferenc		
Kürschner Izidor*	külföld	
Lukács Gedeon		h. után
Molnár Ferenc	külföld	
Molnár György*		
Nagy I Ferenc	külföld	
Nagy II József	külföld	h. után
Nemes Károly	külföld	
Nyúl I Ferenc*		
Orth György	külföld	h. után
Platkó Ferenc	külföld	h. után
Pozsonyi Imre*	külföld	
Rádi Vilmos	külföld	
Remete Imre		
Révész Béla*	külföld	
Schaffer Alfréd	külföld	
Schlosser Imre		h. után
Schweng (Sütő) József	külföld	
Senkey Imre	külföld	h. után
Seres (Spitz) Imre		
Singer Miklós*		
Szabó Péter	külföld	h. után
Vágó Zoltán*	külföld	h. után
Weisz Leó*	külföld	h. után
Weszter Károly		
Winkler I József	külföld	h. után
Winkler II Róbert	külföld	h. után

VIDÉKI FUTBALL

Habár tucatszámra alakultak vidéken a sportklubok már a századforduló előtti évtizedekben is – Nagykanizsai TE (1866), Debreceni TE (1867), Aradi TE (1879), Kolozsvári AC (1880), Pozsonyi TE (1880), Zentai AK (1883), Pécsi AC (1886), Gyergyószentmiklósi SE (1887), Hódmezővásárhelyi TVE (1888), Mohácsi TE (1888), Békési TE (1892), Kassai TVE (1892), Szabadkai SE (1894), Szombathelyi SE (1897), Zombori SE (1897), Eperjesi TVE (1898), Kassai SE (1898), Marosvásárhelyi SE (1898), Aradi AC (1899), Aradi TC (1899), Egri TE (1899), Kecskeméti TVE (1899), Szegedi AK (1899), Szeged-Felsővárosi Ifjúsági Egyesület (1899), Váci SE (1899) – a Nagy-Budapesten kívüli vidék csak az 1907–1908-as évadban kapcsolódott be a magyar labdarúgás bajnoki rendszerébe.

Ennek közvetlen előzménye volt, hogy – mint Földessy János dr., 1926-ban kiadott, *A magyar futball és a Magyar Labdarúgók Szövetsége* című kötete írja – a „*Magyar Labdarúgók Szövetsége többszöri, sikertelen próbálkozás után végre megtalálta a helyes utat*” a vidéki kerületi bajnokságok felállításához, s

„1907. június 29-re és 30-ra Budapestre vidéki értekezletet hívott egybe [...] Ezen a vidéki értekezleten elsősorban is kitűnt, hogy elhibázott volt a szövetségnek az a törekvése, hogy a fejletlen és az adminisztrációban járatlan vidék az ország egyes részein maga szervezze meg a kerületi bajnokságokat és maga igazgassa azokat. [...] A megtartott értekezletnek a legnagyobb eredménye az volt, hogy a vidék minden részéből összejöttek képviselők egyöntetűen megállapították ezt a tényt, s a decentralizáció gondolatával szemben úgyszólván kivétel nélkül arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a vidék sportjának megszervezését és a kerületi bajnokságok vitelét központilag kell intézni, legalábbis addig, míg a vidéken mindenütt kialakul a sportembereknek olyan rétege, amely a klubérdekeken felülemelkedve, tárgyilagosan tudja elbírálni a felmerült vitás kérdéseket.”

Az MLSZ – a „központ” – tehát maga vette kézbe az ügyet. 1907 őszére papíron kilenc vidéki kerületet hozott létre, kiírta a bajnokságot, elkészítette a sorsolást is, ám mivel a potenciális indulók részéről érdektelenségbe fulladt az egész (közben azért a küzdelmek 1907. október 13-án elkezdődtek), újra kellett terveznie mindent. A 24 vidéki tageszervezetből 1908 tavaszára még mindig csak 11 állt rajtgépbe, de nem volt mese, folytatódnia kellett a bajnokságnak... Amely kurtán-furcsán végül le is zajlott az Északi, a Déli és a Nyugati konferenciában; igaz, ebben az évben, sem „A legjobb vidéki csapat”, sem a „Magyarország bajnokcsapata” címért nem mérkőztek a vidéki gárdák. Azonban a vidéki futball intézményes keretek közé való terelése hosszú távon mégiscsak meghozta gyümölcsét.

A vidéki események miatt a szövetségben annyira megsokasodott a munka, hogy az MLSZ két éven belül felállította a vidéki pontvadászatot igazgató központi vidéki bizottságot is. A bajnokság a szurkolók és a csapatok részéről is egyre népszerűbb lett; az 1913–1914-es kiírásba már 101 egyesület kapcsolódott be. Az évek múlásával pedig egyre több jó nevű játékos utazott le a fővárosból vidékre, hogy szerencsét próbáljon vagy edzőként valamelyik csapatot felemelje. Ilyen volt a BTC-vel kétszeres bajnok Skrabák István (Nagyvárad SE), a később fél Európát bebarangoló Schaffer Alfréd (Tatabányai SC) vagy a szintén világhíró Kürschner Dóri (Nagyvárad AC) vidéki feltűnése is. Bár a csapatok játékereje még mindig jócskán elmaradt a legjobb budapesti csapatok játékerejétől (az országos bajnoki fináléban sem addig, sem utána nem nyert vidéki alakulat), a vidéki labdarúgás fejlődése töretlen volt, mígnem kitört a világháború, melynek első éveiben a bajnoki küzdelmek szüneteltek.

A vesztes háború és az azt követő Tanácsköztársaság hatalmas károkat okozott a vidéki futballban. Földessy János dr. idézett művében írja:

„Az 1918. év végén bekövetkezett forradalmi állapot, majd az 1919. év folyamán beállott anarkisztikus viszonyok teljesen szétépték a normális kereteket. Azok a kerületeink, amelyekhez az elszakított egyesületek tartoztak, részben azért, mert funkcionáriusaik egy része az elszakított területeken maradt, másrészt azért, mert a megmaradó egyesületek más kerületi beosztást kívántak, átszervezésre szorultak. [...] A megcsonkított kerületekben persze szó sem lehetett a kiírt hadibajnokság lebonyolításáról. [...] Az egyes kerületekben ugyan addig, míg a kerület egyik vagy másik

városát meg nem szállták, vagy amíg a vasúti közlekedés hiánya meg nem akadályozta az utazást, rendben lejátszották a mérkőzéseket. Az akkori általános felfordulás azonban – különösen 1920 tavaszától kezdve – csakhamar lehetetlenné tette a mérkőzések folytatását. Az úgynevezett tanácsköztársaság, mint mindenben, úgy a sportban is, különösen az egyes városokban megalkított sportdirektóriumokkal, egészen felborította a sportélet meglévő kereteit. Olyan emberek kerültek az élre, akik sajátos nézeteik szerint akarták a sportot is irányítani [...] A szövetség ilyen körülmények között ki sem írta az 1919–1920. évi bajnokságot, de azért minden tőlünk telhetőt elkövettünk, hogy még ilyen körülmények között is támogassuk egyesületeinket. 1919. október 5-ikén, a franciák által megszállott Szegedre elküldöttük az ottani osztály válogatott csapata ellen az MLSZ válogatott csapatát. [...] 1919 őszén bekövetkezett a román megszállás. A vidék sporttevékenysége ilyen körülmények között csak rapszodikus lehetett. Egyedül a pestvidéki kerület írt ki egy fordulós díjmérkőzést, a többi kerületben, azokban a városokban, ahol több egyesület működött, helyi díjakat írtak ki, egyébként barátságos mérkőzésekkel töltötték ki az időt. Szövetségünk [...] 1919. november 9-én, Szombathelyen, Nyugat válogatottai ellen kiállította csapatát. Az 1920-as esztendőben, a román megszállás megszűntével, a sportolási lehetőség már szabadabbá vált, a vasúti közlekedés is javult, és így újult erővel láthattunk hozzá a félbemaradt munkához.”

Jóllehet rengeteg csapat ragadt ott az elcsatolt országrészek futballkerületeiben, a vidéki labdarúgás hamar magára talált, és – ahogy a *Nemzeti Sport* 1920. november 12-i számában írta – egyre inkább helyet követelt magának:

„Itt az ideje már most gondolkodni annak a szabálynak elavultsága felett, amely »Magyarország bajnokcsapatá«-vá avatja a budapesti I. osztály győztesét. Akár tetszik, akár nem, a fővárosi egyesületeknek számot kell vetniök a vidék hatalmas fejlődésével, az MLSZ-nek pedig eszerint kell irányítani politikáját. Régi sérelme a vidéknek az országos bajnokságból való kizártsága...”

Nos, a közös (értsd: valóban országos szintű) bajnokságban való részvétel még néhány évig váratott magára, a vidék ennek ellenére haladt a saját útján. Klubszinten egyre jelentősebb játékerőt képviselt; a húszas években rendszeressé váltak különböző kerületi válogatottjainak a szereplései; egyre több játékos kapott helyet az A-válogatottban – miközben az országban jelen lévő gazdasági gondok miatt egyre több vészkiáltást is hallatott.

Kik számítottak az 1926-ig tartó időszak legjelentősebb, legsikeresebb vidéki klubjainak? Mindenekelőtt a Kassai Atlétikai Club, a Győri ETO, a Tatabányai SC, a Szegedi Atlétikai Klub és a Szombathelyi AK. A Kassai AC 1908-tól 1914-ig hatszor nyerte el az Északi kerületi bajnoki címet, kétszer (1909, 1911) az egész vidék legjobbjának is mondhatta magát. Az ETO ugyancsak kétszer (1910, 1913) lett a legjobb vidéki csapat, évekig fergeteges kerületi csatákat vívva a Tatabányával, amely 1912-ben került fel a vidéki futball trónjára, s amelyet csak a háború kitörése akadályozott meg az 1914-es újrázásban. A két SZAK, a Szegedi AK és a Szombathelyi AK egyformán kétszer nyerte meg a vidéki bajnokság fináléját: előbbi 1921-ben és 1922-ben, utóbbi 1923-ban és 1924-ben diadalmaskodott.

Labdarúgásunk korai szakaszában kiemelkedő vidéki klub volt még a Pozsonyi Torna Egylet (PTE), amely – első futballt űző vidéki egyesületként – 1898-ban kezdett el foglalkozni a labdarúgással. Az első vidéki nagyválogatott labdarúgónk is innen került ki: a kétszeres válogatott Nirnsee Gyula 1907-ben. Második fellépése alkalmával a PTE tagjaként szerepelt klubszínekben. Vidéki fellegvár volt a tízes-húszas években számos, utóbb szintén a trianoni határokon kívülre eső város, mint Arad, Kolozsvár, Nagyvárad, Szabadka és Temesvár, vagy a továbbra is anyaországi Debrecen, Kecskemét, Miskolc és Pécs.

A vizsgált korszakban a zsidó sportvezetők, edzők, bírók, játékosok ugyanúgy jelen voltak a vidék labdarúgásában, mint a főváros futballjában, de ez a téma istenigazából sohasem lett górcső alá véve, így erre vonatkozóan mi sem bocsátkozunk részletekbe.

ANTISZEMITA ATROCITÁSOK

Szegedi Péter írja *Az első aranykor. A magyar foci 1945-ig* című könyvében:

„Mivel az erőszakos események gyakori előfordulása részben a társadalmi normazavaroknak volt köszönhető, az 1919–20-as évek fordulóján történeteket [...] nevezhetjük anómiás (vagyis »törvény-nélküliségből« eredő) futballerőszaknak is. Az anómia, a társadalmi normazavar forrása részben a háború volt: az erőszak kiélése olyan gátakat döntött le az emberekben, melyek hiánya később nagyban befolyásolta a futballerőszak magas szintjét is. Nem beszélve arról, ami a háború utáni zűrzavarban történt: ahol az egymással élesen szemben álló politikai rendszerek néhány havonta követik egymást, ahol a trónjától megfosztott, hazatérő királyt fegyveres csapatok üldözik el, ott szinte természetes, hogy a nézők a mérkőzést rosszul vezető bírón vagy a nem szimpatikus ellenfél játékosaink elégtételt vesznek.”

Nos, a háború utáni években nemcsak klasszikus bíró- és játékosverésre, nézőtéri rendbontásra, pályán zajló(!) rendőri intézkedésre került sor özönével, a nagy viláégés meg a nyomában járó közéleti felfordulás felszínre hozta az antiszemita indulatokat is – mind fizikai, mind verbális értelemben. A háború után az egyik első dokumentált antiszemita indíttatású incidens az Újpest-Rákospalotai Atlétikai Klub, közkedvelt elnevezéssel az URAK nevéhez fűződött. Az újpest-palotai egyesület már a tízes években számos alkalommal a hírekbe került szurkolótáborának botrányos viselkedése miatt; aktuális kültelki otthona több skandalum színtere volt. Majd eljött 1919 októbere, amikor a cionista VAC az URAK-hoz látogatott, melynek közönsége a mérkőzés alatt *„a legdurvább kifejezésekkel illette a VAC játékosait”*; az egyiküket arcon is köpték, a lefújás után pedig ütlegelték. De ez csak a kezdet volt: *„amidőn a pályát a VAC közönsége el akarta hagyni, a kijáratoknál botokkal felfegyverzett URAK-tagok várták őket és a keresztlevelüket követelték”*. A vége az lett, hogy több VAC-istát is alaposan helybenhagytak. Egy év múlva az URAK-drukkerhad *„Tempó, magyarok!”*-kal buzdította övéit, ami egyet jelentett az ellenfél, a Főv. T. Kör zsidózásával (Szegedi i. m.). Az URAK-at – szélsőjobbaldali beállítottsága miatt – a második világháború után betiltották.

A tízes években az MTK-t nemegyszer érték verbális támadások; a források alapján leginkább a MAC ellen vívott mérkőzéseken. Utóbbi egyesületnek alapvetően békés szurkolótábora volt, de alkalmanként balhéba keveredett. Aztán – ahogy Szegedi Péter fogalmaz idézett művében – az

„1919-et követő erőszakhullám a MAC-ot is megfertőzte. Az úri klub ugyanis nem egyszerűen a jobboldal, hanem a radikálisabb nézetek követőinek is kedvence volt. A MAC pályája nem tartozott a »veszélyes helyek« közé, a szurkolóik által okozott botrányok kivétel nélkül antiszemita háttérűek voltak. 1919 augusztusában, csupán pár nappal a Tanácsköztársaság bukása után, rendezték a MAC–FTC-találkozót. A mérkőzés bírója, Langfelder Ferenc (később az Újpest egyik vezetője, 1944-ben a holokauszt áldozata) az utolsó percben 11-est ítelt a ferencvárosiak javára, mire »az Atléták közönsége és játékosai a véletlenül vastagabb fajtájú sétapálcákkal felszerelt rendezőséggel (sic!) az élükön, nekirohantak a mérkőzést vezető bírónak, akit csak a ferencvárosi játékosok önfeláldozása mentett meg a súlyosabb testi inzultustól.« A tudósításból ugyan nem derül ki egyértelműen, hogy a támadás mögött antiszemita indítékok is voltak, de beszédes a lap kommentárja, miszerint a botrányt »a társadalmi térről az embersportba áttérjédt felekezeti villongás szította«.”

Vörös- és fehérterroron, pogromokon, Habsburg-restaurációs kísérleteken, IV. Károly halálán túl, 1922 szeptemberének első hétvégéjén – az első osztály startján – a MAC a VAC-ot fogadta a Margitszigeti pályán, 4000 néző előtt; és a vendégek 2:0-ra nyertek. Ezután írta a *Sport-hírlap* a következőket:

„A futballsport eddig szerencsésen megkíméltetett a faji gyűlölködés mérgétől, és ebben része volt a MAC-nak is, amelynek komoly vezetősége sikerrel tartotta féken a szenvedélyeket. A sportnak a felekezeti izgatásokról való mentesítése jó hatással volt kifelé a társadalomban, de ami fontosabb, magában a sportéletben. Mától kezdve azonban aggodalommal kell látnunk, hogy a józan megfontoltság helyébe a féktelenkedés lép. A MAC–VAC mérkőzésen történt jelenetek táplálják

aggodalmunkat s késztetnek arra, hogy józanságra hívjuk föl a sportnak minden igaz barátját. A mérkőzés nyugodt mederben indult s nem történt komolyabb rendzavarás sem a játéktéren, sem a pályán, de a nyugalom csak addig tartott, amíg a VAC el nem érte a vezető gólját. Az addig szunnyadozó gyűlölet hirtelen lángra lobbant. Mintegy kétszáz torokból hangzott fel az »Erger-Berger«, majd más antiszemita dalok következtek, és végigkísérték az egész játékot. A tüntetés ennél a még elviselhető, de helyén nem való megnyilatkozásnál nem állott meg. A második félidőben a VAC vezető gólját követően Schlosser [edző] valamilyen okból belépett a pályára. A MAC-nak a két tagja utánanyomult és kituszkolták, s a jelenetet a tribünről pokoli zsidó, káromkodás és gyalázkodás kísérte. A közben megérkezett rendőrök sorfala között hagyta el a pályát Schlosser, s védett helyre menekült. A feldühödött tömeg helyette egy fiatalembert támadott meg, akinek a ruhája olyan színű volt, mint a Schlosseré, és azok az ütlegek, amelyeket a VAC trénerének szántak, az illetőre hullottak.”

Az „Erger-Berger” zsidóellenes gúnydal volt a XIX. század végén és a múlt század első évtizedeiben; közkeletű elnevezését a refrénjéről – „Erger-Berger Schossberger” ([Minden zsidó gazember...] – kapta. Róbert Péter történész szerint

„[k]ülönösen a 20-as években zengett nagy hangerővel az ostobák ajkán. Rengeteg incidens, botrány volt körülötte. Általános volt pl., hogy amikor kávéházakban, vendéglőkben rendelték a zenekartól, a sértett vendégek – vérmérsékletüktől függően – tiltakoztak, elhagyták a helyiséget, vagy megverekedtek gúnyolóikkal. Kevesen tudják, hogy a csúfolódás eredetileg nem a zsidók ellen irányult.”

Számos más, zsidóellenes magatartásformát megtestesítő eset közül feltétlenül kiemelendő a Ferencvárosi TC 1919. őszi válsága (ahogy a *Sporthírlap* fogalmazott). Az FTC – az MTK-val közösen – 1919. június közepén útnak indult Bécsbe, hogy ott megmérkőzzön helyi csapatokkal. Meg az „utazótárs” MTK-val, merthogy a két magyar klub kétszer is meccselt egymás ellen a császárvárosban. Az első, Rapid-serlegért megvívott találkozón, amely 1:0-s MTK-győzelemmel ért véget, a válogatott Payer Imre többször összeszólalkozott saját játékosával, Blum Zoltánnal, a zöld-fehérek válogatott középfedezetével, csapatkapitányával, majd a meccs után „lezsídogyerekezte”. Itt azonban nem állt meg Payer, mert amikor Sternfeld Jakab játékevezető, a BAK volt futballintézője, az öltözőben csitítani próbálta, vele is összeveszett. A hátvéd nem kért bocsánatot Blumtól, mire az FTC vezetői a helyszínen úgy határoztak: Payer többet nem játszhat a túrán, és kiadták az útlevelét. Payer erre olyannyira megsértődött, hogy kijelentette, „a mai napon kilépek az FTC kötelékéből, és ha hazamegyek, be fogok lépni a MAC-ba”. Ami nem történt meg – helyette játszott (még Bécsben!) a WAC-ban, majd némi töprengés és bíraskodás után Zuglóban kötött ki. Csaknem három évet töltött el a ZAC-ban, edzősködött, futballozott, sőt atletizált is. Megfordult Tatabányán és Szegeden, 1923 őszétől pedig Olaszországban trénereskedett az 50-es évek legelejéig.

Visszatérve a Ferencvároshoz és a Payer-ügy továbbgyűrűzéséhez, 1919 szeptemberében „a megindult felekezeti tendenciák” következményeként a sokszoros válogatott csatár, Weisz Ferenc, valamint Jung Sándor és Weisz Ágoston intéző bejelentette a klubból való távozását, amely, ha nem is azonnal, de egy-két éven belül mindhármuk részéről megvalósult. 1919. október 6-i számában a *Sporthírlap* részletekbe menően foglalkozott az FTC belviszályával. A lap szerint eleinte „arról beszéltek, hogy a klub zsidó vallású tagjai testületileg otthagyják a klubot”, majd tisztázódtak a körülmények.

„Nincs szó felekezeti üldözésről, sem arról, hogy valakit azért, mert zsidó, kényszerítenének, hogy kilépjen az FTC kötelékéből – így a Sporthírlap. – Úgy látjuk, az ellentétek abból származtak, hogy az FTC a klub ama tagjai ellen, akik a kommün ideje alatt exponálták magukat, vizsgálatot indított, s e vizsgálat során a vizsgálóbírák túlságosan tapintatlanul léptek fel az FTC néhány olyan tagjával szemben, akik régi érdemeik alapján is nagyobb kíméletet és bizalmat vártak volna el a klubból. Példának említjük meg itt, hogy az FTC egy régi sokszoros reprezentatív játékosának, aki tizenhét éve tagja a klubnak, okmányokkal támogatott védekezését nem fogadták el, és információért a vizsgálóbírák a rendőrséghez fordultak [...] A vizsgálat a kommunizmus alatt szereplők

ellen indult meg és folyik tovább. De megindult és tovább folyik nemcsak a zsidó tagok ellen, hanem a keresztények közül is azok ellen, akik a kommunizmus alatt valami szerepet játszottak.”

A cikk alatt következett az FTC nyilatkozata (Vargha Jenő titkár és Mattyók Aladár elnökhelyettes által jegyezve), melyben a IX. kerületiek kijelentik: felekezeti üldözés márpedig nincs, soha nem is volt a klubban, a vádat határozottan visszautasítják.

Ezekben a napokban, október 13-án, adott hírt a *Sporthírlap* arról, hogy a

„felekezeti villongás tűzcsóvái a műegyetem falai között lobbantak lángra, s a műegyetemi diákság mondotta ki elsőnek, hogy nem tűr meg maga között zsidó kollégákat. A műegyetemi hallgatóság állásfoglalása természetesen nem maradhatott nyom nélkül a MAFC életében sem. A műegyetem épülete zárva lévén, a klub kiszorult rendes helyiségéből és kizáróan a törzskávéházra van utalva. Itt találkoznak össze a MAFC tagjai, illetve itt kellene egymással összekerülniök, ha a felekezeti kérdés éket nem vert volna az egykor zavartalan összhangban élő sporttársaság közé.”

A hullámok itt is hamarosan elültek: maga a MAFC nagytekintélyű elnöke, Zielinski Szilárd építőmérnök nyugtatott meg mindenkit a *Nemzeti Sport* hasábjain, hogy se válság, se felekezeti kérdés nincsen a MAFC berkein belül.

„Amikor átvettem a tanárelnökséget, azt mondták nekem, hogy zsidó egyesületbe jutottam. Ez éppen úgy nem volt igaz, mint ahogyan ma sem áll az ellenkezője. Az én derék fiaim eddig is kivonták magukat minden politikai mozgalomból, és ezután is csak a sportot fogják szolgálni” – zárta le a témát Zielinski.

VAC – A KIVÉTEL

A Vívó és Atlétikai Club, közismert nevén a VAC kivételes helyet foglal el a magyarországi cionista sportegyesületek palettáján és történetében. A futball felől közelítve az egyetlen hazai zsidó sportklub, amelyik megfordult a magyar labdarúgás legfelsőbb osztályában, öt esztendőt töltve ott el.

„Magyarországon a zsidó társadalom döntő többsége az asszimilációt választotta a kiegyezés után, és ez kiemelten igaz volt a fővárosi zsidóságra nézve. Pesten a cionista eszméknek nem nagyon volt támogatottságuk a zsidóság körében, értelmetlennek, érthetetlennek és sokan felháborítóknak tartották a zsidó szimbólumok demonstratív viselését, illetve a származás hangsúlyozását. Magyarországon a cionizmus nem tudott mély gyökereket eresztetni, hasonlóan azokhoz az európai országokhoz, ahol a zsidóknak nem kellett társadalmon kívülként élniük. A századforduló idején az emancipációt követően zsidók és nem zsidók békességben éltek egymás mellett. A VAC nem azért jött létre később a századforduló elején, mert a származás kizáró tényező lett volna más klubok tagságánál. Sok tehetséges zsidó sportoló sportolt az akkor már működő Újpestben, az MTK-ban, az FTC-ben és más klubokban. A századfordulón a magyarországi cionistáknak nem volt tehát könnyű dolguk, hiszen egy olyan, az asszimiláció iránt mélyen elkötelezett közegben igyekeztek híveket toborozni, amely sokszor ellenségesen viszonyult a mozgalomhoz.”

A gondolatok Szász György hiánypótló, *A Vívó és Atlétikai Club (VAC) története* című, közel-múltban megjelent munkájából valók, s jól szemléltetik azt a korszakot, amelyben az első cionista „sportmozgolódások” megtörténtek. Ilyen volt a Magyarországon született, itt huszonhárom éves koráig élő orvos, újságíró, filozófus, az élete nagy részében Franciaországban tevékenykedő, de német nyelven író Max Simon Nordau (eredetileg Südfeld Maximilian Simon), a szintén pesti születésű Herzl Tivadarral karöltve életre keltett cionista mozgalma, melynek égisze alatt a Muskelijudentum eszméjét meghirdették. Ebben a fizikailag erős, izmos zsidók megteremtését tűzték ki célul, a zsidók addigi életébe gyökeres változást hozandó. A cionista sport ideológiáját valló egyesületek általában kék-fehér színű, Dávid-csillagos felsőt viseltek, egyesületüknek legtöbbször a zsidó múltat idéző vagy büszkeséget, bátorságot sugárzó héber nevet adtak.

Az első világháború kitörése előtt – főképp Közép-Európában – közel 100 cionista sportklubot alapítottak; sorjázta a Makkabik, Hasmonéák, Bar Kochbák, Hakoahok, Haggiborok, Bécstől, Prágán át, Berlinig, Lembergig, Krakkón keresztül, Hamburgig. A háború befejezése után aztán – ahogy Hugo Meisl bécsi futballvezér a *Neues Wiener Sportblatt* hasábjain fogalmazott (magyarul a *Nemzeti Sport* adta közre, 1921. május 14-én) –

„példátlan virágzásnak indult a korlátlan tőkék felett rendelkező zsidó nemzeti sportmozgalom. A volt monarchia minden kisebb-nagyobb városában zsidó sportegyesület alakult. Magyarországon, Budapesten kívül, Győrött és Sopronban, Németországban Berlin-, Hamburg-, Lipcse-, Frankfurt-, Nürnberg- és Münchenben, Svájc területén Bernben, Baselben és Zürichben. De a többi államokban is mindenütt van zsidó sportegylet, többnyire tornászok alapítása.”

Meisl szóban forgó cikkében a VAC-ot sem hagyta ki a sorból. A budapesti egyesület épp azon a tavaszon nyerte meg a II. osztály Stobbe-csoportjának küzdelmeit a Zuglói AC-ot és az Újpesti Törekvést megelőzve, majd a két csoportgyőztes mindent eldöntő egymás elleni mérkőzésén 3:1-re legyőzte a BSE-t is, és feljutott az élvonalba. Története során először!

A VAC több szempontból is elütött a hasonló zsidó egyesületektől. Először is nem héber eredetű nevet viselt, hanem magyar. Másodszor abszolút *all-round* sportegyesület volt: a tornamozgalom határain túllépve igen korán megkezdte működését asztalitenisz-, birkózó-, labdarúgó-, torna- és vívószakosztálya, később a kézilabda-, a kosárlabda-, az ökölvívó-, a túra- és az úszószakosztálya is. Megálmodói – mint a korabeli lapokból kitetszik – 1906-ban a Budapesti Zsidó Torna Egyesület nevet szánták neki, de mivel az alapszabályát a hatóság nem fogadta el (a név felekezeti jellegre utalt), az alapítók végül a VAC nevet választották, minekutána *„a kezdetűk, egyes összetétel mellett, mogendovidot adnak”* – írta Szegedi Péter.⁶

A klub első elnöke dr. Perl Soma ügyvéd volt. Az alapítóatyák között találjuk, Dömény Lajos és Beregi Benjámin mellett, Székely Ferencet, Beregi Ármint, Klein Eleket, Zsoldos Andort, valamint Jakobovits Sándort. Az örökmozgó, remek szervező Döményről tudni kell, hogy azt követően, hogy egyetemi hallgatók 1903 szeptemberében megalapították a „Makkabea” nevű cionista diákegyesületet, az akkor még joghallgató férfiú hamarosan csatlakozott a klubhoz, amelyből – elsősorban neki köszönhetően – a Vívó és Atlétikai Club is kisarjadt. Dömény nevéhez fűződik még a Zsidó Nemzeti Alap magyarországi irodájának megteremtése, a „Kadimah” cserkészcsapat megszervezése, valamint az első hazai cionista sajtóorgánus, a *Zsidó Néplap*, megalapítása is. Dömény 34 éves korában, 1914. szeptember 7-én hősiesen halt a keleti hadszíntéren; halála után megkapta a III. osztályú tiszti érdemkeresztet a vitézségi érem szalagján.

A VAC fellendülése, illetve vendéjátékai nagy hatással voltak a környező országok zsidó sportmozgalmára; az egyesület az 1925-ben osztrák labdarúgó-bajnoki címet nyerő „Hakoah Wien” megalakulását (1909) is inspirálta. Az első világháborúban, bár vezetői, sportolói derékhadát besorozták és a frontra küldték, nem szűnt meg a VAC; sőt hatalmas vérvesztései ellenére remek nevelő munkát végzett. Ott bontogatták szárnyaikat a vérzivataros időkben a labdarúgó Braun fivérek, az idősebb Gyula és az ifjabb József – utóbbi 1917 nyarán az MTK-ba igazolt, és hamarosan világklasszis csatár vált belőle. További világhírű sportolók, akik valamikor a VAC színeit viselték: Kabos Endre kardvívó, Keleti Ágnes tornász, Sárkány István tornász, Klein Rolf kosárlabdázó.

Futball. A szakosztály első csapata az 1908–1909-es idényben kapcsolódott be az MLSZ bajnoki rendszerébe, és rögvést negyedik helyen végzett a III. osztályban. Két évre rá a labdarúgók már a második vonalban szerepeltek, majd némi liftezést követően meg is ragadtak ebben az osztályban. Fontos momentum volt 1919 ősze, amikor a Stobbe-csoportban küzdő bajnoksápirás VAC professzionista trénernek szerződtette Froncz Antalt, aki 1921-ben másodosztályú bajnoki címig vezette a klubot, majd a nyáron nem hosszabbította meg szerződését, hanem Pozsonyba költözött, ahol a helyi PMTK-nál vállalt edzői munkát (*Sportlap*, 1921. július 4.).

⁶ Szegedi 2013.

Froncz elment ugyan, mégis beköszöntött az aranykor, elvégre a futballcsapat 1921 és 1926 között megszakítás nélkül az első osztályban szerepelt; legjobb eredménye az 1923–1924-ben elért 5. helyezés volt. Speciel éppen Fronczcal, a remek, de nyughatatlan Döme ugyanis egy időre visszatért a VAC-ba, 1923. július 15-től 1924 áprilisáig trenírozva azt (miközben párhuzamosan a Vasas edzője is volt ekkor). A csapat ősszel még a 10. helyen tanyázott, majd nagyszerű hajrát nyitva, a szerencsével sem hadilábon állva, kapaszkodott fel az ötödik helyig. Az egyetlen két játékost adott a korszakban a nagyválogatottnak: Fischer Lajos kapus 9-szer, Grósz Il Dezső hátvéd 2-szer lépett pályára a legjobbak között.

A profi éra beköszöntével (1926) a VAC ismét a második vonalban találta magát, aztán a zsidótörvények hatására, 1941-ben, nemcsak a labdarúgókat, hanem a klub szakosztályainak valamennyi csapatát kizárták a nemzeti bajnoki küzdelmekből. Az 1945-ös újrakezdés után sem tartott sokáig az öröm: a kommunista rezsim 1949-ben ellehetetlenítette a VAC működését, és az egyesület hamarosan megszűnt.

Ami a múlt század első két és fél évtizedének többi magyarországi cionista sportegyesületét illeti. Nos, a források szerint nem volt belőlük sok. Meg kell említeni az 1912-es alapítású Pozsonyi Makkabea SE-t, amelynek futballcsapata 1916-tól három idényen át szerepelt a vidéki bajnokság Nyugati kerületében. Ilyen volt a budapesti Mizrachi Torna Egylet is, amelynek ifjúsági csapata 1914 nyarán felvételre jelentkezett az ILSZ-nél. A VAC utánpótlásklubja, a „kis VAC” 1922-ben fúzióra lépett a két évvel korábban erzsébetvárosi és terézvárosi zsidó kereskedők által alakított Remény SC-vel (ebből lett a Remény-VAC), és a csapat 1923-ban megnyerte az Ifjúsági Labdarúgó-szövetség (ILSZ) bajnoki címét. Majd Erzsébetvárosi Sport Club néven az MLSZ versenyrendszerében folytatta működését. Az 1929-ben kiadott, Ujvári Péter által szerkesztett, *Magyar zsidó lexikon* csak egyetlen zsidó sportklubot ismert Budapestről – a VAC-ot.

FELHASZNÁLT, AJÁNLOTT IRODALOM

http://www.szegedi.in/publi/publicisztika/2013_majus_szombat_a_budapesti_zsido_sportegyesuletek_szuletese.pdf

Barcs Sándor (szerk.) 1988: *Száz éves az MTK-VM Sportklub*. Budapest.

Csapó Katalin – Karner Katalin 1999: *Budapest az egyesítéstől az 1930-as évekig*. Budapest. (Változó világ, 25.)

Dénes Tamás–Sándor Mihály 2011: *Baj-nok-csa-pat! A magyar labdarúgás 13 bajnok klubjának története*. Debrecen.

Dénes Tamás – Sándor Mihály – B. Bába Éva 2014: *A magyar labdarúgás története. I. Amatőrök és álamatőrök (1897–1926)*. Debrecen.

Fodor Henrik 1913: *A Magyar Testgyakorlók Köre története 1888–1913*. Budapest.

Földessy János dr. (szerk.) 1926: *A magyar futball és a Magyar Labdarúgók Szövetsége. 1897, 1901, 1925*. Budapest.

Hoppe László 1970: *Labdarúgó-bajnokságaink. 1901–1969*. Budapest.

Lukacs, John 2014: *Budapest, 1900. A város és kultúrája*. Budapest.

Nyáry Gyula 1928: *Az Ifjúsági Labdarúgó Szövetség Jubileumi évkönyve, 1903–1928. Az Ifjúsági Labdarúgók Szövetsége 25 éves fennállásának története*. Budapest.

Pálfi György (szerk.) 1928: *A sport enciklopédiája*. I. és II. kötet. *A testnevelés és testgyakorlás kézikönyve*. Budapest.

Szász György 2019: *A Vívó és Atlétikai Club (VAC) története*. Budapest.

Szegedi Péter 2003: A magyar futball európai expanziója, avagy hogyan lettek tanítók a tanítottakból. *Szociológiai Szemle* (13.) 2. 3–41.

Szegedi Péter 2013: *A budapesti zsidó sportegyesületek születése*. Szombat 5. 6–9. (http://www.szegedi.in/publi/publicisztika/2013_majus_szombat_a_budapesti_zsido_sportegyesuletek_szuletese.pdf; utolsó letöltés 2025. február 24).

Szegedi Péter 2016: *Az első aranykor. A magyar foci 1945-ig*. Budapest. (Kanári könyvek.)

Takács Ferenc 2009: *Budapest sporttörténete. 1873–2000*. Budapest.

Ujvári Péter (szerk.) 1929: *Magyar zsidó lexikon*. Budapest.

Kalandozó magyar mesterek oktatták a világ legjobbrait

A futballemlékezet úgy tartja, hogy a húszas-harmincas évek Európájában, ha valaki azt állította magáról, hogy hajdanán az MTK játékosa volt, azt biztosan szerződtették trénernek. Jó néhányan tényleg kaptak állást, ha ismerték a bűvös jelszót – vagy akár ha igazat állítottak, csak nem tették hozzá, hogy legfeljebb a második vagy a harmadik csapatig jutottak.

Az kétségtelen, hogy az 1920-as években, a kontinens professzionalizálódó labdarúgásában, két futballiskola tanítómestereit várták tárt karokkal: a britét és a közép-európaiét, amelyet szokás Duna-menti iskolának is nevezni. Utóbbiból osztrák és cseh tréner talán összesen működött annyi sikeresen, mint ahány magyar.

Az I. világháború lezárása, a Kommün, majd a trianoni diktátum keletkeztette politikai és gazdasági helyzet a magyar labdarúgóélet szereplői közül is sokak kezébe adott vándorbotot. Bár a húszas évek elejétől is dolgoztak már magyar edzők, ráadásul sikerrel, külföldön, tagadhatatlan, hogy az első korszakban a játékosok vitték a prímet. A legfontosabb célállomásokat Ausztria, Németország és Csehszlovákia jelentette.

Tegyük gyorsan hozzá, kivételek már korábban is akadtak. 1900-ban a bécsi Challenge Cup nyertese, majd az 1907-es német bajnokcsapat, a Freiburger FC tagja is volt az óbudai Goldberger családból származó, de bécsi születésű Goldberger Pál. Egyébként vegyész-mérnök volt, egyike a „professzorok csapatának” becézett freiburgiak öt akadémiai képesítéssel rendelkező futballistájának. A pályákon a Gilly nevet használó, a császárvárosban Paul Philipp Goldberger de Buda néven anyakönyvezett sportembert okkal tartjuk az első magyar légiósszártnak. A First Vienna, a bázeli Old Boys, a Britannia és a Freiburger FC egykori kapusa hazai pályafutása során, 1908-ban, szerepelt a válogatottban is, akkor éppen kapusként, de néhány évvel előtte mezőnyjátékosként is pályára lépett egy ma már nem hivatalosnak tekintett találkozón a „reprezentatív csapatunkban” a Richmond FC ellen. Magyarországon a Műegyetemi FC, a MUE és a „33” FC csapatában is szerepelt. Hatvanegy évesen, 1942 márciusában, hunyt el a mai Łódź környékén, egy koncentrációs táborban.

A légiósok, a kalandozó magyar futballisták száma aztán 1919-ben ugrott meg. Ez volt az első időszak, hogy az ország legjobb játékosai közül néhányan külföldi klubhoz igazoltak. Az 1956-os forradalom korbácsolta vihar kivételével hetven éven keresztül nem fordult elő olyan, hogy az ország tíz legjobb futballistájának fele felcsapott légiósnak. Olyan klasszisok mentek el, mint Schaffer „Spéci” Alfréd, Szabó Péter, Konrád II Kálmán, Plattkó Ferenc, Payer Imre, Ging József, vagy Viola József. Közben itthon a profi, vagy professzionalista a magyar labdarúgás szitokszava lett. Amikor Ginget és Plattkót Bécsben felkereste a *Nemzeti Sport* tudósítója, természetesen mindketten tagadták, hogy a labdarúgásból élnének. (Egyébként annyira éltek a labdarúgásból, mint itthon maradt, az élklubokban futballozó társaik.) Szabó Péter, becenevén „Petár”, az MTK korábbi balszélsője is rossz néven vette a negatív felhangokat.

„Bécsben élő valamennyi játékosunk igen elkeseredett a róluk idehaza elterjedt híresztelések miatt. Akik politikai okokból maradtak fent, azok még mindig nem látják elérkezettnek az időt, hogy hazamenjenek. Akik megélhetést találtak, azok nem is mennek egyhamar haza, mert éppen a foglalkozási körükben beállt munkanélküliség indította őket arra, hogy maradjanak.”

Elmondta, hogy mindegyiküknek a sporttal össze nem függő foglalkozása van, de természetesen állásaikat sportbarátaik közbenjárásának köszönhetik. A tudósítónak feltűntek Plattkó manikűrözött körmei, amelyek, szerinte „vasesztergályosnál kissé szokatlanok”, mire azt a felvilágosítást kapta, hogy a kapus finomabb munkát végez a Francini cégnél.

KONRÁD II BÉCS MŰVÉSZE VOLT

A magyaroknak egyébként (a futballpályán is) jól ment Bécsben. A két Gansl fiú, Izso és Jenő, valamint Nemes-Neufeld Sándor – mindmáig az egyetlen futballista, aki a magyar és az osztrák válogatottban is szerepelt hivatalos mérkőzésen – és a „33” FC korábbi játékosa, Molnár Frigyes, nagy erősítést jelentett a másodosztályú Hakoahnak, a bécsi zsidó-klubnak. Csapatuk nemcsak hogy felkerült az idény végén az élvonalba, hanem bejutott az Osztrák Kupa elődöntőjébe, ahol csak az Amateure lila-fehérjeitől kapott ki. Hat magyar is játszott a mérkőzésen, négyükön kívül; a Konrád fivérek a másik oldalon. Jenő és Kálmán azonnal meghódították az osztrákokat. Elsősorban a fiatalabb fivért, „Csámit”, ünnepelték. Hatásukról öt évvel később azt írta Hugo Meisl, az óriási tekintélynek örvendő osztrák futballvezér: *„Be kell vallanom, hogy játékkultúrában végtelenül sokat köszönhet Bécs Spécinek és Konrád II-nek. Abszolút művészek ők, míg a többiek legfeljebb tökéletes iparosok.”*

Jól jellemzi, hogy Hugo Meisl – aki egy morvaországi kis faluban, zsidó családban, született 1881-ben, és csak tizenkét évesen költözött Bécsbe – milyen sokra tartotta a magyarokat, hogy amikor Ian Sharpe, a nagy tekintélyű futballszakíró, a háromoroszlános válogatott megrekedését látva, a kontinensről akart edzőt szerződtetni Angliába, kérésére Meisl Konrád II Kálmánt, Tóth-Potya Istvánt és Schaffer Alfrédot javasolta. Az ötletből „természetesen” nem lett semmi, hiszen az angolok nem akarták, hogy más tanítsa őket, a tanítómestereket.

A magyarok Németországban is jól szerepeltek. Schaffer Alfréd, a Spéci, és Szabó Péter, a Petár, együtt megnyerték a Nürnberggel a délnémet bajnokságot, majd miután Spéci áttette működésének székhelyét Bázélbe, Szabó egyedül is győzelemre vezette a „Clubot” a német bajnokságban. A korábbi válogatott játékosok közül edzői sikert ért el – éppen a Nürnberget irányítva – két zsidó származású szakember, Kürschner Izidor és Bíró Gyula. Hajdanán mindketten az MTK játékosai voltak. Egyébként mindketten dolgoztak az 1924-es – számunkra az egyiptomi csapásról, az észak-afrikai válogatottól elszenvedett 3:0-s vereségről elhíresült – párizsi olimpián, a labdarúgás első, nagyjából fél évszázadának legjelentősebb tornáján. Bíró Gyula a lengyeleket, Kürschner Izidor a második helyezett svájciakat, Nagy József a harmadik svédeket, Kónya Ferenc pedig az észteket segítette.

Felkerült a magyar légiósok térképére Svájc is. 1920 tavaszának végén Schaffer Spéci és Nemes-Neufeld már az FC Baselben bukkantak fel.

A MAKKABI BRÜNN MAGYARJAI A REAL MADRID ELLEN

Különleges célállomást jelentett az 1918 októberében megalakított Csehszlovákia. Bár sem a politikai, sem a sportpolitikai kapcsolat nem volt felhőtlen Magyarországgal, ez semmiképpen sem gátolta meg a magyar futballistákat, hogy viszonylag nagy számban odaszerződjenek. Jellemző, hogy a prágai németek csapatának számító DFC-be tizenöt magyar igazolt. Az 1990 előtti időket tekintve, Európában csupán két külföldi klubban játszott több honfitársunk, a bécsi Hakoahban és a brünni Makkabiban. Ilyen szempontból (is) különleges a morvaországi egyesület és a magyar labdarúgás kapcsolata. Labdarúgásunk első negyedszázadában a három, bajnoki címet is nyert klub – a BTC, az FTC és az MTK – után ott játszott a legtöbb magyar válogatott játékos! Az egyesület a története során 42 magyar játékost igazolt le, közülük 22-en a válogatottunkban is szerepeltek. Természetesen közülük csak nagyon-nagyon kevesen lettek a Makkabiból válogatottak, de ilyenek is akadtak: 1924-ben Obitz Gábor és Hirzer Ferenc. Egyébként mindketten keresztények voltak. Ez jelzi a Makkabival kapcsolatos, története második felében sokat emlegetett dilemmát, másrészt – például a bécsi Hakoahkal összevetve – „különutas” politikáját. Eleinte még csak zsidó származásúak szerződhetek oda, utóbb már megelégedett a vezetőség – például Obitz Gábor esetében –, hogy a játékos áttér. Feldmann Gyula, a Nemzeti SC, a Ferencváros és az MTK korábbi kiváló jobbátvédje, a brünniek játékos-edzője mondta egyszer akkoriban:

„Nincsen olyan első osztályú egyesület, amelynek játékosai közül néhányan nem ajánlkoztak volna. A jelentkezők közt akadt olyan is, aki keresztény létére a zsidó vallásra is hajlandó lett volna áttérni, csakhogy a Makkabeához jöhessen.”

Fénykorában a Makkabi – nem bevallottan, de mindenki által tudottan – profi klubként működött, még ha a játékosok hivatalosan polgári foglalkozásuk alapján, civil munka (nem) végzésük alapján is kapták busás fizetésüket. Még a nagy idők hajnalán reagált nemes őszinteséggel Nemes-Neufeld Sándor a klub alelnökének dicsérő szavaira az alábbi, természetesen németül elmondott mondattal: *„Ne köszönje meg a játékot, fizetést kapunk érte!”* („Was bedanken Sie das Spiel, wir bekommen dafür Zahlung!”)

A csapat a különleges csehszlovák rendszer miatt a legjobb prágai csapatok ellen nem tudott bajnoki mérkőzést játszani, ellenben nemzetközi mérkőzéseken a kontinens legjobbjai-val találkozott. Játékerejére jellemző, hogy (egyébként Zsigmond – Feldmann, Fischer – Reiner, Obitz, Weisz – Rázsó, Schwartz, Eisenhoffer, Nikolsburger, Czeizler összeállításban, tehát tíz magyar játékoskal és a cseh Fischerrel) 3:1-re megverte Madrid akkori legerősebb csapatát, a Realt, s fáradtan, a számára szokatlan, agyagos pályán is csak alig vérzett el Pozsonyi Jenő csapata az FC Barcelona ellen. Feldmann Gyula azt mondta, hogy a spanyol lapok a Makkabi tudását a legjobb angol profi-csapatokéhoz hasonlították. Azt is hozzátehetjük, hogy körülbelül olyan eredményeket ért el a Makkabi Spanyolországban, mint akkortájt az MTK vagy az FTC. A csapat csillaga akkor áldozott le, amikor az országos labdarúgó-szövetség megtiltotta a zsidó klubokat tömörítő egyesületnek, hogy keresztény játékosokat is foglalkoztasson.

A Makkabi 1924-ben ment tönkre. Akadt olyan játékos, Eisenhoffer József, aki onnan lépett át a bécsi Hakoahhoz. Azon az őszön vezették be Ausztriában a profizmust. Az első, már hivatásos játékosok szereplésével zárt idényt a Hakoah Wien nyerte meg – meglepetésre. A bécsi zsidócsapat alaptizenegyében öt magyar játszott hétről hétre: Guttmann Béla, Nemes-Neufeld Sándor, Schwarz Ernő, Eisenhoffer József és Fábián Sándor. Körülbelül a mérkőzések felén játszott (sőt, egy picivel gyakrabban) egy hatodik, a kispesti kötődésű Wégner Jakab. A bajnoki ezüstérmet az Amateure szerezte meg, Vanicsek Jánossal, és ősszel még Schaffer Alfréddal is a soraiban; Spéci aztán tavasszal továbbállt Prágába. Ha már ott volt, meg is nyerte a Spartával a Közép-cseh Kupát. A harmadik helyen záró Vienna éppen a lila-fehérektől érkezett két magyarral erősödött: novembertől ott játszott Konrád Kálmán és bátyja, Jenő, aki azonban tavasszal porcsérülést szenvedett, és visszavonulni kényszerült. Mindez már jól jelzi, micso-da szerepe volt a magyar futballistáknak az első osztrák profi bajnokságban.

Talán még ennél is érdekesebb képet fest az a szín, hogy a szeptemberi, bécsi válogatott mérkőzés előtt – talán nem egészen komolyan – felvetődött, hogy takarékosági okokból játsszanak a válogatottban az egyébként is kint lévő légiósok. Az ötlet szabadjára engedte bizonyos S. F. betűjelű szerző gondolatait. A magyar bajnokság, és áttételesen a magyar labdarúgás veszteségeiről írt a *Nemzeti Sport*ban, a vázolt ötletből kiindulva. A legerősebb légiós tizenegynek az alábbiakat vélte: Plattkó – Zatykó, Hungler II – Guttmann, Viola, Obitz – Nemes-Neufeld, Schwartz, Opata, Eisenhoffer, Hirzer. A második csapatot is remeknek ítélte: Fehér – Orbán, Weisz I – Konrád I, Zsin, Bánás – Künstler, Winkler I, Konrád II, Schaffer, Szabó. Hozzátette: még a harmadik csapat összeállítása sem kerül nagy megerőltetésbe. S nem is rossz: Biri – Emmerling, Kőszegi – Weisz II, Ging, Weisz K. – Bobor, Szedlacsek, Winkler II, Siklóssy, Weisz. Ezt azzal is kiegészítette, hogy a felsoroltakon kívül még olyan játékosok is rendelkezésre állnának, mint Zsigmond, Feldmann, Menczer, Milosovits, Hajós, Molnár F., Köves, Priboj, Jeszmás, Schaller, Lhotka. (Ez a támadóötös erősebb volt, mint a C-csapatban felsorolt. – DT). S ott volt még Nikolsburger, Rázsó, Gencsy, Fábián, Tichowszky és Horváth II. A szerző, S. F., megemlítette: *„A felsorolt 50 játékos közül 30 volt válogatott, a többi is szerepelt már másodosztályú és vidéki válogatott csapatokban.”* Megemlítette az edzőket is, akikből ugyancsak pazar tizenegyet lehetett volna alakítani, hajdani játéktudásukra emlékezve: György – Révész, Payer – Bíró Gy., Kürschner, Pozsonyi – Schöffner, Károly J., Kertész I, Schlosser, Nagy J.

Volt magyar a spanyol (a Király-kupát megnyerő Barcelonában Plattkó Ferenc, játékosként, Pozsonyi Jenő, edzőként) és a portugál (Teszler Ákos, edző, és Siska Mihály, kapus, a Portóban) futball legfontosabb sorozatát megnyerő csapatban.

Mai fejjel szinte felfoghatatlanul sok magyar labdarúgó és edző próbált szerencsét az 1920-as évek első felében, pontosabban az 1926-os Viareggiói Charta kihirdetéséig Olaszországban. Akár a robbanás idényének is nevezhetjük az 1924–1925-ös szezont, amelyben 41 játékos vagy edző tevékenykedett. Az egyik előfutár, a minőségi magyar légió kinevelésében szándéka nélkül is kulcsszerepet játszó Törekvés egykori válogatott játékosa, Ging József, 1921-ben azt írta haza: *„Szíves-örömezt látják Olaszországban a magyar futballistát, s várnak is belőle tavaszra egy-két csapatra valót.”*

MAGYAR EDZŐK SIKEREI OLASZORSZÁGBAN

Ehhez képest az utolsó magyar amatőr évben, az 1925–1926-osban, már ötvenöt honfitársunk tartozott játékosként olasz csapat kötelékébe, további tizenhatan dolgoztak edzőként vagy játékos-edzőként. Hivatalosan akkor még a csizmaországban is az amatőrizmus dúlt, de ezt senki sem vette komolyan, sem itt, sem ott. A játékoskereteket böngészve egészen döbbenetes adathoz juthatunk: a délinél jóval erősebb északi liga első osztályának két csoportjában, a 24 csapatban, összesen harminc légiós játszott. Öt osztrák mellett 25 magyar! Mégpedig minőségi játékosok: A bajnok Juventust erősítette Viola József és a gólkirályi címet is megnyerő Hirzer Ferenc, a csapat edzője pedig, tragikus haláláig – az Északi Liga döntő mérkőzése előtt a szíve felmondta a szolgálatot –, Károly Jenő volt. Az MTK egykori válogatott csatárának a helyét – aki egyébként nagybátyja volt Röck Marikának, a világhírű operettszubrettnak –, játékos-edzőként, Viola József vette át. A tragédia után néhány héttel Károly Jenő özvegye a *Nemzeti Sport* szerkesztőségének címzett levélben mondott köszönetet annak a tizenegy magyar légiósnek, akik részt vettek a Juventus elleni jótékony célú mérkőzésen (Vezér, Balasits, Posteiner, Veréb, Hajós, Viola, Fatter, Zilizy, Jalovetzky, Csapkay és Hirzer). Ugyancsak a légió létszámát és minőségét jelzi, hogy 1926. június végén, a firenzei stadion avatóján, a toscanai válogatottal a Biri – Ivancsics, Posteiner – Kőszegi, Jaloveczky, Löwy – Fatter, Winkler II, Urik, Csapkay, Dettrich összeállítású gárda mérkőzött. Tudtak volna erősebb csapatot is kiállítani a magyarok, csak hát az éppen a környéken levőket hívták...

A Viareggiói Charta jelentős szigorításokat írt elő a külföldi játékosok szerepeltetésével kapcsolatban. Ráadásul itthon is megszületett végre a profi bajnokság – sokan hazatértek. Attól kezdve sokkal inkább az edzők sikereire lehetett büszke az olaszországi magyar futballkolónia. (Még akkor is, ha 1945 után megint rengetegen mentek vagy éppen szöktek Itáliába.)

A Serie A első idényét, az 1929–1930-ast, rögtön a később a holokauszt áldozatává lett Weisz Árpád csapata (az Ambrosiana) nyerte. Ezt is beleértve hat, más számítás szerint – ami azt jelenti, két bajnokcsapat esetében magyar edző kezdte az idényt, a Torinónál, 1942-ben, Kutik András, illetve a Milannál, 1954-ben, Guttmann Béla, de mindkettőt menesztették szezon közben – nyolc bajnoki címet nyertek a magyarok. Többet, mint bármelyik más külföldi nemzet mesterei.

Az Olaszországban dolgozó magyar edzők számára a csúcst a 1931 és 1935 közötti periódus jelentette. (Ne feledjük: 1934 az első olasz világbajnoki aranyérem éve!). E négy esztendőben nem akadt olyan szezon, amelyben legalább öt magyar edző ne dolgozott volna az A-ligában.

Az 1931–1932-es évadban például a második helyezett Bolognánál (Lelovich Gyula), a harmadik Románál (Baár László), az ötödik Milánban (Bánás József), a hatodik Ambrosiana-Interben (Tóth Potya István), a tizennegyedik Triestinában (Révész Béla), a tizenötödik Pro Vercelliben (Nagy József) és a tizenhatodik Bariban (Weisz Árpád) irányított magyar edző. Lelovich Gyula egyébként a Bologna gárdájával megnyerte a Közép-Európa Kupát! Egy esztendővel később az Ambrosiana-Intert Weisz (2. helyezett), a Bolognát (3.) Nagy, az AS Romát Baár

János és Nemes Kovács Lajos (5.), a Triestinát (8.) Révész és Csapkay Károly, a Padovát (14.) Vanicsek János, a Milant (11.) Bánás, az újonc Palermót (13.) Feldmann Gyula, az Alessandriát (15.) Molnár Ferenc, a Barit (17.) Baár és Egri-Erbstein Ernő dirigálta.

A következő, az 1933–1934-es esztendő különösen fontos volt a magyar edzők olaszországi történetében; ezért azt külön mutatjuk. Abban az idényben a Serie B, a második vonal 13 csapatából hatnál dolgozott magyar edző. A Mondialét követően is maradtak még magyarok a campionatóban. 1934–1935-ben a Serie A-t végigjátszó tizenöt csapatból hétnél dolgozott magyar. Az Ambrosiana-Interben (2.) Feldmann, a Bolognában (6.) Nemes Kovács Lajos, majd Weisz Árpád, az Alessandriában (7.) Chrappan Ottó, a Palermóban (9.) Csapkay, a Bresciában (10.) Hlavay, a Milanban (10.) sportigazgatóként Viola, míg a Triestinában (11.) Tóth Potya.

OLASZ KLUBOK MAGYAR EDZŐK KEZÉBEN

De van-e, ami jobban kifejezhetné a harmincas évek magyar edzőinek tudását, presztízsét, hírnevét, minthogy emlegetjük: ebben a szezonban, vagyis az 1934–1935-ös idényben uralták az előző nyári világbajnoki döntőt játszott két ország bajnokságát! Csehszlovákiában a 12 csapatos ligának öt alakulata vágott neki magyar edzővel: a bajnok Slavia (Konrád Kálmán), a második, s az idény során a KK-t megnyerő Sparta (Szedlacsek Ferenc), a Sportovní klub Židenice (Konrád Jenő, aki hamar felmondott, mert rá akartak parancsolni, hogy ne játszassa a miskolci születésű, de Temesvárról érkezett, román válogatott Raffinszky Lászlót), a Viktoria Plzeň (Faragó Béla) és a Teplitzer FK (Kertész Gyula). Szenzációs idényt zártak a magyarok. Konrád Kálmán megvédte a Slaviával a bajnoki címet, Szedlacsek ismét második lett, a Židenice harmadikként, a Viktoria negyedikként, a TFK nyolcadikként végzett.

Olaszországba visszatérve: vannak nagy klubok is, amelyeknél egész „magyar korszakot” regisztrálhatunk. A kor egyik legerősebb alakulatát, az Ambrosiana-Intert, 1929-től 1936-ig csak honfitársaink pallérozták (Weisz, Tóth Potya, ismét Weisz, majd Feldmann); aztán 1942-ben, Molnár Ferenc révén, újra magyar edző került a csapathoz. A Lazióban Kőszegi Dezső kezdte a sort; 1936-tól 1941-ig tartott a magyar éra (Molnár, Viola, Kertész, majd ismét Molnár). A Torinóban, 1936 és 1939 között, Feldmann, Egri-Erbstein, majd Molnár ült a padon; majd következett Kutik András. A Fiorentina (Feldmann 1930–1931, Rády 1932–1933, Ging 1933–1934, Molnár 1937–1938, majd a háború után Senkey 1946–1947, Czeizler, Hidegkúti és újra Czeizler 1958–1960). De ha nézzük a kisebb klubokat, hasonló a helyzet! A Genóban (Székány 1930–1931, Nagy 1933–1934, Orth 1935–1936), vagy a Vicenzában (Wilhelm 1928–1931, Békey 1924–1928, 1931–1933, Chrappan 1933–1934, Viola 1935–1936, Kutik 1937–1939, majd kisebb szünet után Berkessy 1947–1948, újra Wilhelm 1949–1950, végül Guttmann 1955–1956). De a szárdok büszkesége, a Cagliari, sem létezhetett magyarok nélkül! A szigeten Winkler (1927–1930), Egri-Erbstein (1930–1932), Kutik (1932–1934), Molnár (1934–1935), majd később kétszer is újra Winkler (1942–1943, 1948–1949) öregbítette a magyar futball hírnevét.

A legsikeresebb közülük Weisz Árpád, becenevén „Csili”, a Törekvés hatszoros válogatottja volt. Olaszországi karrierjét az Alessandriában kezdte, még segédedzőként. 1929-től majdnem tíz szezonon át szinte mindig volt élvonalbeli csapata. Két évet töltött az Ambrosianánál, egyet a Barinál, újabb kettőt az Ambrosianánál, rövid időt a Novaránál, utána három és felet Bolognában. Ott vele, az addig jobbára „ezüstös” évek után, aranykor következett. 1936-ban a piros-kékek bajnoki címet szereztek, sőt egy évvel később meg is védték azt. Az 1938–1939-es év után is a bolognaiak varrhattak a dresszre scudettót – de akkor Weisznek már csak öt meccs jutott a szezon elején; a faji törvények miatt távozott.

Remek jellemzése a harmincas évek calciójának (olasz labdarúgásának) – amelyben egyébként az azúrkék mezések két világbajnoki (1934, 1938) és egy olimpiai címet (1936) szereztek, s megnyerték a közép-európai válogatottak Európa-kupáját (1933–1935) – az a mondat, amely szerint a sikerekben óriási szerepet játszottak a magyar edzők és az oriundók, a Dél-Ameriká-

ból szerződött, szüleik, nagyszüleik révén olasz származású futballisták. Weisz Árpádot már említettük, de a zsidó származású edzőóriások közül fontos szerepe volt ebben Révész Bélának – az MTK egykori válogatott hátvédjének – vagy Egri-Erbstein Ernőnek. Révész, Nagy Józseffel együtt, kulcsszerepet kapott Vittorio Pozzótól, az olasz futball első számú szakteknéjétől, a futballvilág egyetlen kétszeres világbajnokától, a covercianói székhelyű olasz edzőképzés rendszerének és tematikájának megalkotásában. A tragikus sorsú, az 1949. májusi, supergai repülőgép-katasztrófában elhunyt Egri-Erbstein Ernő korábbi, elsősorban Luccában, elért sikerei után a Nagy Torino, a Grande Torino, megteremtésében szerzett sportigazgatóként óriási érdemeket, a klubelnök, Ferruccio Novo, bizalmasaként. Érdekes, ő ellenben nem volt annyira jóban a magyar edzőket kifejezetten kedvelő és támogató Vittorio Pozzóval, aki mindenkitől, olasztól, magyartól, más külfölditől féltette a saját pozícióit a Torinónál.

Tény, hogy a harmincas évek legjobb magyar játékosai – nagyon kevés kivétellel – nem szerződtek külföldre. A Ferencváros, a Hungária vagy az Újpest játékosaként megtalálták itthon is a számításukat. Az 1934-es és az 1938-as világbajnokságon szerepelt keret tagjai közül az Olympique Marseille-ből a franciaországi vb-keretbe meghívott Kohut Vilmoson kívül az 1934-ben a csapatkapitányi tisztséget betöltő, a húszas-harmincas évek egy részét Olaszországban és Amerikában töltő, Sternberg László szerződött csak pályafutása legszebb éveiben külföldre. (Az 1938-as vb után a Hungáriát elhagyó, az erőteljes jobbra tolódástól, a zsidóüldözéstől is félő, Argentínába emigráló Sas Ferenc szomorú története kivételt jelent.) A III. világbajnokság előtt, részben takarékosági okokból, felvetődött, hogy az egyébként is francia klubba tartozó Szabó IV János, a Sochaux kétszeres bajnok középfedezete, csatlakozzon a kerethez, de ebből nem lett semmi. Az itthon az Attilában és a Hungáriában futballozó játékos soha nem szerepelt a magyar válogatottban.

Kereslet amúgy nyilván lett volna, főleg a kulcsemberekre. Ne felejtsük el, hogy Lázár Gyula, Sas Ferenc és Sárosi György Közép-Európa, Zsengellér Gyula Európa válogatottjába is meghívást kapott 1937-ben vagy 1938-ban. Az első számú kontinentális futballhatalom, Olaszország, részéről különösen Sárosi iránt volt nagy az érdeklődés; édesapja trieszti születésére tekintettel könnyűnek vélték a honosítását. Feldmann Gyula 1935 nyarán az Ambrosiana-Inter-hez vitte volna. A fradisták Gyurkájáért 150 000 pengőt ígértek a fekete-kékek (100 000 ment volna a klubnak, 50 000 a játékosnak), hároméves szerződéssel, bombafizetéssel. Sárosi azonban nem vágott bele. A klubhoz való kötődésére hivatkozott, valamint arra, hogy a jogi doktrína után az egyesület nyugodt, biztos állásba elhelyezi, s ez többet ér neki mindennél.

AZ ÍGÉRET FÖLDJE

Franciaországban ellenben elképesztő számú magyar futballista szerepelt. La terre promise – az Ígéret földje. 1932-ben ez volt Franciaország a magyar labdarúgóknak. Idevágó adat, hogy az MLSZ kimutatása szerint 1933-ban 93 futballista vándorolt ki külföldre. Ezek körülbelül kétharmada Franciaországba (41) és Csehszlovákiába (21), a többiek pedig Svájcba (8), Ausztriába és Belgiumba (5–5), Olaszországba és Portugáliába (3–3), valamint Lengyelországba, Uruguayba, Romániába, Jugoszláviába, Bulgáriába, Luxemburgba és Németországba (1–1) gravitáltak.

Az első francia profi bajnokság első játéknapján, 1932. szeptember 11-én, tíz mérkőzést rendeztek az első osztályban. A forduló legjobbjának Berkessy Elemér, a Racing középfedezete bizonyult. A kétcsoportos Division National csapatai közül a Montpellier tagja volt az erdélyi Kaucsar, valamint Zavadszky, Kalix, Skvarek és Németh Ernő kapus. Az OGC Nice-é Havas, Somlai, Lyka I, Schubert. A Club Français-ba tartozott Boros, a Racingba pedig, Berkessyn kívül, Nikó I. A Lille OSC-ben játszott Opatá, a Cannes-ban Seres-Seeman, Gállos aztán Köves-Kvasz és Nagy János, az Antibes színeiben Belkó és Seper. A későbbi fordulóknak jött még a bajnoki döntőben is szereplő Varga Zoltán (Lille), illetve Köves-Kvasz János és Nagy János (Cannes), hogy csak a legsikeresebbeket említsük. Varga és Opatá hosszú sort kezdtek meg: 1932 és 1944 között nem akadt olyan esztendő a francia futballban, amelynek bajnok-, vagy kupagyőztes csapatában (legtöbbször mindkettőben...) ne lett volna magyar játékos. Fontos még a követ-

kező, az 1933–1934-es idény vonatkozó adatait is leporolni: a tizennégy csapatos első osztályban 29 magyar játékos szerepelt. A góllövőlista első tíz helyezettjéből négy volt magyar: Lukács István (1.), Simonyi (4.), Kovács (7.) és Belkó (10.). Itthon egyikük sem játszott a válogatottban!

Kanyarodjunk még vissza oda, hogy egyetlen külföldi nemzet edzői sem nyertek az olasz futballban több bajnoki címet a magyarnál! Hasonló a helyzet a portugálban is, ahol a húszas évektől kezdődően Teszler Ákos, Ekker Ferenc, Possák Vilmos, Szabó József, Siska Mihály, Hertzka Lipót, Biri János, Czeizler Lajos, Guttmann Béla, majd már a modern időkben Baróti Lajos is nyert bajnoki címet.

Guttmann Bélát okkal tartják minden idők legkiválóbb zsidó származású futballedzőjének. Pályafutása során kétszer is megnyerte a Bajnokcsapatok Európa-kupáját a Benficával. Aligha kell hangsúlyozni annak nagyszerűségét, hogy nem csupán a mi kontinensünk, de Dél-Amerika legjelentősebb klubsorozatában, a Libertadores-kupában, is ért el sikert. Döntőt játszott Pelé Santosa ellen, a Peñarol élén. Tizenegy országban dolgozott edzőként, kisebb sikerei mellett BEK-győztes (1961, 1962), KK-győztes (1939), Világkupa-döntős (1962), Libertadores-kupa-döntős (1962), magyar bajnok (1939, 1947), olasz bajnok (1955), São Paulo állam bajnoka (1958), portugál bajnok (1959, 1960, 1961), uruguayi bajnok (1962), portugál kupa-győztes (1962) is volt. Kétségtelenül nem tartozott a könnyű emberek közé. Fegyelmet tartott – mégis számára mindig a játékos volt az első. *„Úgy képzelem, az edző az idomár, a játékosok az oroszánok. Ha az idomár nem bánik jól az oroszánjaival, azok megeszik”* – filozofált.

RÉSZÜNK A SVÉD OLIMPIAI ARANYBAN

Hasonlóan domináns szerepet játszottak a magyar edzők a svédben is, mint a portugálban. Az Olaszországban és Portugáliában is sikeres Czeizler Lajos 1943 és 1948 között öt elsőséget szerzett az IFK Norrköpinggel. Ez mindmáig rekord, noha később beállította az angol Roy Hodgson és a svéd Roger Gustafsson is. Tulajdonképpen az ő nagy sorozatát folytatta Konrád II Kálmán (két bajnoki cím a Malmö FF-fel; 1949, 1950). Emlékezetes, hogy az 1948-as svéd olimpiai bajnokcsapatban az alap tizenegy minden játékosának volt magyar edzője addigi pályafutása meghatározó részében: Czeizler, Konrád, vagy éppen Nagy József, esetleg Wampetits István.

Imi Markos, svédországi magyar sportújságíró vetette papírra hajdanán:

„A magyar »vonósnegyes« (Nagy–Wampetits–Czeizler–Konrád) ilyen formában megalapozta az első svéd legendát, illetve a londoni olimpia aranycsapatát. A kék-sárgák ugyanis a szövetségi kapitány, Rudolf Kock és az angol edző, George Raynor vezetésével így álltak fel 1948-ban: Tors-ten Lindberg (Czeizler-tanítvány) – Knut Nordahl (Czeizler), Bertil Nordahl (Wampetits), Erik Nilsson (Konrád) – Brian Rosengren (Czeizler), Sune Andersson (Wampetits) – Kjell Rosén (Konrád), Gunnar Gren (Nagy), Gunnar Nordahl (Wampetits, Czeizler), Henry Carlsson (Wampetits), Nils Ledholm (Czeizler). Zárójelben a klub- vagy a nevelőedzők neve.”

Nagy József is megérdemel egy jó mondatot: 1924-ben olimpiai bronzéremig, 1938-ban (éppen a magyarok ellen veszítve az elődöntőben) a vb negyedik helyéig vezette a svéd válogatottat. De vissza a klubedzői frontra, hiszen akad még két „bajnokcsináló” magyar: Várszegi Vilmos 1957-ben, 1960-ban és 1962-ben a Norrköpinggel, 1968-ban az Östers IS-szel, Dombos Ottó 1973-ban az Åtvidaberggel szerezte meg az elsőséget. Tizenkét bajnokcsapatnak volt magyar edzője!

Akár összegzésnek is felfogható a magyar (és a közép-európai) labdarúgás történetéből kitűnően felkészült Dave Rich az Egyesült Államokban készített portálon, a Forwardon, írott cikkének egy részlete: *„Ezeknek a zsidó futballszároknak a hatása az egész világra kiterjedt”* – írta a húszas-harmincas évek közép-európai labdarúgóéletére visszaemlékezve. Megemlíti, hogy a bécsi Hakoah lett az első külföldi csapat, amely angol földön nyert egy kitűnő angol profi alakulat ellen (5:0-ra verte a West Ham Unitedet, ne feledjük, magyar játékosok köré épített tizeneggyel),

s hogy 1926-ban, az Egyesült Államokban, körülbelül negyedmillióan nézték meg a túramérkőzéseiket. Sőt, a New York-i All-Star-csapat elleni mérkőzésük 46 ezres nézőszáma egészen az 1970-es évekig csúcsnak számított. Fontosnak tartotta kiemelni, hogy „a magyar és osztrák zsidók sportvezetőként vagy edzőként elképesztő sikerrel működtek.” Megnevezi Guttmann Bélát és Kürschner Izidort, megemlítve, hogy mindketten edzősködtek Brazíliában is: „a brazil labdarúgás fejlődésében is szerepet tulajdonítanak nekik az 1958-as első világbajnoki győzelem előtt”. (Kürschner, aki a Botafogo és a Flamengo csapatát vezette a harmincas évek végétől, korai, 1941-es, haláláig a WM-rendszert ismertette meg a brazilokkal; Guttmann az ötvenes évek második felében a 4–2–4-es felállítási renddel, részben a hátravont középcsatárjátékával ismertette meg őket.)

Maradva Dél-Amerikában: legendás figura Hirschl Imre, aki argentin (River Plate) és uruguayi bajnok (Peñarol) is lett. Nem kis teljesítmény ahhoz képest, hogy itthon a legcsekélyebb futballmúltja sem volt.

Nem feledkezett el Hertzka Lipótról, az egyetlen magyar edzőről, aki bajnoki címet nyert a Real Madriddal, s mivel hozzátette azt is, hogy négy évvel később Hertzka a Benficával pedig portugál bajnok is lett, érdemes nekünk is egy különlegességet citálni: a két óriásklub összes edzője közül egyedül ő nyert mindkettővel országos bajnoki címet.

Richard Kohn, aki nálunk felvette a Dombi nevet, s a Little becenévre hallgatott, az első, aki a Bayern Münchennel német bajnok lett, még 1932-ben. További legnagyobb sikereit Hollandiában érte el, a Feyenoorddal; Rotterdamban utcát is elneveztek róla. Czeizler Lajost a sorozatban elért svéd címnyerései és az AC Milannal nyert scudetto miatt emlegeti, de azt sem hagyta ki, hogy volt az olasz válogatott szövetségi kapitánya, mégpedig az 1954-es világbajnokságon. A szerző alaposságára vall, hogy megemlíti Künsztler József nevét, aki egyszersmind magyar rekorder is lett Cipruson; az APOEL-lel nyert nyolc bajnoki címével. Egyetlen magyar edző sem nyert külföldön nyolc bajnoki címet, főleg nem ugyanazzal a csapattal. (Ráadásul szerzett egy kilencediket is, Görögországban, a Panathinaikosszal.)

Az olasz futballban dolgozók közül kiemelte még az Auschwitzban meggyilkolt Weisz Árpádot, aki az Inter Milan és a Bologna edzőjeként háromszor nyerte meg az olasz Serie A-t és Egri-Erbstein Ernőt, aki a Grande Torino sportigazgatójaként veszítette életét. Egytől egyig hősei ők a magyar labdarúgás gazdag történetének.

AZ OLASZ ÉLVONAL EDZŐI AZ 1933–1934-ES IDÉNYBEN

Alessandria (12.)	Franz Hänsel (osztrák)
Ambrosiana-Inter (2.)	Weisz Árpád
Bologna (4.)	Achille Gama (brazil, 1–11.), Angelo Schiavio (olasz, 12–18.), Nemes Kovács Lajos (19–34.)
Brescia (12.)	Hlavay György
Casale (18.)	Secondo Siviardo (olasz, 1–5.), Czeizler Lajos (6–34.)
Fiorentina (6.)	Rády Vilmos (1–10.), Ging József (11–34.)
Genova (17.)	Nagy József
Juventus (1.)	Carlo Carcano (olasz)
Lazio (10.)	Karl Stürmer (osztrák, 1–32.), Walter Alt (osztrák–cseh, 33–34.)
Livorno (7.)	Lelovich Gyula
Milan (9.)	Viola József
Napoli (3.)	William Garbutt (angol)

Padova (16.)	Vanicsek János
Palermo (12.)	Feldmann Gyula
Pro Vercelli (7.)	Guido Ara (olasz)
Roma (5.)	Luigi Barbesino (olasz)
Torino (12.)	Augusto Rangone (olasz, 1–9.), Payer Jenő (10–34.)
Triestina (11.)	Csapkay Károly

(Azonos pontszámnál nem döntötték el a helyezést.)

AZ 1938-AS VILÁGBAJNOKOK MAGYAR EDZŐI

Michele Andreolo (4 mérkőzésen játszott): Weisz Árpád (Bologna, 1935–1938).

Amedeo Biavati (3): Nemes Kovács Lajos (Bologna, 1935), Weisz Árpád (Bologna, 1935–1938).

Gino Colaussi (3): Tóth-Potya István (Triestina, 1930–1931), Révész Béla (Triestina, 1931–1932), Csapkay Károly (Triestina, 1933–1934), Tóth-Potya (Triestina, 1934–1936. szeptember), Nemes Kovács Lajos (Triestina, 1936 ősz), Konrád I Jenő (Triestina, 1937. január–1938. november), Nehadoma János (Triestina, 1938. november–1939. február).

Giovanni Ferrari (4): Feldmann Gyula (Ambrosiana-Inter, 1935–1936).

Pietro Ferraris (1): Nagy József (Pro Vercelli, 1929–1932), Csapkay Károly (1935–1936), Kutik András (Torino, 1942–1943), Egri-Erbstein Ernő (Torino, sportigazgató, 1946–1948).

Alfredo Foni (3): Czeizler Lajos (Udinese, 1917–1928), Fogl István (1928–1929), Molnár Ferenc (1930–1931), Nemes Kovács Lajos (1931–1932), Vanicsek János (Padova, 1933–1934).

Ugo Locatelli (4): Hlavay György (Brescia, 1932–1935), Bánás József (Brescia, 1943–1944).

Giuseppe Meazza (4): Weisz Árpád (Internazionale, 1927–1928), Viola József (Ambrosiana, 1928–1929), Weisz Árpád (Ambrosiana, 1929–1931), Tóth-Potya István (Ambrosiana, 1931–1932), Weisz Árpád (Ambrosiana-Inter, 1932–1934), Feldmann Gyula (Ambrosiana-Inter, 1934–1936. március).

Eraldo Monzeglio (1): Lelovich Gyula (Bologna, 1931. január–1932), Nagy József (Bologna, 1932–1933), Nemes Kovács Lajos (Bologna, 1934–1935), Weisz Árpád (Bologna, 1935).

Aldo Olivieri (4): Kutik András (Hellas Verona, 1929–1932), Vanicsek János (Padova, 1933–1934), Egri-Erbstein Ernő (Lucchese, 1934–1938, Torino (1938–1939), Molnár Ignác (Torino, 1939), Kutik András (1939–1940), Bánás József (Brescia, 1942–1943).

Pietro Pasinati (1): Tóth-Potya István (Triestina, 1930–1931), Révész Béla (Triestina, 1931–1932), Csapkay Károly (Triestina, 1933–1934), Tóth-Potya (Triestina, 1934–1936. szeptember), Nemes Kovács Lajos (Triestina, 1936 ősz), Konrád I Jenő (Triestina, 1937. január–1938. november), Nehadoma János (Triestina, 1938. november–1939. február), Viola József (AC Milano, sportigazgató, 1939–1940), Bánás József (AC Milano, 1939–1940).

Silvio Piola (4): Nagy József (Pro Vercelli, 1930–1932), Viola József (Lazio, 1936–1939).

Pietro Rava (4): Nemes Kovács Lajos (Alessandria, 1946–1947).

Pietro Serantoni (4): Viola József (Ambrosiana, 1928–1929), Weisz Árpád (Ambrosiana, 1929–1931), Tóth-Potya István (Ambrosiana, 1931–1932), Weisz Árpád (Ambrosiana-Inter, 1932–1934).

ZSIDÓ FIÚK SZEREZTEK FUTBALLDICSŐSÉGET

A húszas években három, a nagyvilágban sikeresen portyázó, részben vagy egészben zsidó származású magyar futballistákra épített alakulat is hírnevet szerzett magának. Ilyen volt a Makabi Brünn, amelynek történetét ismertettük, valamint az 1925-ben az első osztrák profi bajnokságot megnyerő Hakoah Wien, soraiban hat kitűnő magyar futballistával. A gárda 1926-ban az Egyesült Államokba indult túrázni, játékosainak egy része aztán évekre ott maradt. A társaság 1926 áprilisában indult el az Újvilágba. A játékosok azzal a szándékkal szálltak fel a gőzhajóra, hogy körülnézzek az általuk addig csak hírből ismert és messziről csodált Egyesült Államokban, aztán visszatérnek az új szezonra Bécsbe. Másként alakult a legtöbbjük élete. A Hakoah volt egyébként az első bécsi csapat, amelyet Amerikába hívtak túrázni. Akkoriban még nem repültek a csapatok; a Hakoah játékosai Franciaországban szálltak fel a Berengaria nevű gőzösre. A New York-i zsidóság óriási lelkesedéssel fogadta a Bécsből érkezett fiúkat. A Broadwayn éljenző tömeg köszöntötte a futballistákat, a városháza erkélyéről ifjabb Nathan Strauss szenátor intézett szöveget a magyar és osztrák futballistákhoz. A New York-i izraelita közösség addig nem igazán érdeklődött a futball iránt, ám a remek propaganda hatására rengetegen lettek kíváncsiak az Európából érkezett játékosokra. Dél-New York válogatottját (25 000 néző előtt) 4:0-ra verte a Hakoah, aztán legyőzte a Brooklyn Wandererst. Ez utóbbi mérkőzést a brooklyni Hawthorne Fielden játszották, s az ellenfél később meghatározó tényező lett jó néhány csapattag életében. A túra után ugyanis az Amerikában maradók egy része a brooklyni „vándorokhoz” szerződött. A túra egyébként öt hétig tartott, és a Hakoah csupán egyetlen találkozót veszített el a New York Stars, vagyis a New York Giants és az Indiana Flooring játékosaihoz toborzott vegyes csapat ellenit. A portya végeztével aztán Eisenhower, Guttmann, Schwarz Ernő és Neufeld Sándor az Egyesült Államokban maradt. Guttmann Béla és Schwarz a New York Giants, a másik két játékos a Brooklyn Wanderers játékosa lett. (Mindkét klub az ASL-ben, azaz az American Soccer League-ben szerepelt.) Hamarosan megérkezett – s ugyancsak a Brooklyn Wanderershez szerződött – az egyik legnépszerűbb, Bécsben is sikereket elért magyar játékos, az ugyancsak zsidó származású Konrád Kálmán, vagy ahogy itthon ismerték, a Csámi. A csapat a legnagyobb sikerét a Lewis-kupában aratta, amelyben döntőbe jutott; igaz, ott kettős vereséget szenvedett a Boston Soccer Clubtól. Konrád Kálmán, Szedlacsek Ferenc, Eisenhower József és Grósz Dezső a döntőben is, míg Fischer Lajos, Neufeld Sándor, valamint Haar Móric a korábbi mérkőzéseken játszottak.

Talán még az övéknél is különlegesebb a budapesti fiúkból alapított Team of Palestina története, amely aztán Maccabi Tel-Aviv néven játszott az Újvilágban. Deutsch Árpád, 1927. március 31-én, nyolc labdarúgóval, a „legnagyobb titokban”, elindult Palesztina felé, hogy onnan egy hosszabb amerikai túrára vigye a játékosokat. A nyolcak: Berger Lajos (VAC) kapus, Blau I Ernő (Pesterzsébet), Blau II Gyula (Pesterzsébet), Grosz III Lajos (BAK), Grünblatt Ferenc (III. ker. TVAC), Weisz Ármin (a VAC-ban Villányi Gyulaként is szerepelt), Skalitzer Gyula (Kispest), Egri (Erbstein) Ernő (Húsos). A névsor még utólag is kiegészült néhány játékosával. Odakint Nathan Agar, a futball örült mecénás és sportvezető, kérésére a cionista szövetség nagy hírverést csapott a Team of Palestina körül. Újságcikkek, fényreklámok, falragaszok, röpcédulák tudatták az érdeklődőkkel az óvilági csapat megérkezését. A Team of Palestina a bemutatkozó mérkőzésén 5:4-re megverte a Brooklyn Wandererst. Ezek után a lapok könnyen vonták le azt a következtetést, hogy a győztes nagyobb játékerőt képvisel a Hakoah Wiennél is. A győztesek hálóját Léderer Tibor védte, Grosz III Lajos és Blau I Ernő alkotta a bekkpárt. Centerhalfot a mezőny legjobb embere, Erbstein Ernő, játszott. László Győző három, Rosenberg Béla és Steiner egy-egy gólt szerzett. Akkor már nem igazán nyert említést a futballisták magyar származása.

„A palesztinai zsidó játékosok megnyerték az egész amerikai zsidóság csodálatát és tiszteletét. Az ő példájuk minden cionista számára felemelő lehet. Ha a zsidó haza képes volt magából ilyen nagyszemélyű embercsoportot kitermelni, akkor semmi munka sem hiábavaló Palesztina felépítése érdekében”

– idézte a *Nemzeti Sport* akkoriban az Amerikai Cionista Szervezet, a ZOA, elnökének, Louis Lipskynek, az elragadtatott és lelkes szavait.

A következő évtizedeket is figyelembe véve az Egyesült Államokban Schwarz Ernő futotta be a legkülönlegesebb karriert. 1902. március 7-én született, s hetven évvel később, 1977. június 19-én, hunyt el Queensben. Itthon a Ferencvárosban, külhonban a Makkabi Brünnben, a bécsi Hakoahban, majd 1926-tól az Egyesült Államokban három New York-i egyesületben (Giants, Hakoah, Americans) futballozott. Játékosa, edzője és tulajdonosa is volt a New York Americansnek. Egyike az Egyesült Államok labdarúgó-válogatottja két magyarországi születésű szövetségi kapitányának. (A másik Bob Gansler.) A második világháború alatt amerikai katonáknak szervezett futballcsapatot; később európai együtteseknek hozott tető alá túrákat az USA-ban. A nevéhez fűződik az egyik első teremfutball-torna megszervezése a New York-i Madison Square Gardenben.

A magyar futball árjásítása és az újrakezdés

A labdarúgás helyzete speciális a sportok között: csapatsportág lévén a versengő felek (klubok, nemzeti válogatottak) különféle társadalmi csoportok reprezentánsai, küzdelmeik az ellentétes társadalmi csoportok harcait tükrözik vissza. Vagyis a futballmező történései, hatalmi harcai szimbolikus küzdelmek, a sportágban zajló folyamatok mintegy lenyomatai a társadalomban zajló konfliktusoknak. Ezzel is magyarázható, hogy a 20. század első felében az antiszemitizmusnak két alkalommal volt meghatározó szerepe a magyar futballéletben: az első világháborút követő ellenforradalmi időszakban, illetve az 1930-as évek végétől, az ország jobbra tolódása idején.

VÁLTOZÓ IDŐK

Miként az antiszemitizmus jellege is különbözött e két időszakban, úgy a futballban is eltérő módon jelentek meg a zsidóellenes jelenségek. Az első világháborút követő forradalmak, a trianoni országvesztéssel járó trauma felkorbácsolta az antiszemita indulatokat. A politikai hatalom is szakított a dualizmus korabeli liberális-konzervatív irányvonallal, de a jogfosztó, a zsidók egyetemi továbbtanulását korlátozó *numerus clausus* törvényen kívül a zsidókat alapvetően nem korlátozták számottevően a mindennapi életben; az „őrségváltás” inkább politikai szólam maradt. Ezzel párhuzamosan sokan a futballpályákon próbáltak revansot venni a bűnbakként kezelt zsidókon. Ahogy 1919-et követően a pogromoknak sok zsidó polgár esett áldozatul, úgy több labdarúgó, bíró volt kénytelen elszenvedni szóbeli vagy fizikai atrocitásokat a mérkőzéseket övező rendbontások során. A bethleni rendszer konszolidációjával az antiszemita akciók egyre ritkábbá váltak, a szélsőjobboldali csoportok ereje, népszerűsége is csökkent. Ezzel párhuzamosan, hathatós állami beavatkozás mellett, visszaszorították a futballmérkőzéseket övező erőszakot is (amely korántsem csak a mérkőzések zsidó szereplőit érintette, hanem általános jelenség volt).

Az 1930–1940-es évek fordulójának társadalmi miliője alapvetően különbözött a két évtizeddel korábbtól. A felerősödő, egyre inkább teret nyerő antiszemitizmust már nem az a frusztráció táplálta, mint az 1910–1920-as évek fordulóján, nem többé-kevésbé marginális helyzetű politikai csoportok erőszakos akcióit jelentette, hanem a hatalom részéről jelent meg a korábban már kevésbé markánsabb igény az őrségváltásra. Így volt ez a labdarúgásban is. Húsz évvel korábban a zsidóellenesség főként mérkőzéseket követő atrocitások formájában jelentkezett. Még a második világháború előestéjén sem tudunk jelentősebb lelátói rendbontásokról. Ellenben míg az első világháború után nem kívánták kiszorítani a zsidókat a sportéletből, az 1930-as évek végétől a politikai hatalom részéről jelentkezett igény a sportág árjásítására.¹

A magyar labdarúgás a századfordulón született, Budapest polgári világában, így természetes volt, hogy a sportág szereplői között jelentős volt a zsidók szerepe. A klubvezetők, a mecénások és a futballbírók tekintélyes része volt zsidó származású, de a labdarúgók között is

¹ Az első világháború után senkinek sem volt célja, hogy a zsidókat kiszorítsa a sportéletből, legfeljebb a keresztények és zsidók szétválasztására voltak törekvések. Az 1920 őszén létrejött Keresztény Magyar Sportliga társelnökei között találjuk az ébredők vezérét, Héjjas Ivánt, illetve Gömbös Gyulát, aki „*azt akarta elérni, hogy ezentúl a keresztény és zsidó sport-társadalom teljesen különváljék, ami azonban nem jelenti azt, hogy egymással meg ne mérkőzzenek a zöld gyepen*” (Nemzeti Sport 1920. szeptember 23). Szintén a szétválasztásra volt példa a Gömbös vezette MOVE sportmozgalma, a szervezet főként kisebb településeken szervezett sportegyesületeket.

számottevő volt az arányuk. Pontos adatokat nem ismerünk, de köszönhetően annak, hogy a két vezető egyesület közül az MTK válogatott labdarúgóinak közel fele, a Ferencváros válogatottjainak pedig mintegy ötöde zsidó származású volt, még az 1920-as évek első felében is a magyar nemzeti tizenegyben pályára lépők 20–30 százaléka volt zsidó származású (erről az időszakról írta a hírhedt antiszemita, Bosnyák Zoltán, a *Magyarország elzsidósodása* című könyvében, hogy „válogatott csapatunk sokszor úgy festett, mintha a palesztinai együttes lenne”). A sportág azonban gyorsan professzionalizálódott, ami együtt járt azzal, hogy szerényebb egzisztenciájú sportolóknak egy futballkarrier felemelkedési esélyt jelentett. Így, míg a húszas évek elején is egy válogatott mérkőzésen rendre 3–4 zsidó származású labdarúgó lépett pályára, a harmincas évekből csupán négy zsidó származású válogatott labdarúgót ismerünk. Vagyis a politikai hatalom részéről megfogalmazott árjásítás igénye nem annyira a labdarúgókra vonatkozott, hanem mindenekelőtt a sportág többi szereplőjére: szövetségi tisztviselőkre, edzőkre, játékvezetőkre, illetve a klubok vezetőire.

AZ ÁLLAM KÖZBESZÓL

A magyar állam és a sport második világháború előtti viszonyáról sommásan annyit állapíthatunk meg, hogy a politika világa ugyan preferálta a sportot, de gyanakvóan nézett a futballra. A trianoni békeszerződés értelmében lényegében megszűnt a hadiipar, a hadsereg létszámát pedig 35 ezer főben maximálták. Így fordult a politika a sport felé. Úgy vélték, hogy a testedzés fogja lehetővé tenni, hogy ha eljön az ideje, edzett fiatalok tízezrei álljanak készen visszaszerezni az elvesztett területeket. Ennek érdekében hozták meg, 1921-ben, a testnevelési törvényt, melynek értelmében életre hívták a levante mozgalmat, és határoztak a testnevelési főiskola létrehozásáról. Csakhogy a futball nem felelt meg a magasztos eszméknek: alapvetően sportjáték volt, nem szoktatott fegyelemre, a sportág irányítói között jelentős volt a zsidók aránya, ráadásul a sportág a profizmus útjára lépve elkövette a legnagyobb bűnt, amit a politikusok el tudtak képzelni: 1926-tól az élvonal első két osztályában – a világon negyedikként – Magyarországon hivatásos játékosok fizetésért sportoltak.

Viszont a labdarúgás kiemelkedő népszerűsége miatt a politika nem avatkozott bele jelentősen a sportág ügyeibe. Ráadásul, amikor a gazdasági válság megroppantotta a profizmus alapjait, az 1935-ben életre hívott Nemzeti Bajnokságban amatőr klubok is indulhattak, köztük egyre több olyan egyesület, amelyet állami vállalat tartott fent, bázisát pedig „keresztény és magyar” tisztviselők és munkások alkották (pl. a vasutas Törekvés, szombathelyi Haladás, Szolnoki MÁV, továbbá Elektromos, győri ETO, miskolci DIMÁVAG, Salgótarjáni Bányász), később pedig a hadiipari üzemek reprezentánsai is feltűntek a legjobbak között, mint a Gamma, a Lampart vagy a csepeli Weiss Manfréd. Másrészt a náci Németország terjeszkedése mintát is adott a radikális átalakításban gondolkodó politikusoknak: amikor ugyanis a német csapatok bevonultak Ausztriába, egy héten belül valamennyi sportszövetségben félreállították a zsidókat, törölték a cionista Hakoah-t a bajnokságból, és lecserélték az Austria Wien – jórészt zsidók alkotta – vezetőségét. Az osztrák futballmérkőzéseken nem bíraskodhatott zsidónak tekintett játékvezető, és elbocsátották a zsidó sportújságírókat is. Vélhetően az osztrák példa aktivizálta azokat, akik kevesebb zsidót szerettek volna a magyar labdarúgásban tudni, hisz láthatták, kellő politikai támogatással akár egyik napról a másikra árjásítani lehet egy egész sportágat.

1938 októberében új vezetősége lett a sportéletet felügyelő Országos Testnevelési Tanácsnak (OTT). Prém Lóránd, ügyvezető elnök, kijelentette: „teljesen keresztény és nemzeti alapon állunk, és valamennyi szövetségben ilyen irányú vezetésre van szükség”.

1938 végén a parlament elé terjesztették a második zsidótörvényt, vélhetően ez a körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy először diszkrimináltak hivatalosan Magyarországon zsidó sportolókat: az OTT rendelete értelmében Olaszországban és Németországban zsidó versenyző nem képviselhetette a magyar színeket, és nem lehetett magyar csapat külföldi túráján zsidó kíséző sem.

Az MLSZ élén ekkoriban Usetty Béla, a Ferencváros elnöke, parlamenti képviselő, állt. Usetty kormánypárti volt ugyan, ám 1938 novemberében, 61 képviselőtársával, kilépett a frakcióból és élesen bírálta Imrédy miniszterelnököt. Nyilvánvaló volt, hogy a miniszterelnökkel szembe forduló Usetty nem fogja teljesíteni az OTT őrsváltásra irányuló terveit. Az elnök körül látványosan fogyott a levegő. Bár elnöki tisztét megtartotta, de márciusban lemondott ügyvezetői pozíciójáról. Az 1939-es választások előtt Usetty, Zsitvay Tiborral együtt, megalapította a Keresztény Nemzeti Függetlenségi Pártot, de a májusi választáson nem kapott mandátumot – ezzel sorsa megpecsételődött.

1939 áprilisában megszületett a második zsidótörvény, melynek 5. paragrafusa vonatkozott a labdarúgó szövetségre, 17. és 19. paragrafusa pedig a sportegyesületekre.² Ugyan a törvény értelmében nem kellett volna teljesen zsidótlánítani a szövetség és a klubok vezetését (hiszen a tisztviselők túlnyomó része nem állt alkalmazotti viszonyban egyikükkel sem), de a sportélet legmagasabb szintű állami irányítói, a zsidótörvény szelleme által vezérelve, elérkezettnek látták az időt, hogy „megtisztítsák” a labdarúgó szövetséget. Az OTT javaslatára a belügyminiszter 1939. június 19-én felfüggesztette a labdarúgó szövetség és a Játékvezetői Testület (JT) autonómiáját, és élükre hatósági biztosokat nevezett ki.

A zsidótlánítás céljára burkoltan, de egyértelműen utalt a hivatalos indoklás is.

„A magyar labdarúgósport irányítása, szakszerű és sportpolitikai vezetése, a magyar megújulás korához méltó szellemisége nem állja ki a szigorú bírálatot. [...] A legnépszerűbb magyar sportág vezetéséből hiányzik a céltudatos nemzetnevelő készség. [...] Labdarúgásunk szelleme erősen elüzletiesedett, s emiatt az üzleties szellem miatt nem csak a sportszerűség gondolata szorult gyakran háttérbe, de a nemzeti fontosságú feladatok jelentősége is szenvedni volt kénytelen. [...] Mindezek a hibák és hiányosságok egyre jobban kimélyítették azt az ellentétet is, amely újabban a magyar labdarúgósport és a keresztény középosztály között kifejlődött. S az ellentéteket csak súlyosbította az a körülmény, hogy a nemzetnevelésben hathatós tényező szerepére hivatott magyar labdarúgósport vezetői közé nagy számmal kerültek be olyanok, akik a magyar ifjúság nemzeti szellemben való vezetésére nem alkalmasok. [...] Az Országos Testnevelési Tanács ezt a helyzetet tarthatatlannak ítélte. S mert úgy látta, hogy a magyar labdarúgásban a hibák kiküszöbölését csak gyökeres személyi, szellemi és sportpolitikai rendszerváltás révén lehet elérni, a keresztény és nemzeti szellemű, de ugyanekkor sportszellemben és szakszerűségben is erős labdarúgó szövetséget teljes átépítő munkával vélte megteremteni.”

A kormány az MLSZ élére Gidófalvy Pál hódmezővásárhelyi tiszteletbeli tanácsnokot, a Dél-magyarországi Labdarúgók Alszövetségének (DLASZ) elnökét, nevezte ki miniszteri biztosnak, a JT vezetésével pedig a szegedi – eredetileg erdélyi – Gálffy Endrét bízta meg.

ŐRSÉGVÁLTÁS A SZÖVETSÉGBEN

A zsidók kiszorítása a szövetségből és annak szerveiből viszonylag könnyű feladat volt, hiszen új vezetők álltak a szövetség élén, akik mellett ráadásul nem működött választott elnökség. Így Gidófalvyra az a feladat hárult, hogy a sportágban tekintélyes súllyal rendelkező – nagy részben zsidó származású –, az egyesületek által delegált, intézőket lecserélje. A szövetségnek arra nem volt lehetősége, hogy megválogassa a klubok kiket választanak intézőiknek. Az új MLSZ egyszerű megoldást talált: a szövetség fennhatósága alatt álló valamennyi egyesület megbízottjának és képviselőjének működési jogát felfüggesztették; az új évadban (1939–1940) ezek az intézők már nem képviselheték csapataikat.

² A második zsidótörvény (1939. évi IV. törvénycikk a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról) 5. paragrafusa szerint „tisztviselőként vagy egyéb alkalmazottként zsidó nem léphet az állam, törvényhatóság, község, úgyszintén bármely más köztestület, közintézet vagy közüzem szolgálatába” (a labdarúgó szövetség köztestület). A 17. paragrafus kimondta, hogy a közszolgáltatón kívüli kereső foglalkozásokban, értelmiségi munkakörben a foglalkoztatottak legfeljebb 12 százaléka lehet zsidó. A 19. paragrafus szerint a 17. paragrafus rendelkezéseit kell alkalmazni az egyesületek, érdekképviseletek, szervezetek, alapítványok tisztviselőire is.

A labdarúgás vezetésében így egyedül a Cégligában maradhettek zsidók. A kisebb, jórészt magáncégek tekintélyes része szervezett futballcsapatot. Ezek a tulajdonképpen amatőr klubok hozták létre a profi bajnokság 1926-os bevezetése után a Cégligát, hogy önálló bajnokságban induljanak. Mivel e cégek tulajdonosainak, irányítóinak nagy része zsidó származású volt, nem meglepő, hogy a Cégligában is nagyon sok zsidó vezető volt. A *Magyarság* 1940 tavaszán arról írt, hogy a Cégliga még mindig „zsidó befolyás” alatt áll (elnöke keresztény, három társelnöke zsidó, a hat alelnök közül öt szintén). A belügyminiszter végül 1940 őszén jelentette ki, hogy szerinte – a Cégliga ellenállása dacára – be kell olvadniuk az MLSZ-be. Erre 1941 tavaszán került sor, amikor a Cégligát feloszlatták, és helyette, az MLSZ-en belül, létrehozták a Vállalati Egyesületek Alosztályát. Tegyük hozzá, hogy a Cégliga árszítása egyébként is megtörtént volna. 1940 végén ugyanis minisztériumi rendelet szabályozta, hogy a sportszövetségekből szorítsák ki a zsidókat. A kezdeményező az MLSZ miniszteri biztosa volt. A *Nemzeti Sport* 1940. novemberi cikke szerint Gidófalvy Pál javaslatára

„az OTT előterjesztést tett az illetékes kormányhatóságoknak, hogy a sportszövetségek életében tegyék kötelezővé a nemzeti és keresztény szempontból megbízható számlázás igazolását. A vallás- és közoktatásügyi miniszter most rendeletet adott ki, amelynek értelmében az OTT felhívta valamennyi sportszövetséget az elnökségben, tisztikarban, tanácsban, valamint egyéb szerveiben működő tagok és azok feleségeinek a nagyszülőikig terjedő származása igazolására. Az igazoltatás végrehajtásának határideje: 1940. december 1.”

Nagyobb problémát okozott a zsidó játékvezetők eltávolítása. Gidófalvy már kinevezése napján felhívást intézett

„az ország keresztény ifjúságához, amely eddig sajnálatos módon nagyrészt távol tartotta magát a játékvezetéstől: haladéktalanul jelentkezzék a felállítandó játékvezetői tanfolyamok hallgatására, hogy az új őszi idényben már igénybe vehessék az ő munkásságukat is”.

Pár hét múlva valóban beindították az új játékvezetői tanfolyamot. Gidófalvy a megnyitón bejelentette, hogy a jövőben Magyarországon csak keresztény sportember vezethet labdarúgó-mérkőzést. A bírótoborzás sikere érdekében a tanfolyam díját 16–20 pengőről 1 pengőre szállították le. 1939 augusztusában a bírácoknak igazolási kérelmet kellett benyújtaniuk, amelyből Gidófalvy 208-at utasított vissza: 171-et a játékvezető származása miatt (olyan, a korszakban elismert, aktív vagy visszavonult játékvezetőket zártak ki a játékvezetői testületből, mint Hertzka Pál, Klug Frigyes vagy Gerő Ferenc). 1940 elején került sor a játékvezetői testület teljes átalakítására, amelynek úgy lett 1600 tagja, hogy közben 500 zsidó származású bírót kizártak a testületből. Őket pótolták a játékvezetői tanfolyamon végzettekkel, ám e „gyorstalpalónak” megvolt az a hibája, hogy ezután rendkívül alacsony képzettségű bírók is vezethettek mérkőzést.

CÉLKERESZTBEN A SPORTEGYESÜLETEK

A szövetséghez képest lényegesen nehezebb feladat volt az egyesületek zsidótlanítása. Deklaráltan cionista klub csak nagyon kevés működött Magyarországon. Legismertebb képviselőjük a Vívó és Atlétikai Club (VAC) volt. Ezek működését a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) 178.690/1941 sz. rendelete lehetetlenítette el, amely kimondta, hogy azok a sportegyesületek, vagy olyan sportegyesületek tagjai, amelyeknek alapszabályai értelmében csak izraelita vallású tagjai lehetnek, és így az 1939. évi IV. tc. 10. §-ának 8. bekezdése értelmében zsidó társadalmi célokat szolgálnak, az országos sportszövetség közreműködésével rendezett országos bajnoki versenyeken, továbbá nemzetközi versenyeken nem vehetnek részt. Az 1920-as évek elején még élvonalban szereplő VAC az amatőr ötödosztályban játszott ekkoriban. A klubot tehát nem szüntették meg. Az utolsó hír 1941 novemberében érkezett a labdarúgókról, amikor kérvényezték az MLSZ-től, hogy – ha már bajnokságban nem szerepelhetnek – legalább barátságos mérkőzéseket játszhassanak. Az MLSZ az Országos Sportközponttól kért véleményt – a sporthatóság válaszát nem ismerjük.

A hatalom viszont elsősorban nem az elszigetelt, kis cionista klubokra akart lecsapni. A Budapest, illetve a megyeszékhelyek polgári világában született egyesületek közül többet is túlnyomórészt zsidók vezettek. Mindenekelőtt ilyen volt az MTK, illetve az 1926-ban alakult profi csapata, a Hungária, illetve az Újpest. Az MLSZ új vezetőségének is főként e két klub került a célkeresztjébe. A profi egyesületek jelentős bevételi forrását jelentették a nemzetközi túrák. A háború kitörésével viszont egyre kevesebb országba tudtak utazni. Ennek ellenére a két klub még 1939–1940 fordulóján is útra tudott kelni. Lényegében az utolsó túrahelyszíneket választották: Görögországot és Törökországot, illetve Jugoszláviát. Ezeket a túrákat éveken át a két klub zsidó származású vezetője, Fodor Henrik (MTK), illetve Langfelder Ferenc (Újpest), szervezte. Ekkor azonban a szabályok már nem tették lehetővé, hogy külföldön zsidó kíséző utazzon a sportolókkal (1939 elején az OTT még csak németországi és olaszországi utazásaikat tiltotta). Az MTK-t névleg a klub masszőrje kísérte. Fodor csak később szállt fel a Görögországba tartó vonatra. A masszőr (tehát a klub fizetett alkalmazottja!) azonban később feljelentette az MTK-t a miniszteri biztoshoz, így a klubot 1000 pengőre büntették, és ugyanezzel vádolták meg a Jugoszláviában túrázó Újpestet is.

Több egyesületben zajlott le ezekben az években őrsváltás, annak ellenére, hogy a sportegyesületeknek ekkor még lehettek zsidó tagjai és vezetői is. Hivatalos rendelet nem jelent meg a sportegyesületek zsidótlanításáról, ám joggal feltételezhetjük, hogy a hatalom (véltően az OTT) igyekezett meggátolni, hogy a klubokban zsidó vezetők tevékenykedjenek. Feltűnő ugyanis, hogy a második zsidótörvény kihirdetése után mintegy fél évvel egyre gyakrabban fordult elő, hogy sportegyesületek „színtiszta keresztény” vezetőséget választottak. A Kispest az elsők között váltott: amikor a helyi hatalom nem támogatta a Kispest FC-t, mert ügyeit „üzletemberek” intézik, a profi klub tisztikara és választmánya lemondott. Két hét múlva ismét keresztény elnöke lett a Kispestnek. A szélsőjobboldali *Magyarság* kommentárja szerint:

„A Kispest FC a kispesti zsidóság utolsó fellegvára volt, ahol a város zsidósága és az azok uszályába kapaszkodó néhány keresztény korlátlan hatalommal rendelkeztek, és ügyesen használták ki a sport reprezentáló erejét saját üzleti érdekeik szempontjából.”

1940 végén a *Magyarság* „Zsidómentesen, újjászülvetve folytatja munkáját a III. kerületi Vívó és Torna Egylet” címmel számolt be a nagy múltú klubnál történetekről. A lap korábban sokszor ostorozta az egyesületet, amely – szerintük – az óbudai zsidóság vezetése alatt állt. Most is megjegyezték, hogy

„az 53 éves múltra visszatekintő jobb sorsra érdemes egyesület vezetőségében ugyanis az utóbbi években több zsidó foglalt helyet, ami a különben keresztény kerületben széleskörű ellenszenvet váltott ki”.

Az egyesület rövidesen új nevet vett fel (III. ker Árpád Sportegyesület) és a klubba beolvadt a Magyar Pamutipari Sport Club is.

Ilyen „őrsváltásra” vidéken is sor került; például Debrecen élvonalbeli, profi klubjánál, a Bocskai FC-ben. A klub élén rendszerint nagyszámú vezetőség állt. A tényleges irányítás azonban általában egy-két ember feladata volt. Az 1930-as évek közepétől ezt a Szombathelyről érkezett zsidó származású intéző-menedzser, Herczog Edvin, látta el. A vezetőségekben mindig nagy számban vettek részt zsidók; a klub 1926-ban még magyaros nevét is egy zsidó újságírótól, Römer Richárdtól kapta. A Bocskai a több mint egy évtizedes sikeres működés után, sok más profi klubhoz hasonlóan, elszegényedett, és egy idő után a város vezetése sem támogatta már. Az egyesület irányításában azonban, 1939-ben – a második zsidótörvény után –, gyökeres változás történt; a Bocskai „keresztény sportemberek kezébe került”. Az anyagi lesüllyedést azonban ők sem tudták megállítani. A *Magyarság* hiába méltatta, hogy a klubnak vezetőségét ma már „nemzeti szocialista szempontból” sem lehet kifogásolni. A diósgyőri vasgyári klub, a DIMÁVAG, ugyan nem került a másodosztályban feljutó helyre, de mivel („ideológiailag” is) biztosabb háttere volt, mint sok más klubnak, Gidófalvy állítólag elhatározta, „megtalálja a módját annak, hogy helyet szorítsanak a diósgyőrieknek”. Ez meg is történt. Igaz, Debrecen is csak rövid időre maradt élvonalbeli futball nélkül; a vasutas DVSC, 1943-ban, feljutott az első osztályba.

Az új rendszer egyetlen zsidó háttérű klubbal volt legalább részben elnéző. A Weiss Manfréd gyár 1937-ben karolta fel a helyi futball ügyét. A másodosztályú Csepel FC-ből WMFC, az amatőr CSTK-ból pedig WMTK lett. A klubnak nem csak a tulajdonosai, hanem az irányítói között is többen voltak zsidók, például az új intéző, Faragó Lajos. A gyár hamarosan nagy, modern stadiont épített. 1940-ben pedig a futballcsapat feljutott az első osztályba. 1942 elején a klub nevéből törölni kellett volna a névadót, ám Weiss Manfréd első világháborús érdemeire tekintettel megtarthatták a WM elnevezést. Így, miközben az ország életéből, ezen belül a sportéletéből is, folyamatosan szorították ki a zsidókat, az 1941–1942-es labdarúgó bajnokságot egy „zsidó elnevezésű” klub nyerte. Az egyesület végül csak a német megszállást követően változtatta meg a nevét CSGYTK-ra.

A HUNGÁRIA ÉS AZ MTK MEGSZÜNTETÉSE

A Gidófalvy-éra legismertebb, s egyben legsúlyosabb áldozata az MTK, és profi szakosztálya, a Hungária, volt. Tudjuk, hogy a profi klubok nagyon nehéz helyzetbe kerültek a túralehetőségek megszűnése miatt, s az anyagi ellehetetlenülés a Hungáriát különösen sújtotta, hiszen bázisukat a zsidótörvények érzékenyen érintették. Nem véletlen, hogy Brüll Alfréd elnök már 1939 elején – arra hivatkozva, hogy jövedelme megcsappant – jelezte, rövidesen már nem fogja tudni támogatni a klubot. A klub a működésének szüneteltetését fontolgatta, ám az Újpest és a Ferencváros közös megbeszélésén rá tudta venni a klub elnökségét álláspontja megváltoztatására. Rövidesen azonban súlyos méltánytalanság érte az egyesületet. Az 1939–1940-es szezon végén a bajnoki címért három csapat, a Ferencváros, a Hungária és az Újpest versengett. A háromból kettőnek zsidó elnöke volt (a Hungáriának Brüll Alfréd, az Újpestnek pedig az Egyesült Izzó vezérigazgatója, Aschner Lipót), így a hatalom nyilván az FTC elsőségének örült volna. Az utolsó előtti fordulóban, ha a Hungária győzni tud (a bajnoki címre még szintén esélyes) Újpesten, akkor már szinte bajnoknak érezhette volna magát. Vezetek is 3:2-re. A mérkőzés utolsó mozzanatairól a Hungária játékosa, az Aranycsapat későbbi szövetségi kapitánya, Sebes Gusztáv, visszaemlékezésében az alábbiakat jegyezte fel:

„Nagyon vigyáztunk minden labdára, minden cselre. A cél most már az volt, hogy tartsuk ezt a 3:2-t. Már csak néhány perc volt hátra a mérkőzésből, amikor az Újpest a jobbszélen próbált támadni. Engem akartak átjátszani, de Zsengellér csele hosszúra sikerült, a labda túlment a vonalon jó másfél méterrel. Én leálltam, a hátam mögött Bíró Sándor balhátvéd is, de nem állt meg Zsengellér, visszahozta a pályára a labdát, elvitte a leálló Bíró Sándor mellett, odapasszolta Kocsis Gézőnek, aki a meg sem mozduló Szabó Tóni mellett hálóba gurított. Mosolyogtunk az igyekvő újpesti fiúkon, de elment a kedvünk a mosolygástól, amikor láttuk, hogy a játékvezető egészen komolyan középre int. [...] Zsengellér Gyula odajött, és csendesen mondta: Gusztikám, ne haragudjatok, de mi is rájátszunk a bajnokságra: Azt válaszoltam: Pajtas, ezt sem ti, sem mi nem nyerjük meg, ezen a mérkőzésen több gól nem fog esni. Jaross (az FTC elnöke) fog ebből a mérkőzésből kikerülni. [...] A mérkőzés végén odamentem a játékvezetőhöz, és nagyon nyugodt hangon a következőket mondtam: Ezzel a csalással tizenegy ember egyévi munkáját tette tönkre. Erre ő azt válaszolta: Fel fogom jelenteni. [...] Persze Iváncsics nem jelentett fel.”

Bár az idézet állításával szemben a zsidóság deportálását elrendelő belügyminiszter, Jaross Andor, csak 1944 augusztusában lett az FTC elnöke, a ferencvárosi klub nyerte a bajnokságot, amihez kétségtelenül nagy segítséget adott a két vetélytárs különös körülmények között elért döntetlenje. Különös, már csak azért is, mert Iváncsics Mihály a magyar labdarúgás első fél évszázadának legjobb, legismertebb bírója volt – az egyetlen magyar 1945 előtt, aki labdarúgó világbajnokságon is mérkőzést vezethetett. A gól szokatlan körülményeiről még a *Magyarság* is megemlékezett, hozzátéve, hogy Iváncsics, és a gólt szabályosnak jelző partjelző ellen vizsgálat indul (Iváncsics, a Hungária játékosainak tiltakozását látva megkérdezte a partjelzőt, Becskő Józsefet, aki nem látta, hogy a labda kint lett volna).

A sporttörténeti könyvek többféleképpen emlékeznek meg a Hungária megszűnéséről; annyi bizonyos, hogy a klub maga mondta ki feloszlását. A feloszlató közgyűlés (1940. július 8) előtt

a vezetők – a Hungária egyre súlyosabb anyagi helyzete miatt – még abban gondolkodtak, hogy csökkentik az irodai alkalmazottak számát, illetve a labdarúgók fizetését. Több könyv egy OTT-leiratról tesz említést, amelynek értelmében a klubnak „*az esedékes közgyűlésen ki kell iktatnia soraiból azokat, akik az 1939-ben kiadott második zsidótörvény hatálya alá esnek*”. Brüll vissza is vonult volna, de a közgyűlés nem volt hajlandó nélküle tovább működni, és ezért kimondták a Hungária megszűnését. Több forrás azonban másképp írja le a klub megszűnését. Gidófalvy népbírói perében Kisfalvy István és Mandik Béla – vagyis a klub egykori főtitkára és szövetségi képviselője – azt állították, hogy a Hungária feloszlása „*hatósági beavatkozás nélkül, önként, közgyűlési határozattal történt*”. Sebes Gusztáv, az Aranycsapat későbbi szövetségi kapitánya, a Hungária csapatkapitánya, is beszámol a megszűnésről. Ő nem említi az inkriminált OTT-leiratot, hanem elmondja, hogy Brüll kifejtette: „*ilyen körülmények között nem lehet továbbvinni a dolgokat, és javaslatot tett az egyesület szüneteltetésére vagy feloszlására*”.

Brüll végül magára vállalta a Hungária 125 ezer pengős tartozását; a játékosok pedig az amatőr MTK-ban folytatták pályafutásukat. Az MTK 1940 őszén új, nem zsidó vezetőséget választott. Az elnök Apponyi György, a főtitkár Boronkay Gábor játékvezető lett, míg Brüll Alfréd a tiszteletbeli elnöki posztot töltötte be. Az MTK játékjogát azonban a szövetség hamarosan felfüggesztette, mivel alapszabály-ellenesen működött, és javasolták a miniszteri biztosnak, hogy a csapatot zárják ki a bajnokságból. Az MTK-ban ugyanis négy zsidó játékos is szerepelt, egyikük ráadásul – s ez volt az igazán nyomós indok – külföldi állampolgár, egy lengyel menekült volt. Sebes Gusztáv visszaemlékezésében ugyanakkor más okot említ: szerinte az indoklás az volt, hogy az MTK mérkőzésein tüntettek a miniszteri biztos ellen. Gidófalvy egy megbeszélésen – ahol Sebes Gusztáv személyesen is részt vett – a klub vezetőségét és szurkolóit hazafiatlansággal vádolta, amit az MTK visszautasított. Ennek ellenére Gidófalvy bejelentette, hogy nem adja vissza a klub játékjogát és feloszlítja az MTK futballszakosztályát.

A klub elleni következő lépés a Hungária körüti pályájának elvétele volt. A sporttelepet az egyesület, 1911-től, 20 évre kapta bérbe a fővárostól. Ez idő alatt a pályát igazi sportközponttá alakították. A város ezt a bérleti szerződést 1931. május 1-től újabb tíz évre meghosszabbította, vagyis a bérleti szerződés épp akkor járt le, amikor az MTK felett amúgy is viharfelhők tornyosultak. A pályabérletre elsőként a Budapesti Torna Club (BTC) jelentkezett be. A BTC sporttörténelmi eredményeire, valamint arra hivatkozva, hogy az egyesület keresztény nemzeti alapon áll, kérte, hogy a pályát a város neki adja át. A kérés a városi tanácsosok számára azért is tűnhetett támogathatónak, mert az egyesület budapesti volt, cserébe pedig felkínálta addig használt X. kerületi, Fehér úti területét. Időközben azonban az MTK is úgy nyilatkozott, hogy vállalja a pályán az elmaradt karbantartásokat és azt szeretné, hogy a város hosszabbítsa meg a bérletet. Erre azonban már nem volt esélye, hiszen a BTC kérése mellett Gidófalvy és az OTT is kiállt.

A pályát azonban mégsem a BTC, hanem a MOVE kapta meg, amely szintén bejelentette igényét a pályára, és ennek támogatására megnyerte Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi minisztert. A miniszteri pártfogoltak köre azonban a leventékkel is bővült, akiket Bartha Károly honvédelmi miniszter pártfogolt. A főváros az MTK további bérleti igényét a pálya rendkívül leromlott állapota miatt elutasította, és a pályát visszavette. A BTC igényét nem tárgyalta érdemben, és bár a pályát elsősorban a leventéknek adta volna át, arra hivatkozva, hogy erre a pálya nem alkalmas, inkább a MOVÉ-val kötendő szerződést javasolta a közgyűlésnek elfogadni. Arról, hogy továbbra is rendszeresen futballmérkőzéseket rendezzenek a Hungária körüti pályán a Gamma gondoskodott. A gyári klub a Csepelhez hasonló villámkarriert futott be, s miután kinőtte a lágymányosi BEAC-pályát, a MOVE engedélyezte, hogy a régi MTK-stadionban játssza mérkőzéseit.

A sporttelepétől is megfosztott MTK nem sokkal élte túl legismertebb szakosztályának feloszlását. A Nemzeti Sportbizottság³ 1941. november 29-én kelt javaslata kimondta:

3 1941 júliusában az Országos Testnevelési Tanács helyét az Országos Sportközpont (OSK) vette át, melyet az Ifjúság Országos Vezetője irányított. Az OSK mellett szakértői-tanácsadói funkciókat betöltve működött a Nemzeti Sportbizottság.

„A sportszövetség tagjai csak a kormányhatóság által láttamozott alapszabályzatokkal rendelkező olyan sportegyesületek lehetnek, amelyeknek az 1941. XV. t. c. 9. paragrafusa (tehát a harmadik zsidótörvény – a szerzők) értelmében zsidónak minősíthető tagjuk, illetve azoknak zsidónak minősíthető házastársuk nincs.”

1942. január végén ugyanilyen értelemben rendelkezett a sportszövetségekről a VKM 239.000 sz. rendelete (a sportszövetségek szervezetének szabályozásáról). Az MTK számára pedig egy hosszú folyamat utolsó stádiumát jelentette ez a rendelet: a klub – szemben például az Újpesttel – nem volt hajlandó leadni tagnyilvántartását és módosított alapszabályát, ezért az Országos Sportközpont 1942 tavaszán az egyesületet feloszlatta.

A TELJES DISZKRIMINÁCIÓ

1942 tavaszán a zsidókat az edzősködéstől és az egyesületi sportolástól is eltiltották. Áprilisban a labdarúgó szövetség alapszabály módosító közgyűlést hívott össze, melynek apropója a VKM rendelete volt.

„Ennek megfelelően egyhangú határozattal kimondta a közgyűlés, hogy nem lehet sem szövetségi, sem egyesületi, sem játékvezető, sem pedig edző az, aki nem tudja igazolni azt, hogy mind a négy nagyszülője kereszténynek született és ezenfelül – ha nő – azt is, hogy felesége az 1941. évi XV. tc. 9. §-a (fajvédelmi törvény) alapján is kereszténynek tekintendő.”

A minisztérium januári rendelete kimondta azt is, hogy az olyan sportegyesületet, amely ennek a rendelkezésnek – vagyis, hogy nincs tagjai között zsidó – nem felel meg, fel kell oszlatni. Ez volt tehát az a minisztériumi rendelet, amely tulajdonképpen kizárta a zsidókat a sportéletből, hiszen az egyesületi tagság tiltása a versenyszerű sportolást gátolta meg. Három zsidó származású labdarúgóról tudunk, aki ebben az időben első osztályú klub igazolt játékosa volt, így érintette a rendelet: a ferencvárosi Hámosi (Hoffmann) László, az újpesti Vidor (Weisz) József és a nagyváradai Krasznai (Krausz) András.

Három és fél év alatt, 1939 eleje és 1942 nyara között, szinte minden szinten megtörtént a futball (és a magyar sportélet) árjásítása; zsidók ezután már csak a sportesemények nézői lehetek. Az utolsó lépésre csak a német megszállás után, 1944 májusában, került sor. Az Országos Sportközpont 227.574/1944. számú utasítása szerint *„sárgacsillagos zsidók nem látogathatják a sporteseményeket és sportlétesítményeket”*. Ezzel vált teljessé a magyar sportélet árjásítása.

ÁLDOZATOK ÉS TÚLÉLŐK: AZ ÚJRAKEZDÉS

Jelenlegi ismereteink szerint a holokausztnak két aktív, élvonalban futballozó áldozata volt: a megszűnt MTK-ból Újpestre igazoló Vidor (Weisz) József munkaszolgálatosként, hadifogságban hunyt el a Szovjetunióban; a többi klubban – köztük a Barcelonában is – megfordult Szeder (Silberstein) György életét pedig a munkaszolgálatból hazatérése közben, Bécsben, oltotta ki egy aknaszilánk.

A korábbi válogatott labdarúgók közül többen is életüket veszítették. A holokauszt áldozata lett (zárójelben a válogatottságok száma) a többi klubban is szerepelt Bienenstock Sándor (1), a 33 FC/Budai 11 labdarúgói, Gilly-Goldberger Pál (1), Kovácsy Béla (1) és Ligeti (Löwy) Jenő (1), az Újpesti Törekvésből beválogatott Seiden Jenő (2), a BAK egykori válogatott játékosai közül Deutsch Árpád (2), Grósz József (1) és Müller József (1). A Ferencváros zsidó származású válogatottjai közül Bródy Sándort (17), Rázsó (Rotheinstein) Mórt (5) és Weisz Ferencet (17) vesztette el. Az MTK öt válogatottját gyászolta: Braun Józsefet (28), Nádler Henriket (7), Nyúl II Vilmost (3), Tauszig Imrét (5) és Vágó (Weisz) Antalt (17). Az MTK kapcsán meg kell említenünk Bánya Lajost, aki nem szerepelt ugyan a válogatottban, és „csak” egy bajnoki címet nyert a kék-fehérekkel, de edzőként az Újpestet két bajnoki címhez és egy közép-európai kupagyőzelemhez is hozzásegítette. A holokauszt legismertebb edző áldozata Weisz Árpád volt. A Törekvés csapatából került a válogatottba, majd külföldre távozott. Az Inter játékosaként fejezte be pályafutását, és a milánói klubbal szerezte edzőként első bajnoki címét is. A Bolognával még két elsőséget gyűjtött

be, majd 1938-ban kénytelen volt elhagyni Olaszországot. Hollandiából deportálták, Auschwitz-ban gyilkolták meg feleségével és két gyermekével együtt.

A holokauszt kapcsán nem feledkezhetünk meg a klubvezetőkről, szövetségi alkalmazottakról sem. A legismertebb áldozat Brüll Alfréd, az MTK mecénása volt, de megölték Preismann Lajost, az MTK alelnökét, Langfeleder Ferencet, az Újpest intézőjét, társelnökét is, illetve az ecetgyáros Szűcs Jánost, Aschner Lipót elődjét, aki 1919–1925 között irányította az újpesti klubot. A holokauszt során veszítette életét az első játékvezetők közé tartozó Szűsz Hugó, és a válogatottat egy alkalommal szövetségi kapitánként irányító Kiss Tivadar is.

1945 után visszatérhettek a pályára a játéklehetőségtől megfosztott labdarúgók. Közülük a legismertebb Illovszky Rudolf volt. Az MTK egykori játékosa a klubja megszüntetése után igazolt a Vasashoz, és innentől pályafutása egésze az angyal földiekhez kötődött. A válogatottban háromszor lépett pályára, majd több évtizedes edzői pályája tette igazán ismertté; ő lett a Vasas stadionjának névadója is.

A zsidó származású neves edzők közül a legtöbben már a háború előtt is külföldön dolgoztak; ők semleges országokban igyekeztek átvészelni a vészkorszakot. A legtávolabbra Kürschner Izidor (Brazília) és Hirschl Imre (Argentína) került, már jóval a háború kitörése előtt. Kürschner sajnos már nem élhette meg a békét, 1941-ben elhunyt. A Real Madriddal bajnoki címet szerzett Hertzka Lipót a spanyol polgárháború kitörésekor Portugáliába távozott. A Benficával ért el sikereket, s élete végéig az országban maradt. A Konrád fivérek bebarangolták Európát, s a baljós jeleket látva Konrád Jenő előbb Portugáliába távozott, majd az Egyesült Államokba emigrált, ahol megszakadt a kapcsolata a labdarúgással. Öccse, Kálmán, Svédországot választotta, ahol végleg letelepedett. A Malmövel két bajnoki címet szerzett; 1956-ban vonult vissza a trénerkedéstől. Svédországot választotta Czeizler Lajos is. A Norrköpinggel öt bajnoki elsőséget gyűjtött be, majd Olaszországba, később Portugáliába távozott. A Milant, a Fiorentinát és a Benficát is irányító Czeizler az 1954-es világbajnokságon az olasz válogatott szövetségi kapitánya volt.

Nem mindegyik zsidó származású edző tudta semleges országban átvészelni a háborút. Egri (Erbstein) Ernő hazatért Olaszországból. 1944-ben megszökött a munkaszolgálatból, és bujkálva várta meg a háború végét. 1946-ban visszatért korábbi sikerei színhelyére, és három bajnoki címet szerzett a Torino csapatával. 1949-ben hunyt el, amikor a csapat gépe, Portugáliából hazatérve, becsapódott a Superga dombon álló bazilika falába. A szintén munkaszolgálatból megszökö, és Újpesten bujkáló, Guttmann még pár évig Magyarországon dolgozott; 1949-ben Nyugatra távozott. Legismertebb klubja a Benfica volt. A portugálokkal kétszer is elhódította a Bajnokcsapatok Európa Kupáját. Végül meg kell említenünk Mándi Gyulát. A 32-szeres válogatott visszavonulása után a Ganz csapatánál kezdte edzői pályáját, de karrierje 1940-ben félbe is szakadt. A háború után részt vett az MTK és az Edzők Testületének újjászülésénél, de komoly feladatot csak 1949-ben kapott, amikor kinevezték a válogatotthoz Sebes Gusztáv szövetségi kapitány segítőjének. 1956-ig dolgozott az Aranycsapat mellett; lényegében ő vezette az edzéseket. Később, négy évig irányította az izraeli válogatott is.

A háború után újjáalakulhattak a megszüntetett, ellehetetlenített egyesületek is, és a túlélő sportvezetők is bekapcsolódhattak a sportéletbe. Aschner Lipótot megválasztották az Újpest tiszteletbeli elnökének. A Törekvést és a labdarúgó szövetség nemzetközi ügyeit irányító Fischer Mór, a FIFA egykori alelnöke, ismét elfoglalta pozícióját az MLSZ-ben. A 33 FC, a Nemzeti, végül a csepeli futball ügyeit intéző Faragó Lajos az első osztályú klubokat tömörítő liga titkára lett, majd ismét átvette a csepeli csapat vezetését. Az 1940-ben megszűnt Nemzeti 1945-ben született újjá. A futballszakosztály díszelnökének Reichard Ottót választották, aki korábban hosszú évekig irányította a klubot. Fodor Henrik, az MTK, a profi liga és a szövetség „mindenese”, indította meg az MTK újjászervezését. A klub az olimpiai bajnok birkózó, Weisz Richárd, lakásán alakult meg újra. Brüll Alfrédet örökös tiszteletbeli, Fodor Henriket ügyvezető elnöknek választották meg. A Hungária utolsó edzője, Feldmann Gyula, lett a labdarúgó-szakosztály vezetője. A Soát túlélő sportvezetők közül többen már nem sokáig tudták szolgálni a sport ügyét. Weisz Richárd és Fischer Mór 1945-ben, Faragó Lajos 1946-ban, Reichard Ottó 1947-ben, Fodor Henrik 1949-ben hunyt el.

Az MTK a stadionját is visszakapta, ám az olyan rossz állapotban volt, hogy csak 1946 tavaszától tudták használni. A klub nem csak újjászületett, hanem pár éven belül ismét a bajnokság meghatározó klubja lett. A szovjetizálás ugyan őket sem kerülte el, új színekkel (piros-fehér) és új neveken (Textiles, Vörös Lobogó, Bástya), de a Honvéd mellett a Hungária körüli alakulatra épült az Aranycsapat.

A budapesti cionista klub életét egy 1939-es rendelet lehetetlenítette el. A VAC ugyan nem szűnt meg, de sportolói nem indulhattak versenyeken; sokan továbbra is edzettek titokban. 1945-ben sorra alakultak újra a szakosztályok, de az egyesület hamarosan egy másik totalitárius rezsimnek is útjába került. A hatalom 1949 márciusában oszlatta fel a Magyar Cionista Szövetséget. Az „ellenséges ideológia” alapján működő VAC sorsa is megpecsételődött. Az MLSZ hivatalos közleménye szerint az országos egyesbíró 1950. február 27-én „tudomásul vette, hogy a Vívó és Atlétikai Club labdarúgó szakosztályát feloszlatta”.

IRODALOM

Barcs Sándor (szerk.) 1988: *Száz éves az MTK–VM Sportklub*. Budapest,

Hegedűs István 1942: *Őrségváltás*. Budapest.

MTK elnöksége (szerk.) 1949: *60 év. A Magyar Testgyakorlók Köre jubileumi könyve*. Budapest.

Sarusi Kiss Béla – Szegedi Péter 2004: „Zsidómentesen, újjászülve...”
Őrségváltás a magyar labdarúgásban, 1939–1944. *Múlt és Jövő* (15.) 3. 77–96.

Sebes Gusztáv 1981: *Örömök és csalódások*. Budapest.

Szegedi Péter 2016: *Az első aranykor. A magyar foci 1945 előtt*. Budapest.

Portrék és pályaképek a hőskortól a professzionalizmusig

Cikkünkben nyolc egykori magyar futballjátékos életét és pályafutását mutatjuk be. Zsidó származásukon túl közös bennük, hogy korszakuk meghatározó labdarúgói, illetve labdarúgóedzői voltak, mégsem az ő nevüktől hangos napjaink futballtörténet-írása és publicisztikája.

MÁNDL GYULA

Mandl Gyula 1899. július 14-én született Budapesten, Mandl Ignác, geszterédi születésű szabómester, és Schwarcz Eszter harmadik gyermekeként. A család a születési anyakönyv szerint a Kerepesi út 47. szám alatt lakott. Nevét belügyminiszteri engedéllyel változtatta Mándira, 1935-ben. A Deák téri evangélikus lelkészi hivatal 895/1938. sz. bizonyítványa szerint 1938. augusztus 12-én evangélikus vallásra tért át.¹

A visszaemlékezések szerint a labdarúgással a Tisza Kálmán téri grundon ismerkedett meg, ahol későbbi játékostársaival, Molnár Györggyel és Orth Györggyel, együtt játszott. Szülei nem ambicionálták esetleges sportpályafutását, tisztos szakmát, „biztos megélhetést” szántak gyermeküknek, így az elemi iskolák elvégzése után a Vas utcai Kereskedelmi Középiskolába írtatták be. A futball azonban itt is megtalálta – tagja lett az iskolai válogatottnak, majd az egyik „barát-ságos” mérkőzést követően próbajátékra hívták az Ékszerészek csapatához. 15 éves sem volt még, amikor hivatalosan is labdarúgó, az Ékszerészek amatőr játékosa lett.²

Nem sokáig maradt az Ékszerészeknél, egy évre rá már a Ferencváros hívta, ahol a háttérpozícióban, többek között, Rumbold Gyula és Payer Imre szerepelt. Ennek megfelelően a huszadik évét sem töltötte Mandl inkább csak tartalék volt a csapatban, mindössze három bajnokin szerepelt, és bár jól érezte magát az Üllői úton, 1918 nyarán elfogadta az MTK megkeresését. Az MTK öt játékost adott a Ferencvárosnak a kiváló védőért, aki ugyan az 1918–1919-es hadi-bajnokságban még nem kapott szerepet az első csapatban, a következő szezont azonban már itt játszotta végig, és ezzel részese lett az MTK nagy bajnoki menetelésének. 1919 és 1925 között hat bajnoki címet nyert az együttesel.

Közben sikeresen letette az érettségit, és „civil életét is megkezdte”; banktisztviselőként helyezkedett el az Angol–Magyar Bank Részvénytársaságnál. 1921-ben a magyar válogatottban is bemutatkozott. Első mérkőzését 1921. június 5-én játszotta Németország együttese ellen. A következő években az MTK-ban és a magyar válogatottban is alapemberré vált; tagja lett a párizsi olimpiára kiutazó magyar csapatnak is. 1924 és 1925 ezzel együtt sem lett szerencsés év Mandl számára – már az emlékezetes „egyiptomi csapás” is nagyon megviselte, 1925. május 10-én pedig a Bolton Wanderers elleni mérkőzésen súlyos sérülést szenvedett: kifordult a bokája, ölben vitték be az öltözőbe. A sérülés kezelése sem ment zökkenőmentesen, az év nyarán még csak az orvosi konzultációk zajlottak.

1 <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HT-6813-9MF?i=74&wc=92Q2-ZNL%3A40678301%2C57613001%2C1077280601&cc=1452460> (utolsó letöltés: 2024. október 8).

2 Az Ékszerészek Sport Clubját 1912-ben alapította Schön Ármin, Glattstein Jenő és Kreutz Fülöp. A csapat az 1913–1914-es bajnokságban indult először, 1919–1920-tól a másodosztályban szerepelt. Az 1924–1925-ös bajnokságot megnyerte, azonban egy súlyos vesztegetési ügy miatt eredményeit megsemmisítették, és kizárták a bajnoki küzdelmekből, sőt, nevezését a következő szezonra sem fogadták el. 1926-ban Órások FC néven profi csapatuk alakult, amely azonban két évi működés után feloszlott – a klub csak az 1950-es évek közepén jelent meg ismét a magyar futballbajnokságban.

„A sétabottal bicegő Mandl valóban szomorú látvány és még fájdalmasabb, hogy sérülésének gyógyítása olyan hosszú időt vesz igénybe. Május 10-ike óta immár majdnem három teljes hónap telt el és az orvosok még mindig nem tudják, mitevők legyenek? Ez a körülmény lehangoló hatással van a kitűnő játékosra és amellett anyagi veszteséget is okoz neki, mert – mint Mandl mondja – sérülése miatt az MTK nyári túráján sem vehet részt és így a szokásos zsebpénzt sem kapta meg.”³

Csak 1926 novemberében térhetett vissza a futballpályára, de sérült lába sosem jött teljesen rendbe. Ennek ellenére tagja lett az MTK profi csapatának, a Hungáriának, sőt 1926 decemberében a válogatottban is újra pályára léphetett Portugália ellen. További 11 szezonon keresztül játszott a kék-fehéreknél, ezalatt újabb három bajnoki címnek lett részese; a válogatottban 1929-től 1934-ig pedig még 16 alkalommal kapott lehetőséget.

1937-ben visszavonult az aktív játéktól – civil állása mellett a Ganz TE edzéseit vezette, a második világháború azonban közbeszólt. Török Ferenc életrajzi könyve szerint az egyik „védett” házba toloncolt család csak egy véletlennek, egy futballrajongó nyilasnak köszönhetette az életben maradását: *„(a)mikor megjelentek a házban a nyilasok, és felsorakoztatták a családokat, hogy elvigyék és a Dunába lőjék őket, az egyik nyilas felismerte apámat”* – emlékezik vissza fia, Mándi Attila.

„Nagy fradista volt, és a korábbi évekből emlékezett rá... Megvárta, míg a többiek lekanyarodnak a Pozsonyi útról, a látszat kedvéért adott apámnak két hatalmas pofont, aztán megsúgta, melyik védett házban voltak már, oda menjünk, ott biztos nem keresnek majd bennünket.”⁴

1945-ben Mándi először a civil életben próbálkozott – élelmiszer elosztó vonaton dolgozott, majd ruhakereskedést nyitott, amitől aztán 1949-ben megvált, és „sportálláshoz” jutott az OTSB-ben. Hamarosan már Sebes Gusztáv segítőjeként, „állami edzőként”, dolgozott a magyar válogatottnál. Az inkább „menedzserként” tevékenykedő kapitány mellett lényegében ő dirigálta a csapat edzéseit. Bár a Sebes–Mándi kettős kiválóan dolgozott együtt, Mándit időnként indokolatlan módon mellőzték: nem utazhatott ki a helsinki olimpiára, így nem lehetett jelen a csapat hatalmas sikerénél. 1955 februárjáig dolgozott a nagyválogatottnál, ekkor az ifjúsági válogatott mellé helyezték – 1956 nyarán a csapat a Magyarországon rendezett ifjúsági tornán Anglia, az NSZK és Bulgária előtt csoportgyőztesként zárt. Az „új csodageneráció” lehetőségét magában hordozó ifjúsági válogatott ezután meghívást kapott Londonba – Mándi ezúttal sem utazhatott – majd a forradalom kitörésének hírére szétszéledt; csupán Gelei József, Povázsai László, majd egy évvel később Mathesz Imre tért haza közülük Magyarországra.

Mándi 1956 után távozott az ifjúsági válogatottól, s egy ideig a labdarúgástól is; majd 1958-ban az MLSZ a brazil FC America hivatalos kérésére „kiadta” őt a riói csapatnak. Mándi három éves szerződés birtokában, nagy reményekkel érkezett Brazíliába, és bár kinti működése szakmailag sikeres volt, egészségének nem tett jót a brazil éghajlat, így egy év elteltével hazautazott. Rövid ideig az Egyetértés edzője – és egy gebines italmérés üzemeltetője volt – de 1959-ben ismét „külföldi kiadatásra” került; ezúttal az izraeli válogatott kapitányának szerződötték. Itt még nagyobb sikereket ért el, mint a brazil középcsapatnál. 1960-ban az addig alig ismert együttesel megnyerte az Ázsia-kupa selejtezőjét, majd a torna döntőjében második helyezett lett a régió egyik legjobbja, Dél-Korea mögött.

1963-ban hazatért. Utolsó éveit szinte elfeledve, a labdarúgástól távol élte le. 1969. november 26-án hunyt el Budapesten.

CZEIZLER LAJOS

Czeizler Lajos 1893. október 5-én született Hevesen, Czeizler (más névváltozatban Zeisler) József magántisztviselő és Lichtenstern Éva gyermekeként, egy nyolcgyermekes családba.⁵ A család valamikor a századfordulót követően költözhetett Budapestre; a pontos dátumot sajnos nem

3 *Nemzeti Sport* 1925. augusztus 6.

4 Török 1999: 83–84.

5 Az életrajzi adatok forrásai: Facebook, Magyar focitörténet csoport.

ismerjük. Futballpályafutásának kezdeteit is csak hiányosan tudjuk nyomon követni. Az MTK ifjúsági játékosa volt, de nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy az első csapatban is pályára lépett volna. Nem mondhatott magáénak hosszú játékoskarriert. 1920-ban elhagyta Magyarországot, 1921-ben a lengyel Jutrzenka Krakkó edzője, majd a német Germania Schwechat játékosa, 1923-tól pedig ismét Lengyelországban az LKS Lódz edzője lett.

Az egyik első „világjáró” magyar edzőnek tekinthető: mindössze három szezont töltött a Lódz-nál, amikor Olaszországba távozott, és 1927-től az Udinese, a következő évtől a CA Faenza, 1930-tól pedig az SS Lazio ifjúsági csapatának edzőjeként dolgozott. 1931 és 1933 között a Cataniánál edzősködött, ezután ismét országot váltott. 1935-től második alkalommal is a lengyel LKS Lódz edzőjeként dolgozott, majd 1940-ben Svédországban vállalt állást. Előbb a Västerås SK, majd a Norrköping edzője lett. Utóbbi csapatnál érte el edzői karrierje első komolyabb sikereit. 1942 és 1948 között öt bajnoki címet (1943, 1945, 1946, 1947, 1948) és két kupagyőzelmet (1943, 1945) szerzett. Közben megkapta a svéd állampolgárságot – ezáltal a világháborút egy semleges államban élhette át⁶ –, majd megnősült. 1948-ban, Stockholmban, vette feleségül Sipos Idát.

1949-ben ismét Olaszországba tette át a székhelyét. Először a Milan edzője lett, és rögtön bajnoki ezüstérmet szerzett a Serie A-ban. Hatalmas sikere volt, hogy 1950 februárjában együttese Torinóban 7:1 arányban győzte le a későbbi bajnok Juventus csapatát. 1950–1951 aztán kimagasló eredményt hozott pályafutásában: a Milannal az Internazionale és a Juventus előtt olasz bajnokként zárt. Ugyancsak 1951 hozta meg az első nemzetközi sikerét is. A Milan az Atlético Madrid és az OSC Lille legyőzésével megnyerte a francia, olasz, spanyol és portugál bajnokcsapatok számára kiírt Latin Kupát.

Czeizler három szezont után távozott a milánói piros-feketétől. 1952-től az AC Padova csapatát edzette, 1953 őszén pedig az olasz válogatottat irányító testület tagjává nevezték ki, Silvio Piola és Angelo Schiavio mellé. Az 1954-es világbajnokság az olasz csapat számára (is) katasztrofálisan zárult. Czeizler el is hagyta a szövetségi kapitányi pozíciót és előbb a Sampdoria, majd 1957-től a Fiorentina edzője lett. 1960. november 6-án átadta az edzői posztot Hidegkuti Nándornak. Így a szezon végén olasz kupát nyert firenzei csapat, miután a döntőben oda-vissza megverte a skót Rangerst (amely a sorozatból korábban a magyar kupagyőztes Ferencvárost ejtette ki), már egy másik magyar edző vezetésével hódította el a Kupagyőztesek Európai Kupáját.

1963-ban a portugál Benfica csapatát addig edző Guttmann Béla megvált a klubtól, ahová újabb magyar edzőt kívántak szerződtetni, a választás pedig Czeizlerre esett. A portugál bajnokságban szinte egyeduralkodó klub Guttmann után Czeizlerrel is megnyerte a bajnokságot és a portugál kupát. Még a szezon közben, 1963 decemberében, viszont súlyos vereséget szenvedett a Bajnokcsapatok Európa Kupájában a német Borussia Dortmundtól. A csúfos BEK-kiesést a bajnoki cím és a portugál kupagyőzelem sem tudta feledtetni a szurkolókkal, így a klubvezetés a szezon végén megvált Czeizlertől, aki be is fejezte labdarúgóedzői pályafutását. 1966-ban még Svédországba utazott, de azután visszatért Magyarországra. 1969. május 6-án Budapesten hunyt el.

KÜRSCHNER IZIDOR

Ha Czeizler Lajos gyermekkorára azt mondtuk, hogy nehezen dokumentálható, akkor ez hatványozottan igaz Kürschner Izidoréra. Egy 1910-es *Sportírlap*-cikkben önmagát német anyanyelvűnek említi, aki Budapestre kerülésekor még semmit nem tudott magyarul.⁷ 1885-ben született, de születési helye bizonytalan. Több forrás Budapestet említi, de hivatalos adat ezt nem támasztja alá. Ugyancsak a *Sportírlap*-cikk alapján tudjuk, hogy 10 éven át osztrák iskolában tanult, 1903. június 28-án azonban már felbukkan a neve egy futballmérkőzés tudósításában – az Erdőtelki

⁶ https://valogatott.blog.hu/2016/12/01/metszespontok_guttmann_bela_es_czeizler_lajos_talalkozasai (utolsó letöltés: 2024. október 8).

⁷ *Sportírlap* 1910. december 25.

Football Club, „Kirschnerrel” a soraiban, 6:2 arányban győzte le a Viktória Torna Egyesületet a Lehel utcai pályán. Az Erdőtelki FC, nevével ellentétben, fővárosi klub volt; nevét Angyalföld egyik részéről, a Rákospatak mellett elhelyezkedő Erdőtelekről kapta.⁸

1904-ben már biztosan az MTK játékosa volt. Első szezonjában 11 mérkőzést játszva rögtön magyar bajnoki címet szerzett. Kilenc szezont töltött az MTK-nál, 1904 után az 1907–1908-as szezonban is magyar bajnoknak mondhatta magát. A magyar válogatottba is bekerült; 1907 és 1911 között 5 alkalommal szerepelt a nemzeti csapatban.

1912 szeptemberében „állandó tartózkodásra” Nagyváradra költözött,⁹ és a Nagyváradi AC futballistája lett – többek között egy másik volt MTK-s, Frontz Döme, csapattársa.¹⁰ A futball mellett kávéházat nyitott a Körös-parti városban, de számításai nem váltak be. 1913 végén már annak bezárása mellett döntött, és a *Sportvilág* információi szerint az Angliába való kiköltözést fontolgatta.¹¹

Az első világháború alatti éveiről ismét nincsenek információink. 1914-ben még a NAC játékosa, majd eltűnt a szem elől, és csak 1918-ban tért haza Magyarországra, ahol az MTK edzője lett. 1919-ben az MTK ausztriai és németországi körútra indult. A Bayern München vagy a Nürnberg legyőzése diadalnak számított, az viszont, hogy a csapat játékosai és edzői közül többen nem tértek vissza Budapestre, tragédiának. Kürschner is a kint maradók közé tartozott. Korabeli sajtóinformációk szerint havi 1000 Márkáért és a württembergi bajnoki cím megszerzése esetére kiírt célprémiumért elvállalta a Stuttgarter Kickers edzői pozícióját.¹² Németországi karrierje meglehetősen kacskaringósan alakult. 1921-ben klubot váltott, a címvédő német bajnokhoz, az 1. FC Nürnberghez igazolt, ahonnan rövidesen a Bayern Münchenhez került. Innen, 1922-ben távozva, ismét Nürnbergbe szerződött, majd az 1922–1923-as szezont az Eintracht Frankfurtnál töltötte.

1923-ban Svájcba költözött, ahol először az FC Nordstern Basel, majd a nemzeti válogatott edzője lett Thomas Crook („Teddy”) Duckworth szövetségi kapitány mellett. Részt vett az 1924-es párizsi nyári olimpián ezüstéremig jutó csapat felkészítésében. A torna után azonban elhagyta a pozíciót. Rövid ideig ismét Németországban dolgozott, majd a zürichi Grashoppers kispadjára került. Württembergi (1921, Stuttgarter Kickers) és német bajnoki (1921, 1. FC Nürnberg) címe után a Grasshoppers-szel három svájci bajnoki (1927, 1928, 1931) címet is elnyert. 1934-ben Zürichből Bernbe költözött, ahol egy évig a Young Boys edzéseit vezette.

1937-ben elhagyta Európát, és Brazíliába költözött. A Flamengo edzője lett, és lényegében azonnal megreformálta a csapat játékát. Bevezette a WM-formációt – a csapatot a korábbi „hagyományos” 2–3–5 helyett 3–2–5 felállásban játszatta.¹³ A változtatásokat csak nehezen tudták lekövetni a brazil futball érintettjei, talán ennek is köze volt ahhoz, hogy a Flamengo 1938-as stadionavató mérkőzésén a Vasco da Gama ellen elszenvedett vereséget követően felmondták a szerződését a klubnál. Az a Flavio Costa váltotta, aki bár 1937–1938-ban élénken bírálta Kürschner tevékenységét, az 1950-es brazíliai futball-világbajnokságon, a brazil csapat szövetségi kapitányaként, már szintén a WM-rendszerben játszatta a válogatottat.¹⁴ Kürschner szakértelmét ezzel együtt többen is elismerték a korszakban. 1938-ban, rövid időre még, Ademar Pimenta szövetségi kapitány segítőjének hívták a brazil válogatott mellé. A Flamingótól való elbocsátását követően sem hagyta el Rio de Janeirót. 1939 és 1940 között a másik helyi nagy csapat, a Botafogo, edzőjeként dolgozott. 1941. december 8-án hunyt el Rio de Janeiróban. A Maracana stadion kertjében szobor őrzi az emlékét.

8 Az életrajzi adatok forrásai: Facebook, Magyar focitörténet csoport.

9 *Sportvilág* 1912. szeptember 16.

10 *Sport hírlap* 1913. július 14.; *Az Újság* 1913. július 13.

11 *Sportvilág* 1913. december 8.

12 *Egyetértés* 1919. szeptember 2.

13 A pontosság kedvéért jegyezzük meg, hogy Jonathan Wilson elemzése szerint a Kürschner-féle WM-rendszer közelebb állhatott az olasz „metodo”-hoz, vagyis a WW-rendszerhez (2–3–2–3 felállítás), mint a klasszikus, sokak által túl merevnek tartott brit WM-modellhez. (Wilson 2013: 179).

14 Wilson 2013: 185.

KERTÉSZ II VILMOS

A későbbi MTK kiválóság, Kertész Il Vilmos, Kohn Vilmos néven született, 1890. március 21-én, Borsiskisfaludon, Kohn Márk és Pollák Fanni gyermekeként.¹⁵ Egy, az Ifjúsági Labdarúgók Szövetségéhez tartozó csapatban, a Barátok Körében kezdte a labdarúgást.¹⁶ Futball-pályafutása nevezetes dátuma 1907. szeptember 25., amikor is öccsével, Kertész (III) Adolffal együtt – bátyjuk, Kertész (I) Gyula, ajánlására – az MTK igazolt játékosa lett. Az 1908–1909-es szezonban még csak kétszer kapott lehetőséget a nagy csapatban, a következő évtől kezdve viszont már alapembernek számított; egészen 1924-ig játszott a kék-fehér együttesben. Ez idő alatt kilenc magyar bajnoki címet és négy magyar kupagyőzelmet szerzett csapatban játszott. 257 bajnoki mérkőzésen 53 gólt rúgott.

1909. május 2-án már a magyar nemzeti 11-ben is bemutatkozhatott Ausztria ellen. Az első válogatott mérkőzését még további 46 hivatalos nemzetek közötti találkozáson való részvétel követte. Érdekes, hogy bár az 1912-es stockholmi és az 1924-es párizsi olimpián is kerettag volt, egyik tornán sem lépett pályára a csapatban.

A család, belügyminiszteri engedéllyel, a vezetéknevét 1910-ben változtatta hivatalosan Kertészre.¹⁷ Vilmos kétszer nősült. 1914-ben Hoffmann Margitot vette feleségül, tőle 1922-ben elvált, majd 1923-ban Glück Erzsébettel kötött házasságot.

1924-ben elhagyta az MTK-t. Rövid időre a Nemzeti SC futballistája lett, majd visszavonult az aktív játéktól. A lapok kiemelt hasábjairól azonban csak rövid időre tűnt el a neve. 1925-ben az Ékszerészek csapatának edzője lett; ezen pozíciójában pedig rövidesen a csapat jelentőségéhez nem mérhető szintű sajtószereplést mondhatott magáénak – a történetet Szegedi Péter ismerteti részletesen *Erőszak a lelátókon* című írásában.¹⁸ Heves vérmérsékletéről már korábbi hírek is tanúskodtak: 1923 augusztusában egy villamoskalauzzal került összetűzésbe. A futballsztár, némi szópárbajt követően, lelökte a kalauzt a villamosról – felfüggesztett börtönbüntetést kapott érte. 1925. március 22-én azután egy, az MTK pályán rendezett Terézvárosi TC – Ékszerészek mérkőzés közben egy öt nem ismerő rendőr el akarta vezetni a pálya mellől, ahol mint edző, jogosan tartózkodott. Kertész ezt zokon vette, ismét szópárbaj kerekedett, majd az ex-futballista többször megütötte a „hivatalos személyt”, aminek következtében előállították, és őrizetbe vették – végül három hetet töltött előzetes letartóztatásban.

1930 januárjában a VAC tréneréként tűnt fel,¹⁹ majd az év decemberében a temesvári Ripsensia szerződtette edzőnek. Közben az Andrássy úton nyitott ruhakereskedése tönkrement, árukészletét elárverezték,²⁰ ráadásul a Ripseniáról is riasztó hírek láttak napvilágot; egy klubvezető a „nagy terhet jelentő” magyar edző leépítésének tervéről számolt be a *Nemzeti Sport*nak.²¹ Kertész el is hagyta a csapatot. 1932-ben előbb Németországban telepedett le,²² majd az egyiptomi Alexandriába költözött, és az ottani görög klub, a Hellenic Athletic Union Alexandria edzője lett. A hazai sportsajtó hamarosan Kertész komoly egyiptomi sportsikereiről számolt be; a csapat 1934-ben megnyerte Alexandria körzet bajnokságát.²³

Részletes adatokat nem találtunk Kertész Il további egyiptomi pályafutásáról. A „Kalandozó magyar labdarúgók” adattára szerint edzősködött még a kairói El Sekka El Hadid, az ugyancsak

15 <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33HT-6SPS-JZB?i=81&wc=92Q2-7MS%3A40678301%2C51334101%2C1077262303%3Fcc%3D1452460&cc=1452460> (utolsó letöltés: 2024. október 8).

16 *Sport-Világ* 1912. március 31.

17 *Budapesti Közlöny* 1910. május 18.

18 Szegedi 2018: 21.

19 *Sporthírlap* 1930. január 25.

20 *Esti Kurír* 1931. március 8.

21 *Nemzeti Sport* 1931. július 24.

22 *Nemzeti Sport* 1932. március 18.

23 *Nemzeti Sport* 1934. szeptember 13.

kairói Al-Ahly, majd az Alexandria csapatainál is.²⁴ Egy 1954-es, a *Népsport*-ban megjelent, neki tulajdonított levél szerint akkor épp az iszmailijai Olympique El-Qanal csapatánál dolgozott.²⁵ Az 1957-ben megjelent *Szurkolók könyve* pedig (Titkos Pál és Toldi Géza társaságában) ugyancsak Egyiptomban dolgozó edzőként tünteti fel.²⁶

A *Népsport* aztán 1958 májusában arról számolt be, hogy Kertész II Vilmos Egyiptomból az ausztráliai Adelaide-be érkezett, ahol a helyi magyar egyesület (véltetően a Budapest SC)²⁷ vezetését vette át Szalay Antaltól, az Újpest volt játékosától.²⁸ További életéről nincsenek információk. Laszip Gábor és Pataki Gyula kutatásai alapján annyit tudunk, hogy 1964. október 31-én hunyt el Melbourne-ben.

WEISZ ÁRPÁD

Weisz Árpád 1896. április 16-án született Solton, Veisz (!) Lázár községi állatorvos és Veisz Zsófia gyermekeként.²⁹ Apját törvényhatósági állatorvosként hamarosan Rétságra,³⁰ 1907-ben pedig előbb Stubnyafüredőre,³¹ majd az év októberében Budapestre³² helyezték. A következő évben az apa nevét már megtalálhatjuk a *Budapesti Cím- és Lakásjegyzék*-ben állatorvosként, a X. kerület, Hölgy utca 36. szám alatt.³³

Weisz Árpád gyermekkoráról alig van információnk. Futball-pályafutása első ismert állomása a Törekvés csapata, ahová 1912 áprilisában igazolták le.³⁴ Andreides Gábor és Dénes Tamás *Weisz és a többiek* című könyvének információi szerint 17 éves korában már bemutatkozott a Törekvés első csapatában; az első világháború azonban törést okozott a karrierjében. Bevonulását követően az olasz frontra került, ahol fogságba esett, és vélhetően csak 1919-ben tért haza Magyarországra.³⁵ Gyorsan visszakerült a Törekvés csapatába, gyorsan a vasutasklub egyik legnagyobb értékévé vált. 1922-ben így jellemezte játékát a Nemzeti Sport:

„Biztos kezelője a labdának mindkét lábával s ennek köszönheti, hogy értékes erő a csatársor minden posztján. Főerénye a gyors labdára startolás, ideális centerezés. Kiszámított labdairányítás és hatalmas erejű lövőképesség.”³⁶

Nem véletlen, hogy 1922. június 15-én a magyar válogatottban is debütált a Svájc elleni, 1:1-re végződött mérkőzésen.

1923-ban elhagyta a Törekvést, a nevelő egyesületét, és külföldre szerződött. A *Sport hírlap* írása szerint Weisz távozását nem a kalandvágy, hanem a kényszer szülte:

„Weisz igen rendes, józan életű fiatal ember s most mégis a válaszütra jutott. Egy nagy banknak kőbányai fiókvállalatánál volt alkalmazva s Weisz elvesztette ezt az állását – a futball miatt. Addig járt a korsó a kútra, amíg el nem törött. Addig utazgatott Weisz a Törekvés csapatával és a válogatott csapattal a külföldre, amíg hivatalában megsokallották és elbocsátották állásából.”³⁷

24 Dénes–Peterdi–Rochy–Selmeci 1999: 386.

25 *Népsport* 1954. január 26.

26 Pásztor–Szebenyi–Szűcs–Kéri–Komlós (szerk.) 1957: 69.

27 Iváncsó 2022.

28 *Népsport* 1958. május 16.

29 <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GP69-9ZF3?i=65&wc=92SM-HZ7%3A40678301%2C118995101%2C40679003&cc=1452460> (utolsó letöltés: 2024. október 8).

30 *Magyarország Tiszti Cím- és Névtára* 1897: 172.

31 *Földművelési Értesítő* 1907. április 14.

32 *Földművelési Értesítő* 1907. október 6.

33 *Budapesti Cím- és Lakásjegyzék* 1908: 703.

34 *Nemzeti Sport* 1912. április 21.

35 Andreides–Dénes 2018: 93–94.

36 *Nemzeti Sport* 1922. november 25.

37 *Sport hírlap* 1923. augusztus 2.

Olaszországba vágyott; 1923-ban azonban először mégis Csehszlovákiába szerződött. A szintén volt Törekvés futballista Hajós Árpáddal és Hirzer Ferencsel együtt a Makkabi Brunn játékosa lett. A brünni, eredetileg cionista alapokon szerveződött klub az 1920-as évek elején a Magyarországról kiáramló futballisták egyik fő célállomása volt. A klub elsősorban nem az etnikai alapon szerveződő csehszlovák bajnoki rendszer mérkőzéseire koncentrált, hanem bevétel-orientált túracapatként működött, az eredményesség jegyében pedig nem csak zsidó játékosokat foglalkoztatott. Miután 1924-ben a csehszlovák szövetség megtiltotta a zsidó szövetség felügyelete alá tartozó kluboknak, hogy nem zsidó játékosokat játszhassanak, a Makkabi előbb feloszlott, majd Blue Star néven újjáalakult, a pozsonyi székhelyű magyar szövetség egyesületeként. Egy évvel később megalakult a csehszlovák profi bajnokság. A Blue Start azonban szabálytalan igazolások miatt kizárták; röviddel később pedig a klub csődbe ment.³⁸

Weisz egy ideig állás nélkül maradt, majd Olaszországba költözött. 1925 októberében a milánói Internazionale játékosa lett.³⁹ Nem volt szerencséje a pályán – egy sérülés miatt rövid időn belül végleg fel kellett adnia aktív futballista-karrierjét. A futballtól természetesen nem szakad el; először az Alessandria, majd az Internazionale edzője lett. 1928 őszén visszatért Magyarországra, a szombathelyi Sabaria proficsapatához. A szezon végén a vidéki alakulat kiesett az élvonalból, Weisznak pedig, megélhetésének biztosítása miatt, mennie kellett. Ismét Olaszországba szerződött, az Ambrosiana névre átkeresztelt Internazionale csapatához. A csapattal rögtön olasz bajnoki címet szerzett. Két szezont követően egy évre Bariba költözött, de azután ismét visszatért sikerei helyszínére, Milánóba. További két évet töltött az Ambrosianánál, majd a klubelnökkel való nézeteltérést követően először Novarába, az ottani másodosztályú klubhoz, 1935-ben pedig a Bolognához szerződött.⁴⁰

A csapattal 1935–1936-ban és 1936–1937-ben is olasz bajnoki címet nyert. Irányítása alatt a Bologna európai szinten is elismert alakulattá vált. Az 1937–1938-as szezon ugyan nem lett a leg sikeresebb – a Bologna csak az 5. helyen zárta a bajnokságot –, a következő szezonra viszont ismét bajnokesélyesként készülhettek. Weisz olaszországi karrierje azonban ekkor fájdalmasan megszakadt: az 1938-ban meghozott olasz faji törvények értelmében családjával együtt (felesége és két gyermeke volt) el kellett hagynia Olaszországot. Először Franciaországba, majd Hollandiába, Dordrecht városába, költöztek. 1939-ben Weisz elvállalta a Dordrecht FC edzéseinek vezetését.

1940-ben, miután a náci Németország lerohanta az addig semleges Hollandiát, Weisz munkanélkülivé vált. A Gestapo 1942-ben családjával együtt letartóztatta, és egy gyűjtőtáborba deportálta. A háborút a család nem élte túl – feleségét és gyermekeit 1942 októberében Birkenauban ölték meg; Weisz Árpád 1944. január 31-én Auschwitzban hunyt el.⁴¹

SAS (SOHN) FERENC

Sohn Ferenc 1915. augusztus 16-án született a Veszprém megyei Devecseren, Sohn Lipót vendéglős és Deutsch Róza gyermekeként.⁴² Szülei Budapestre költözésének időpontja nem ismert. Sohn Ferenc a VI. kerületi magyar kir. állami Kölcsey Ferenc reálgymnáziumban tanult és szerzett érettségi bizonyítványt. Középiskolásként a reálgymnázium atlétikaversenyein ért el sikereket. 60 méteres síkfutásban és távolugrásban is a legjobbak között volt.⁴³

Futballpályafutásának első ismert eseményeként, 1932. október 24-én, a KISOK-tól, a középiskolai sportszövetségtől, igazolta le őt az Elektromos Művek TE együttese. Egy évvel később a *Nemzeti Sport* „Akiről még hallani fogunk” szavazásának eredményhirdetésén találkozhatunk a nevével. A kevésbé ismert, fiatal amatőr játékosok felkutatásának támogatására kiírt akció

38 Szegedi 2016: 232–240.

39 *Sporthírlap* 1925. október 10.

40 Andreides–Dénes 2018: 99.

41 Uo., 103–104.

42 <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GTM2-VCR?i=302&cc=1452460> (utolsó letöltés: 2024. október 8).

43 *Nemzeti Sport* 1929. október 6.; *Sporthírlap* 1929. október 10.

során a fiatal Elektromos-játékos 199 szavazatot kapott, amivel a 48–50. helyen végzett. (Csak érdekességként említjük meg, hogy a szavazás győztese a szintén Elektromos-játékos Reiter (ismertebb nevén Orczifalvi) István, a második a Postás komolyabb futballkarriert be nem futott játékosa, Bokor Lajos, a harmadik pedig a szintén az Elektromosban nevelkedő későbbi luxemburgi szövetségi kapitány, Lengyel Nándor, lett.)

1934-ben már az „Elektromos legújabb csatártehetsége” címmel közöl róla cikket a sportnapilap. *„Halkszavú, sovány kis legényke Sas Ferenc. Az ember szinte megijed, amikor egy robosztus bekkal kerül szembe. De a kis Sas olyan ügyesen siklik át a védők között és még hozzá remekül be is adja a labdát”* – jellemzi őt az újságíró.⁴⁴ A Sas néven szereplő Sohn Ferenc ekkor már messze nem ismeretlen játékosa a gyári csapatnak. 1933. szeptember 17-én bemutatkozott az ifjúsági válogatottban Ausztria ellen, igaz, a mérkőzés nem vonult be a magyar futball aranykönyvébe. Bécsben ugyanis a magyar fiatalok súlyos, 8:0-s, vereségbe szaladtak bele.

Az év nyarán le is szerződtette őt a Hungária együttese. Már az első szezonjában 20 mérkőzésen kapott lehetőséget, és a következő három évadban is biztos pontja volt a kék-fehér alakulatnak. Négy Hungáriás éve alatt mindig a dobogón végzett csapatával: két bajnoki címet (1935–1936, 1936–1937) és két bronzérmet szerzett. A nagyválogatottban is Ausztria ellen debütált, 1936. április 5-én. Az ifjúsági mérkőzéses kudarc után itt kárpótolhatta magát; a magyar csapat ugyanis 5:3-ra győzte le Bécsben a vendéglátókat. 1936 és 1938 között összesen 17 válogatott mérkőzésen kapott játéklehetőséget. Tagja volt az 1938-as franciaországi világbajnokságon ezüstérmet szerzett alakulatnak is.

1938-ban azonban vitába került a Hungáriával – a klub, Sas álláspontja szerint, nem teljesítette azt a szerződésben vállalt kötelezettséget, hogy őt megfelelő „nyugdíjas” álláshoz juttatja (egy gombkészítő üzemben tudtak neki állást szerezni, ahol havi 120 pengő fizetésért dolgozott), így nem volt hajlandó a továbbiakban profi játékosként pályára lépni. A profi szövetség felfüggesztette a játékjogát, ő pedig megszakította a kapcsolatot a Hungáriával, és az MTE, majd az Elektromos edzéseit látogatta. 1939 januárjában aztán az argentin Boca Juniors együttese jelentkezett be érte. A Hungária nem zárkózott el a kiadásától, ő pedig kisebb-nagyobb huzavona után, 1939 februárjában, elhagyta Magyarországot, és Argentínába utazott.⁴⁵

Első hivatalos mérkőzését 1939. március 19-én játszotta az Independiente ellen,⁴⁶ és azonnal a csapat állandó kezdőemberévé vált. Az 1939-es szezonban 24 alkalommal játszott. A lendület azonban megtört. Az 1940-es bajnokságban már csak négy bajnokin kapott játéklehetőséget – ezzel együtt is argentin bajnoki címet nyert –, a következő idényre viszont teljesen kimaradt a Boca első csapatából, s csak két barátságos mérkőzésen vetették be őt. 1942-ben átigazolt az Argentinos Juniorshoz, s a következő három szezont az argentin másodosztályban játszotta végig. Pályafutását végül egy amatőr csapatban, a Maccabi Buenos Airesben fejezte be.

Visszavonulását követően egy ideig az utolsó klubjánál, a Maccabinál, edzősködött. Ezután ruhakereskedésben, moziban, illetve ékszerboltokban dolgozott. Időközben feleségül vette korábbi magyar menyasszonyát, Csillag Erzsébetet,⁴⁷ akitől egy fia született, Juan Pablo Sohn. Sas (Sohn) Ferenc 73 éves korában, 1988. szeptember 3-án, hunyt el Buenos Airesben.

KONRÁD II KÁLMÁN

Konrád Kálmán 1896. május 23-án született Palánkán.⁴⁸ Bátyja, Konrád Jenő, az 1911–1912-es, Kálmán az 1913–1914-es szezonban mutatkozott be a magyar élvonalban, az MTK együttesében. A még ifjúsági korú Konrád II-t a beteg Owen helyére állították be a nagy csapatba. Első szezonjában mindjárt 8 mérkőzésen pályára is lépett, az évad végén pedig magyar bajnoki címnek

44 *Nemzeti Sport* 1934. február 9.

45 *Sport hírlap* 1939. február 22.

46 <https://www.historiadeboca.com.ar/jugadores/ferenc-sohn-sas/99/1905/2013/1.html> (utolsó letöltés: 2024. október 8).

47 <https://www.geni.com/people/Erzs%C3%A9bet-Bozsi-SOHN/4778276801590041629> (utolsó letöltés: 2024. október 8).

48 <https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:QVLX-CY4Y> (utolsó letöltés: 2024. október 8).

örülhetett. Pályája szédületesen ívelt felfelé: 1914. november 8-án már a magyar válogatottban is bemutatkozott Ausztria ellen, ráadásul ő szerezte a 2:1-re megnyert mérkőzés első magyar gólját.

„Konrád II. az újdonsült reprezentatív a legjobb igyekezettel fáradozott a jó eredmény elérésében. Ami labda hozzákerült azt sorra jó helyre továbbította. Az első goalt eredményezett fejese ideális volt. Nem hiába tartják őt a legjobb magyar fejjátékosnak”

– írta róla a mérkőzést követően a *Sport hírlap* tudósítója.⁴⁹

Az első világháború a bátyja, Jenő, pályájában okozott csak komolyabb törést: frontszolgálat, majd hadifogság miatt hosszú évekre eltűnt a magyar futballéletből. Kálmán ugyanakkor végigjátszotta az 1914 ősze és 1916 tavasza között különböző néven kiírt „hadibajnokságokat”, a háborús évek hivatalos bajnoki szezonjait, s az utolsó háborús évre az MTK alapemberévé vált. A kék-fehér csapat már említett, 1919-es, ausztriai és németországi portyája hozta el a változást Konrád II pályafutásában: nem tért haza Budapestre, hanem bátyjával együtt Bécsben maradt, és az Amateure játékosa lett. A beilleszkedésben Hugo Meisl, az osztrák futballvezér, sietett a segítségükre. Mindkettejüknek állást szerzett, ami révén megőrizhették „amatőr” státusukat, hiszen ekkor még Ausztriában is tiltva volt a futballisták fizetésért való, profi jellegű alkalmazása.⁵⁰

Konrád Kálmán 1924-ig játszott az Amateure együttesében, majd egy szezon erejéig az egyik nagy fővárosi rivális, a First Vienna, csapatához igazolt át profi játékosnak. Innen egy évre még visszatért az Amateurehez, és (1923–1924 után) újabb bajnoki címet szerzett.

1926-ban híre ment, hogy elhagyja a bécsi lila-fehér egyesületet. Több csapat is szívesen látta volna. Az ugyancsak bécsi Hakoah mellett az MTK is szerződteni akarta, ő azonban teljes titokban Amerikába utazott, és Nathan Agar futballvezér csapatában, a Brooklyn Wanderersben, kötött ki. Nem maradt sokáig a tengerentúlon, mert nem érezte jól magát, s a klubmenedzserrel is összekülönbözött. Ugyanakkor a honvágy is elővette, ezért egy év után hajóra szállt, és visszautazott Budapestre.

„A futballjátékosok sorsa nem valami fényes odakint. A munkabírásukat alaposan kihasználják. Kilenec nap alatt öt mérkőzést kell játszani. Hát ez egy kicsit sok. Ott vannak azután az amerikai jogi viszonyok, azok mellett a menedzserek szinte kizsákmányolhatják a játékosokat. Semmiféle jogi védelmük nincs a játékosoknak! A menedzser azt csinálhat a játékosal, amit akar. Joga van minden indokolás nélkül a játékost felfüggeszteni annyi időre, amennyire akarja. Megbüntetheti, s a büntetés 5 dollártól 500 dollárig terjed. És ez ellen a játékosok nem szólalhatnak fel.”

– sorolta az amerikai profizmussal szembeni aggályait a hazatérését követően a *Sport hírlap*nak.⁵¹

Budapesten a Hungária profi csapatának játékosa lett. A bajnoki idényben 13 meccsen pályára lépve 7 gólt szerzett, a válogatottba is visszahívták, a szezon végén mégis befejezte aktív pályafutását. Viharosan távozott a Hungáriától. A lelépési pénzek körül kibontakozott vitát a sajtó élénk érdeklődése követte.⁵² Az aktuális délnémet bajnok, a Bayern München, edzője lett. Egy sikertelen szezont követően azonban távoznia kellett. Zürichbe szerződött, de itt sem tudott megragadni. Rövid időre felhagyott az edzősködéssel és berlini mozgóképszínházának vezetésével foglalatoskodott.

„Hivatásom, sajnos, nem engedi meg, hogy akár mint tréner, akár mint vezető lekössem magamat egy klubhoz. Tény, hogy két bécsi egylettől kaptam ajánlatot. Az egyik tréneri szerződést ajánlott fel, a másikonál szanálási biztosi cím és jelleggel találhatnék elhelyezést. Szívesen vállalnám ezeket a szerepeket, de ezek előfeltétele berlini mozim megfelelő bérbeadása volna. Ez egyelőre megoldhatatlan problémának látszik. A futballt nem adtam még fel, noha 36 éves vagyok. Berlinben az Oase művészklub csapatában játszom Popovich-csal, Willy Meisslrel és több jónevű magyar film-színésszel és rajzolóművésszel együtt.”

– olvashatjuk egy vele készült interjúban, 1932 júliusában.⁵³

49 *Sport hírlap* 1914. november 9.

50 Dénes–Peterdi–Rochy–Selmeci 1999: 118–119.

51 *Sport hírlap* 1927. szeptember 1.

52 Többek között *Sport hírlap* 1928. augusztus 23.; *Sport hírlap* 1928. augusztus 30.

53 *Pesti Napló* 1932. 7 10.

1933-ban azután távozott Németországból. Először Bécsbe ment, majd július végén a Slavia Prágával kötött tréneri szerződést. Itt végre megjöttek az eredmények is. Josef Sloupot váltva az 1933–1934-es, valamint az 1934–1935-ös szezonban dolgozott a klubnál. Mindkétszer bajnoki címmel zárt. Ezen felül a csapata, 1935-ben, a középceh kupát is megnyerte. (Nem sikerült megtalálni a dátumot, amikor Konrád II átvette a Slavia edzéseinek vezetését; mindenesetre az 1933–1934-es szezonért őt, valamint Sloupot is, bajnoki címet nyert edzőként tartja számon a cseh sporttörténet és sportstatisztika.⁵⁴)

1936-ban elhagyta Csehszlovákiát, és rövid magyarországi látogatás után Romániába költözött. A CFR Bukarest (a későbbi Rapid Bukarest) edzéseinek vezetését vállalta el.⁵⁵ Nem maradt hosszán a vasutascsapat kispadján; 1937 májusában szerződést bontott,⁵⁶ és a román szövetség alkalmazásába állva szövetségi edző lett. 1938-ban már újra Csehszlovákiában dolgozott a Zidenice Brno edzőjeként,⁵⁷ a következő évben pedig (végleg) Svédországba tette át a székhelyét. 17 évet dolgozott svéd klubcsapatnál; a svéd másodosztályba juttatta fel a korábban harmadik ligás Örebrot, kupadöntőt játszott az Åtvidaberggel, az újonc Råå Helsingborggal pedig 1950–1951-ben bajnoki ezüstérmet szerzett. Legnagyobb svédországi sikereit a Malmö FF együttesével érte el: 1947-ben svéd kupát, 1948–1949-ben és 1949–1950-ben svéd bajnoki címet nyert.

Edzői pályafutásának befejezése után Stockholmban boltot nyitott, mellette pedig a svéd labdarúgó szövetség tanácsadójaként tevékenykedett.⁵⁸ 1980. május 10-én hunyt el a svéd fővárosban.

BRAUN JÓZSEF

Braun József 1901. február 26-án született Putnokon. Apja Braun Lőrinc önálló terménykereskedő, anyja Binét Rozália volt.⁵⁹ Budapestre kerülésük történetét nem sikerült feltárni. Életrajzi töredékek alapján annyit tudunk rekonstruálni, hogy Braun 13 éves korában (tehát vélhetően 1914-ben) kezdett futballozni a VAC ifjúsági csapatában. A VAC ifistái ebben az évben nyerték el az ifjúsági csapatok számára kiírt „Ékszerész-serleget”.⁶⁰ Elképzelhető, hogy a mérkőzéseken már Braun József is szerepet kapott. Középiskolába a Vas utcai Felső Kereskedelmi Iskolába járt – ugyanoda, ahová többek között Orth György is.⁶¹

Az 1917–1918-as szezonban már Jimmy Hogan MTK-jának játékosa volt. Első élvonalbeli idényében 12 mérkőzésen 4 gólt lőtt, a másodikban (1918–1919-ben) már 20 bajnokin kapott játéklehetőséget, és 23 alkalommal talált az ellenfelek hálójába. Az 1927–1928-as szezonig állt az MTK („profi nevén” Hungária) szolgálatában. Közel 170 mérkőzésen lépett pályára, és 70-nél is több gólt szerzett.⁶² A válogatottban 1918. október 6-án, Ausztria ellen, mutatkozott be. 1926 végéig összesen 28 hivatalos mérkőzésen léphetett pályára, s ezeken 11 gólt lőtt.

Az ellenfelek védői nehezen, gyakran csak súlyos szabálytalanságok árán tudták megfékezni a kiváló jobbszélsőt. Braun, ebből is következően, pályafutása során sok súlyos sérülést szenvedett. Több alkalommal műtėti beavatkozásra is szükség volt a gyógyulásához. 1927 tavaszán, a Vasas elleni mérkőzésen, újra megsérült; porcleválás miatt ismét meg kellett műteni a lábát.

⁵⁴ Jerábek 2007: 184.

⁵⁵ *Nemzeti Sport* 1936. február 13.

⁵⁶ *Nemzeti Sport* 1937. május 25.

⁵⁷ *Nemzeti Sport* 1938. június 19.

⁵⁸ Dénes–Peterdi–Rochy–Selmeci 1999: 121.

⁵⁹ <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3357-9PXM-93F9?i=434&wc=92S6-7MH%3A40678601%2C41363301%2C40679003&cc=1452460> (utolsó letöltés: 2024. október 8).

⁶⁰ Szász 2019: 44.

⁶¹ Gál–Heteyi 2019: 14.

⁶² Az egyes összegző statisztikák eltérő számokat közölnek, és az elsődleges források (mérkőzésjegyzőkönyvek, illetve összeállításokat is közlő tudósítások) hiányosságai miatt ezek feldolgozásával sem tudunk teljes biztonsággal pontos számokat adni. (Másodlagos források: *MTK-VM SK Futball almanach*. Budapest, 1986; *Száz éves az MTK-VM Sportklub*. Budapest, 1988).

„Ez már a harmadik operációm volt. Az első kettőben a jobblábam volt az érdekelt fél. Az első tragédiám 1922-ben történt egy tréningmérkőzés alkalmával, míg a második az emlékezetes 11:2-es FTC-mérkőzésen, amikor Jancsár nem durva szándékból belém talpalt. Az operáció óta a jobb lábbal nem is volt semmi baj. Most remélem, újra a régi leszek. Természetesen most két hónapig pihenek, hogy utána teljesen rendbejőjjek.”

– nyilatkozta a műtét után a *Sporthírlap*nak.⁶³

Braun végül már nem tudta visszaszerezni régi helyét a Hungáriában. 1927–1928-ban csak kétszer lépett pályára; az évad végén pedig a klub szabad listára tette őt. A professzionizmus árnyoldalai közé tartozott, hogy a kluboktól elküldött játékosok megélhetése egyik pillanatról a másikra bizonytalanná vált. Braun esetében, a régi érdemeire való tekintettel, a Hungária vállalta, hogy egy további évig korábbi fizetésének felét még folyósítja a számára.⁶⁴ Az 1928–1929-es szezon alatt Braun lényegében eltűnt a nyilvánosság elől. 1929 tavaszán hírbe hozták a Ferencvárossal, többször is felbukkant a csapat edzésein, sőt, készült a Ferencváros tartalékcsoportjához egy (tervezett) Józsefváros elleni mérkőzésére is.⁶⁵

Nincsenek információk arról, hogy végül létrejött-e Braun és a Ferencváros csapatának szerződéskötése, de rövidesen már arról számolhattak be a sportlapok tudósítói, hogy a kiváló jobbszélső Bécset vette célba, és az osztrák I. osztály újoncához, a Hakoah csapatához „gravitál”. Június 26-án utazott el Bécsbe a szerződéskötés végett; három nappal később pedig, nagy szenzációt keltve, már pályára is lépett a Konrád Jenő által irányított bécsi együttesben – éppen egykori csapata, a Hungária, ellen.⁶⁶

Az osztrák bajnokságban aztán már nem erősítette Konrádékát; 1929. július 27-én, Nathan Agar hívásának eleget téve, a Cunard Line hajózási vállalat RMS Berengaria nevű hajóján az Amerikai Egyesült Államokba utazott. Először a Brooklyn Hakoah, majd annak megszűnése után a Brooklyn Wanderers együttesében szerepelt, de nem töltött hosszú időt a tengerentúlon; már 1930 elején visszatért Magyarországra.

„Agar az utóbbi hetekben nem volt olyan pontos a fizetések kiutalásánál, mint kezdetben s így az ő kezeiben többé nem láttam biztosítva a jövőmet.”

– indokolta döntését egy interjúban.⁶⁷

Itthon először a Hungária edzéseit látogatta, majd pályafutása első egyesületével, a VAC-cal, kötött szerződést. 1930 elején súlyos csapások érték: rövid időn belül édesapját és édesanyját is elveszítette.⁶⁸ Tavasszal végül még hat másodosztályú bajnok is lépett pályára a VAC-ban, aztán viszont visszavonult az aktív játéktól.

1930 nyarán a Munkácsi SE csapatát trenírozta. Ezt követően egy ideig munka nélkül volt, majd Norvégiából kapott állásajánlatot.

„Minden idők legjobb magyar jobbszélső csatárának ismerték el és Csibi néven becézték Braun Józsefet, amikor azonban időnek előtte kidőlt az aktív játékosoknak a sorából, magára maradt az élet küzdelmeiben. Megadással viselte a mostoha sorsot, de amilyen leleményes és határozott volt a futballpályán, olyan félszegnek és tartózkodónak bizonyult, az életben. Szerény tréneri elhelyezkedéssel próbálkozott eddig, mígnem most rátalált egy olyan sportbarátra, aki hálát érzett Csibivel szemben azokért az élményeknek, amelyekben játékaival részesítette. Rex, az ismert sporthumorista, aki a polgári életben beltagja az egyik kiterjedt külföldi összeköttetésekkel rendelkező fővárosi cégnek, a norvég futbalszövetségnek a figyelmét hívta föl Braunra s akciója öröndetes sikerrel járt. A norvég szövetség ugyanis április 15-től augusztus 15-ig terjedő időre szövetségi trénernek szerződtette Braun Józsefet, a próbaidő elteltével azonban a szerződést természetesen meg fogja hosszabbítani.”⁶⁹

⁶³ *Sporthírlap* 1927. június 2.

⁶⁴ *Sporthírlap* 1928. június 28.

⁶⁵ *Sporthírlap* 1929. május 4.

⁶⁶ *Nemzeti Sport* 1929. június 30.

⁶⁷ *Sporthírlap* 1930. február 22.

⁶⁸ *Sporthírlap* 1930. március 6.

⁶⁹ *Budapesti Hírlap* 1932. március 30.

Nem tudjuk, hogy végül tényleg szándékában állt-e a norvég szövetségnek a szerződés hosszabbítás. A nyár végén Braun mindenesetre hazatért Magyarországra, majd az év végén az 1. ČSŠK Bratislava csapatával kötött szerződést. Három és fél szezont töltött Pozsonyban; innen rövidebb magyarországi pihenő után Fülekre vezetett az útja.

„Nagy ázsója van Braun Csibinek. Braun Csibi a Füleki TC jeles trénerét egymásután keresik fel szerződési ajánlatokkal. A Zsidenice és Mor. Slávia is hívja a jeles magyar tréneret és nincs kizárva, hogy Csibi Brünnbe megy és a Moravska Sláviához szerződik. Nem hisszük azonban, hogy az FTC, amely Braun Csibi alatt pompás formára jutott fel, elengedné a kitűnő tréneret.”⁷⁰

Egy fél szezon után Fülekről is távozott; 1937 decemberében pedig ismét átvette a ČSŠK Bratislava edzéseinek vezetését. 1938 nyarán hagyta el végleg Csehszlovákiát; hazatért Magyarországra, és az 1938–1939-es szezonra a Hungária edzője lett. 1939 nyarán még egyszer külföldre szerződött, a svájci másodosztályban szereplő FC Basel csapatához. A világháború kitörése azonban megakasztotta a svájci bajnoki küzdelmeket; Braun pedig visszatért Magyarországra.⁷¹ További sorsáról nagyon keveset tudunk: munkaszolgálatosként a keleti frontra vitték, ahonnan nem tért haza. Megbízható források sem halálkozásának idejéről, sem helyéről nem állnak rendelkezésünkre.

SZAKIRODALOM

Andreides Gábor – Dénes Tamás 2018: *Weisz és a többiek*. Budapest.

Dénes Tamás – Peterdi Pál – Rochy Zoltán – Selmeczi Zoltán 1999: *Kalandozó magyar labdarúgók*. Budapest.

Gál László – Heteyi László 2019: *Legendás csatársorok*. Budapest.

Iváncsó Ádám 2022. St. George Budapest – Az ausztrál labdarúgás úttörő magyar klubja (<https://ujkor.hu/content/st-george-budapest-az-ausztral-labdarugas-uttoro-magyar-klubja>; utolsó letöltés: 2024. október 8).

Jerábek, Lubos 2007: *Cesky a ceskoslovensky fotbal, 1906–2006*. Praha. (<https://en.slavia.cz/zobraz.asp?t=historie-legendary-coaches>; utolsó letöltés: 2024. október 8).

Pásztor Lajos – Szebenyi Sándor – Szűcs László – Kéri László – Komlós Tibor (szerk.) 1957: *Szurkolók könyve*. Budapest.

Szász György 2019: *A Vívó és Atlétikai Club (VAC) története*. Budapest.

Szegedi Péter 2018: Erőszak a lelátókon. A futball fékezhetetlen Rózsa Sándorai. *Rubicon* (29.) 6. 15–23.

Török Ferenc 1999: *Mandula*. Budapest.

Wilson, Jonathan 2013: *Futballforradalmak. A foci története és taktikai fejlődése az angliai kezdetektől a 2014-es brazíliai vb-ig*. Budapest.

⁷⁰ Magyar Nap 1936. november 28.

⁷¹ Sport hírlap 1939. szeptember 20.

Lázadás és halál. Halál és lázadás

A pesti koleralázadás és a pesti zsidók 1831-ben

BEVEZETÉS

A világméretű járvány, a kolera, 1831-ben érte el Magyarországot. Ekkor már mintegy száz éve nem tombolt az országban súlyos epidémia (1738–1744). Ez a csapás, az első nagy hazai kolera-járvány, egyformán sújtotta az összes vallás hívét és minden társadalmi osztályt.

A hivatalos adatok a halottak számát országosan 238 ezerben állapították meg, de az utólagos elemzések szerint ennél több is.¹ Feltételezhető, hogy a megjelent statisztikai adatok az áldozatok számának minimumát adják, ugyanis nem minden esetben tudták pontosan megkülönböztetni a kolera és más hasmenéssel, hányással járó betegségeket egymástól. Kőrösi József statisztikus szerint² kolerában Pesten 2450 lakos betegedett meg, s elhunyt 1526 (62%), Budán 2400 beteg és 1240 halott (52%) volt. Mások közlésében ez a szám némiképp eltérő: Budán 1837-en fertőződtek meg és 831-en meghaltak³, Pesten 2459 betegből 1539 hunyt el⁴. Pestre vonatkozó, kommentárral ellátott statisztikát Tormay Károly közölt: szerinte 1700 volt a halálos áldozatok száma.⁵ Bár a többiek által közzétett adatok nem tartalmazták az itt fekvő, mintegy 7–10 ezer fős katonaság esetleges veszteségeit, Eckstein Frigyes orvos bemutatta a katonai kórházban elhaltak számát (263), de az általa közölt napi bontású adatokat összeadva kiderül, hogy azokat elszámolta, s valójában 363 fő hunyt el ott.⁶ Eckstein szerint Pesten 3700 ember betegedett meg, felgyógyult 1789, elhunyt 1911 fő. (A számítási hibáinak korrekciójával 2005 fő.) E számok meghaladják a többi elemző adatait. Az ő táblázatai – minden pontatlanságuk mellett – azért is figyelemre méltóak, mert információkat közölt a város kerületeinek betegeiről is.

Pest lakóinak száma, az 1830-as összeírás szerint, 65.404 fő volt,⁷ így a város lakosságának, Kőrösi adatai alapján, mintegy 2,3%-a; Eckstein szerint 2,9%-a lett a járvány áldozata. A kolera első, 1831-es csapása aratta a legnagyobb halált. A későbbiekkel összehasonlítva ez tartott a legrövidebb ideig (97 napig), és a vissza-visszatérő kolerajárványok már kevésbé okoztak ilyen súlyos riadalmat és veszteségeket.⁸

Több szerző is megemlíti, hogy milyen nagyszámú az 1831-es a kolerával foglalkozó szakirodalom. Mégis – legalábbis Pest városának esetében – még akadnak feltáratlan fehér foltok, ellentmondásos adatok, s korábban mélyebben nem vizsgált szempontok is (például vízvételi lehetőségek, laksűrűség, kórházak működése stb.). Sokan meg sem említik, a „járványkórházról” szólva, hogy legalább öt kórház látott el kolerás betegeket: a katonai kórház, a Rókus kórház, az I-es, a III-as kórház, és a II-es, amelyet Eckstein Gemen-spital-nak nevez, s a Zerge

1 Faragó 2011: 168.

2 Kőrösi 1894: 23.

3 Az adatok ellenmondásaira utal az is, hogy Jankovich megjegyzi: Budán sokkal többen haltak meg, mint Pesten: „Die Sterblichkeit während der Cholera-Epidemie im Jahre 1831, war in Ofen verhältnissmässig viel grösser als in Pesth.” Jankovich 1838: 103. Viszont a saját megjegyzésének mondanak ellent az általa közölt adatok a 175. oldalon.

4 Simon-V. László d. n. E forrásmegjelölés értékéből sokat levon az, hogy az általuk megjelölt helyen (Fényes Elek) adat nem található.

5 Tormay 1868: 42.

6 Eckstein 1832: Tabelle II. 22.

7 Patacsich 1831b (Az 1830-as adatokat 1831-ben publikálta.)

8 Kőrösi 1876: 132.

utcában⁹ évtizedek óta hatalmas telken állt.¹⁰ Emellett a statisztikák nem térnek ki arra sem, hogy hatodikként a pesti zsidó kórház miképpen vette ki a részét a járvány elleni küzdelemben.

A hiányokat láthatjuk a pesti koleralázadás kapcsán is. Míg az országos – és a valóban sokkal több áldozatot követelő – eseményekre nagyobb fény vetült, addig a pesti lázadás nem került be a köztudatba, jóllehet a pesti (kolera)lázadásban egymásra halmozódó rétegekben látjuk a társadalmi és a szociális feszültségek okozta forrongást, a járvány okozta pánikot, az egyetemista fiatalok keménységét, a létbizonytalanság és a szegénység dühét is. De vélelmezhető az 1830-as francia forradalmi,¹¹ illetve belga¹² és lengyel szabadságharcos¹³ év hatása is. Egyébként a lengyel felkelés leverésére küldött orosz hadseregnek köszönhető a kolera közép-európai, így magyarországi megjelenése is. Fő kutatási témánkhoz kanyarodva: az első hazai koleralázadás (Pest, 1831. július 17.) áldozatai között is volt zsidó, emellett később súlyos csapás érte őket a pesti zsidó központban, az Orczy-házban, amelyre egy helyi lázadás volt a válaszuk.

ESEMÉNYLÁNCOLAT

A fenti szempontokat figyelembe véve kíséreltem meg rekonstruálni mi is történt Pesten, 1831. július 17-én, és milyen előzmények kapcsolódhatnak hozzá?

1830. július 27. Forradalom Franciaországban. X. Károly bukása, a „polgárkirály” Lajos Fülöp trónra kerülése.

1830. augusztus 25. Felkelés Brüsszelben. Az önálló Belgium születése.

1830. október 22. Anton Friedrich Graf von Mittrowsky (1770–1842) kancellár és a tanulmányi bizottság vezetőjének vezetésével felállítanak egy bizottságot – hivatalnokok, katonák, orvosok részvételével –, hogy dolgozzanak ki „célirányos” eszközöket a kolera megállítására.¹⁴

1830. november 2. Lezárják Ausztria tengeri kikötőit, ellenőrzik a levélforgalmat Oroszországgal, lezárják Galícia határait, és előírják a bécsi egyetem orvosi karának, hogy készítsen ismertetést a kolera elleni védekezés céljából.¹⁵

1830. november 15. (körül) *A Hasznos Mulatságok* hosszú cikkben mutatja be a kolera előtörténetét.¹⁶

1830. november 29. Felkelés Varsóban. 1831. szeptember 8-án az oroszok beveszik Varsót és a felkelés elbukik.

1831. február 4. Felkelés a pápai államban és Modenában. Rómában az új pápa, XVI. Gergely, tartományi pozícióját csak osztrák segítséggel – a Magyarországról kivont hadakkal – tudja a megvédeni.

9 Pásztor 1929: 29, 2. lábjegyzet.

10 Ez 1828-tól a Rókus kórház fiók-kórháza lett, amit a női nemi betegek számára alakítottak ki. De leromlott volta miatt csak pár évig volt kórház, később szegény- és dologházzá alakították, a telke pedig személtlerakóul szolgált. (Lásd Rokken 1928).

11 1830. július 27. A júliusi forradalom Franciaországban megbuktatja az 1824 óta uralkodó X. Károlyt. A kamara Lajos Fülöpöt, az Orléans-i herceget, választja meg királynak (VIII. 9.); ő lett a „polgárkirály”.

12 1830. augusztus 25-én a francia Daniel Auber, „A portici néma” című előadását követően (franciául: „La Muette de Portici”) tört ki a felkelés. A holland királyi csapatokkal való brüsszeli harcok (szeptember 23–26.) után, szeptember 26-án, ideiglenes kormány alakult Brüsszelben. Ez október 3-án kimondta a független Belgium megalakulását és elszakadását az Egyesült Németalföldi Királyságtól. Novemberben a nemzeti kongresszus megkezdi üléseit Brüsszelben, és 1831. február 7-én kihirdeti Belgium alkotmányát.

13 Varsóban a hadapród diákok 1830. november 29-én felkelést robbantottak ki. Konsztantyin nagyherceg helyett csak hadsegédjét és a rendőrfőnökét találták meg. Másik csoportjuk elfoglalta a Varsói Arzenált. A lázadók elfoglalták Varsót és megkezdődött a lengyel–orosz háború. 1831-ben a szejm I. Miklóst megfosztotta a lengyel tróntól, és kikiáltották a teljesen független Lengyel Királyságot. 1831. szeptember 8-án az oroszok elfoglalják Varsót és véget vetnek a felkelésnek.

14 (Szerző nélkül) 1830a.

15 Uo. (Ugyanezt közli a *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 1830. november 13-i száma, a *Magyar Kurir*hoz képest érhetőbb és folyékonyabb magyarsággal.)

16 (Szerző nélkül) 1830a; (Szerző nélkül) 1830b.

1831. március 29. Feloldják az 1830 novemberében¹⁷ létrehozott¹⁸ határozat az északi határon, mert az itáliai események miatt elvezénylik a hadsereget.¹⁹ A kolera országszerte terjedésnek indul.

1831. július 5. Kinevezik báró Mednyánszky Alajost (1784–1844) királyi biztosnak Buda és Pest élére. Ezt követően kijelölik a védekezésben résztvevő orvosokat és sebészeket is.²⁰

1831. július 10. Pesten is felbukkan a kolera. *„A betegség meghatározásának nehézségeit jelzi, hogy Pesten egy július 13-án elhunyt kocsis tartottak a kolera első áldozatának, de később kiderült, hogy három nappal korábban egy huszár ugyancsak kolerában hunyt el.”*²¹ A kocsis halálának dátuma Horváth Gyulánál július 14.: „Magyary fiskális kocsisa”. 16-án meghal Koller János tanácsos,²² Pesten bevezetik a vészhelyzeti intézkedéseket.²³

1831. július 12. Az ország területét húsz körzetre osztják és élükre királyi biztosokat neveznek ki.²⁴

1831. július 14. Megnyílik és felkészül a betegek fogadására a pesti kolera-kórház.²⁵

1831. július 15. Pest lezárja a határait, megtiltják a ki- és beutazásokat. Megszüntetik az egészségügyi igazolások kiadását²⁶.

1831. július 16. Megszüntetik a Pest és Buda közötti közlekedést. A hajóhíd pesti részét lebontják. A diákok félve hamarabb fejeződik be, de nem tudnak a zárlat miatt hazamenni, így *„este zajos gyűléseket tartottak az egyetemmel szembeni kocsmában”*.²⁷

1831. július 17. A nap leírásának forrásai ellentmondásosak. Kazinczy Ferenc²⁸ másodkézből értesül a történetekről; Horváth Gyula²⁹ a bírósági jegyzőkönyvekből dolgozik, szinte ugyanazokból, mint Magyary-Kossa Gyula³⁰, de mintha nem sikerült volna minden kérdésre választ találnia; Madarász József³¹ pedig nem vesz részt minden megmozdulásban, és visszaemlékezései évtizedekkel később íródtak. Az orvosi feljegyzések³² elsősorban a betegségre koncentráltak.

17 Simon-V. László d. n.

18 Dancs szerint december 28-án.

19 1831. március 29-én a bécsi kormány feloldotta a határozatát. A döntés hátterében az állhatott, hogy a kolera terjedése megtorpanni látszott, valamint a Habsburg Birodalomhoz tartozó itáliai területeken kirobbanó felkelések leveréséhez minden nélkülözhető ezredre szükség volt. Forrás: Dancs 2009.

20 Simon-V. László d. n.

21 Uo.

22 Mint kiderült, a Dunán horgonyzó hajót ellenőrzött, ahol betegek is voltak. Lásd: Magyary-Kossa 1936: 524.

23 Horváth 1943: 220.

24 Dancs 2009: 93.

25 Magyary-Kossa 1936: 524. *„Egyébiránt Pest várost nem érte készületlenül a szokatlan járvány, az akkori fogalmak szerint megtétettek a hatósági intézkedések úgy, hogy július 14-én, midőn az első eset mutatkozott, már a külön cholera-kórház felszerelve készen állott; melynek vezetését, miután arról Eckstein Frigyes jónevű fiatal gyakorló orvos lemondott, mások pedig elfogadni vonakodtak, Pólya József, akkor még szintén fiatal orvostudor vállalta el. E szerint az I. és II. számú, csakis cholera-betegek számára rendelt fiók-kórházat Pólya József és Grünhut Károly tudorok látták el, az ezeknél sokkal kisebb III. számú kórház pedig Riedmiller, Bécsből jött tudorra bízott. Ezen kívül a sz. Rókushoz címzett közkórházban is gyógyíttatott 200-nál több beteg, kiknek nagy része ott betegedett meg.”* Gerlóczy-Dulácska (szerk.) 1879: 62. (Eckstein állította össze az egyik első kimutatást a pesti kolerajárványról. Eckstein, 1832).

26 Barta 1961: 450.

27 Uo.

28 Szilágyi 1986.

29 Horváth 1943.

30 Magyary-Kossa 1936.

31 Madarász 1883: 15.

32 Pólya-Grünhut 1832.

Délelőtt. A koleravész véget vetett az egyetemi oktatásnak, és így az egyetemisták követelték a vármegyeházánál a kiutazási engedélyeket. Madarász szerint az egyetem elé beszorított diákok kövel dobálják meg a katonákat – akik eszerint hamar feltűntek a város különböző pontjain –, és az egyetemről kihozott zászló alatt – amit később visszaadnak a pedellusnak³³ – vonultak fel. Havas Ignác dékán hiába csitította a diákokat. Horváth szerint a kolerában elhunyt Koller János tanácsos lezárt, karantén alá került házát is „felszabadították”, az öröket megverték, egyiküket magukkal hurcolták. Kazinczy Ferenc arról írt, hogy Stáhly Ignác (1787–1849), egyetemi tanár, volt rektor és báró Mednyánszky Alajos, királyi biztos, könyörgött a diákoknak és a hozzájuk csatlakozott népnek, s ígérték, hogy délután három óráig teljesítik a kívánságaikat és helyreáll Buda és Pest között a közlekedés. A diákság követeléseit csak Kazinczy visszaemlékezése közli:

„1. A híd nyitassék fel; 2. a hazamenendő ifjak után elfogattatások végett staféták ne küldessenek; 3. hogy a katonaság minden pontról eltávoztassék.”

A lázongók délig adtak határidőt, majd a királyi biztost és a professzort átvárták egy csónakon Budára a nádorhoz, hogy engedélyezze a diákságnak, hogy elhagyja várost. Eközben a Dunapartjára vonult diákok lassúnak találták a híd visszaállítását, és báró Palocsay Horváth Tivadar (1809–1835), báró Eötvös József barátja, vezetésével összezsúrtak a hídvám katonai őrségével annak ellenére, hogy – Kazinczy szerint – *„gróf Keglevics Gábor koronaőr és generális Splényi Ignác, ki a generálisok közül csak maga tud magyarul, kiküldettek, hogy csendesítsék le a népet”*.³⁴ A Budáról visszatérő Stáhlyt a fiával³⁵ együtt elfogták, a színházig hurcolták, és ekkor a kolera létét tagadók:

*„Mikor odaértek a teátrumhoz, Stáhlyt magasra emelve kényszerítették, hogy esküvéssel és saját botlásainak beismerésével – á la Galilei – hangos szóval, magyarul és németül kiáltva a néptömeg felé fordulva, hogy »Nincs kolera! Nem kell kordon!« Erre aztán a szegény össze-vissza ráncigált embert (nem valami gyöngéden) leeresztették és útjára bocsátották...”*³⁶

Ezt követően a fogyatkozó számú diákság, és a hozzájuk csatlakozók csoportjai, szétverték a hídvám házát, és a fegyvert nem használó katonai őrséget elzavarták. Délután 3 órára visszaállt a hajóhíd, és a két város lakói fel s alá vonulgattak a hídon.

Délután. Kazinczy szerint később a hídnál randalírozók csaptak többször is össze a városban a katonákkal, sőt – meglepő módon – ők kezdeményezték a harcokat. Horváth szerint a diákoktól különálló, munkásokból, szegényekből álló csoport a felelős a hídvám szétveréséért. Ez a csapat indult el a város széle, a lezárt határok felé. Útközben megtámadta Cziráky Antal főispán házát, s végiglátogatta, majd szárazra védte és szétverte a kocsmákat. Áttételesen ezt igazolja a diák Madarász visszaemlékezése is, aki pedig útlevél birtokában, a megnyílt hajóhídon át, azonnal elhagyta a várost. Kazinczy egy osztrák hajóról szerzett piros-fehér, míg Horváth vörös zászlóval vonuló tömegről írt. Mindketten megegyeznek abban, hogy a lázadók a városházára is be akartak hatolni, s Horváth szerint itt löfegyverhez is jutottak. Szerinte a vörös zászlót követve rabolták ki és törték össze a kolerazárlet alatt álló Csillag-házat a mai Lónyay utcában. Nem menekült meg a Zrínyi Fogadó, a Fehér Ló, a Két Pisztoly, a Két Oroszlán és a Veres Hordó sem. A városi és megyei hatóságok riadóztatták báró Vernhardt Pál tábornokot, aki akkor garantálta a rend helyreállítását, ha még az est beállta előtt – fegyverhasználattal – szét tudja verni a sokaságot. A tábornok csapatai³⁷ két irányban, a Soroksári és az Üllői úton vonuló tömeg nyomába eredtek. Az első összecsapás délután 6 óra körül az Üllői úton történt, a mai Nagyváradi tér környékén, ahol a felsorakozott katonaságra

33 Barta 1961: 450. Kazinczy szerint a zászlót a Nemzeti Múzeumból vitték el, és dékán adta vissza a Múzeumnak.

34 Ez a csak nála szereplő mondat azért figyelemfelkeltő, mert a pesti polgárok ekkoriban egyöntetűen németül beszéltek, s az itt tanuló diákoknak is tudnia kellett németül. A nemesi diák fiatalok számára egyszerűbb lett volna a magyar nyelv használata? A Kazinczy által megnevezett szereplők más forrásban nem fordulnak elő.

35 Stáhly György (1810–1846).

36 Magyary-Kossa 1936: 524.

37 *„Öt század gyalogság, egy szakasz lovasság és két ágyúval felszerelt tüzérség indult el a rend helyreállítására.”* Barta 1961: 451.

„póznákkal, dorongokkal, vaseszközökkel, puskával és karddal felfegyverzett horda teljes dühvel és hihetetlen merészséggel rárohant. ...A zavargók közül négyen lelték ott halálukat, többen súlyosan vagy könnyebben megsebesültek. A tömeg egy része szétfutott, de sokaknak a támadó kedvét nem fékezte meg a sortűz sem, sőt voltak közöttük olyanok, akik vért látva még jobban felbőszültek és elvakultan újból a katonaságra rontottak. Ezeket a lovasság karddal verte széjjel és közülük egyet összekaszabolt, sokat pedig megsebesített.”³⁸

A város felé visszavonuló és foglyokat terelő katonaságra a mai Kálvin téren támadt rá a nép, ahol a katonák ismét a tömegbe lőttek. Egy forrás szerint³⁹ a Nemzeti Múzeum előtt felállított ágyúk is tüzeltek, és nagyon sokan sebesültek meg bajonettszúrástól, sőt ablakon berepülő golyótól is. A fellázadtak sokasága ezután feloszlott, és a katonák visszavonultak a kaszárnyába.

A Közhasnú Ismeretek Tára egy évvel később így foglalta össze a történeteket:⁴⁰

„...s Pestnek minden felől elzárása a' lakosok közt nyughatatlanságot okozott, 's a' haza igyekező tanuló ifjúságot, később pedig a'dulakodni 's kicsapongani szerető pórnépét is lázadásra indítá (Julius 17-kén), mely csak katonaság által csendesíthetett le. Ennek következtében lerontván a' vesztegház 's egyéb óvó intézetek, kapu nyitattott a' rossznak, 's ezen idő óta naponként növekedett a' két városban a' betegek száma.”

1831. július 19. Megkezdődött a katonaság által elfogott lázadók tárgyalása. A 176 fogoly soráról az egyesített városi és megyei hatóság döntött.

1831. augusztus 16. Megszületett az ítélet. A 19 vádlott közül Bukovits Mihály, volt orvostanhallgató 2 évet, Szaktsi Ignác, a tömeg zászlóhordozója 1 évet, kilenc fő ½ évet, négyen ¼-ed évet kaptak, három főt szabadlábra helyeztek, az előzetes fogvatartást beszámítva. Bukovits a

„Vármegye Tömlöczében, a többiek pedig Sz. Kir. Pest Várassanak Fogházában, béhozattatásoknak napjától számítandó, s vason közmunkában és hetenként kétnapi böjt mellett eltöltendő Rabságra”⁴¹

ítéltettek. Egy vádlott az előzetes fogva tartás idején elhunyt.

A LÁZADÁS LEHETSÉGES OKAI

Az 1831-es tárgyaláson mind a védők, mind a bíróság – Horváth meglátása szerint – kerülték azt, hogy a tüntetésnek politikai jelleget adjanak. Inkább a részegségekre fogták a karhatalommal való összetűzést. A politikai színezet – leginkább a diákok, a jogászok, az értelmiségiek esetében – tagadhatatlan. Madarász szerint a diákok már délelőtt *„Éljenek a lengyelek! Éljen a szabadság!”* jelszavakkal vonultak a vármegyeházára. A francia forradalom hatásának lehetséges politikai következményeire a kormányzat már 1830 végén felhívta a figyelmet; sőt, Barta⁴² szerint, Metternich birodalmi kancellár egy Magyarországon is megjelenő, külföldi ügynökök által szervezett forradalmat vizionált. Ilyen irány mentén kért helyzetjelentést gróf Reviczky Ádám (1786–1862), a Magyar Udvari Kancellária főkancellára a megyéktől. Az 1831 elején beérkező vélemények nyugtalanságot jeleztek, a nádor pedig a parasztokban és a pesti nincstelenekben látta a veszedelemet. A pesti lázadás riadalmat keltett a kormányban, s kerestették a megmozdulást szervező ügynököket – hiába –, egészen a kelet-magyarországi parasztfelkelések idejéig. Barta 1961-es cikkében bemutatta, hogy a megmozdulásban résztvevő egyetemisták később a reformkori és forradalmi eseményekben, illetve értelmiségi pályákon jeleskedtek, és a pesti lázadás idején volt közöttük élő francia kapcsolatokkal rendelkező is. Írásában a július 17-e délutánján a kocsmákra, a boroshordókra, a házakra és a katonákra támadókban már-már olyan öntudatos, felelősségteljes munkásembereket állít eléünk, akik a védelmi zárlatot azért akarták csupán

38 Horváth 1943: 224–225.

39 id. Szalay 1868.

40 Szerző nélkül 1832a.

41 Horváth 1943: 231.

42 Barta 1961: 447.

feltörni, hogy megindulhasson a forgalom, a kereskedés, a munka. (És tegyük hozzá: a járvány terjedése is.) Lévéen több ezer ember hömpölygött ekkor az utcákon, biztosan volt közöttük mindenféle társadalmi osztályú, akiket magával sodort a tömeg és a lendület. De óvatosan kell kezelnünk azt a kijelentését – amit egyébként a veszteség-statisztikák alátámasztanak –, amely szerint:

„A résztvevők túlnyomó többsége azonban iparoslegény volt, akik a fenyegető munkanélküliség, az éhség, a nyomor ellen vették fel a harcot, amikor megkísérelték a Pest életét megbénító forgalmi zárlat szétzúzását.”⁴³

Ezek a 17-i események mintha megelőlegezték volna 1848 áprilisát, amikor a forradalmi hangulatba jött mesterlegények zsidóveréssel fejezték ki az egyenlőség milyenténységéről alkotott nézeteiket.

Az mindenképp bizonyos, hogy a feudális társadalmi rend és Magyarország gazdasági, társadalmi feszültségei tapinthatóak voltak. A változások iránti igényt Széchenyi István *Hitel*-jének 1830-as megjelenése már jelezte, de a magyarországi reformfolyamatokat elsődlegesen nem az európai forradalmak hatása, hanem a hazai helyzet és annak 1831-es robbanásai is katalizálták. A pesti és vidéki összecsapások halottjai, a megrohant nemesi és polgári házak Pesten, a megtámadott kastélyok vidéken, a hadsereg bevetésének szükségessége – miközben egy világjárvány tombolt az országban –, a politikai elitet komoly, ám gyorsnak nem mondható változtatásra kényszerítették. S bár az 1831-es események hangadóit, irányítóit mindenütt megbüntették, legendyább elbánásban éppen Pesten részesültek, ahol az egyetem vezetése addig húzta a nádor parancsára megfenyítendő diákok elleni eljárást, ameddig az aktualitását nem veszítette: a diákok jó része már befejezte az egyetemet vagy eltávozott onnan. Más politikára volt szükség a holnap Magyarországa érdekében, s ezt az egyetem tanári kara – a politikusoknál bölcsebben – előre látta.

A pesti felkelés gazdasági és szociális háttere pontosabban megrajzolható, mint a politikai. Pest ekkoriban vált az ország kereskedelmi központjává, amelynek négy országos vásárját és hetivásárjait évről évre többen keresték fel. A kolerariadalom és a lezárások az országos vásárookra érkezőket vágta el a piactól, így a termelőknek és a kereskedőknek elmaradtak a bevételeik. Így a gazdaság pangott, s az egyik napról a másikra élő, napi és hetibéres munkások, nélkülözhető szolgák jelentős részét fokozatosan elbocsátották. A szegények mind nagyobb hányada maradt kenyérkereset nélkül, de a lezárt országrészek, vagy éppen a megteendő nagy távolság miatt vidékre húzódni sem volt módjukban. A pesti lázadás idején csak a koleravihar előszele csapta meg a pestieket. Budán és Pesten fenntartottak minimális személy és áruforgalmat a város és a vidék között, de azt orvosi igazolásokhoz, esetenként karanténhoz is kötötték. Erre példa az éppen ebben az időben Budán időző Madách család: a költő, a testvére, Mária, és az édesanyjuk, Majthényi Anna. Ők a Császárfürdő szolgáltatásai miatt keresték fel a várost, ahol július 21-én már biztosan jelen voltak, s ahonnan 23-án indultak haza. Nem vitték magukkal a kolerát, ahogy a cselédségük sem, ugyanis a város elhagyását engedélyező orvosi levelet Pesten vették kézhez, ahonnan Alsósztrelovára utaztak.⁴⁴

A város határának lezárása kiváltotta zendülés idején ráadásul még sokan nem is hitték, hogy a kolera komoly pusztítást okozhat – s e lázadásból is láthatóan mindig vannak olyanok, akik tagadták a vész súlyosságát, miként ez igaz volt a Covid idején is –, de a kereskedelmi forgalom csökkenése már mindenki számára nyilvánvaló lehetett.

A feszítő gazdasági-társadalmi problémákat a pesti zsidó hitközség vezetői is nagyon hamar, már a lázadás és a lezárások előtt észlelték.

⁴³ Barta 1961: 459.

⁴⁴ Andor é. n.: 18.

„Július 9-én szombaton a templomban egybegyűlt hívek előtt nyilvánosan kihirdették Eichholz városkapitány rendeletét, hogy a lakások tisztán tartandók és kifüstölendők. A városi hatóság elrendeli, hogy zsidó temetéseknél a gyászolók a halottat csak a vámhatárig kísérhetik, ott vissza kell fordulniok; a temetőbe csakis a halottöltöztetők és sírásók mehetnek ki. (A zsidó temető akkor a Váci út mellett, a mai Lehel utcában volt.) A hitközség betiltotta a temetéseknél szokásos perseyezést, hogy ezzel is gátat vessen a fertőzés terjedésének. A járvány bénítólag hatott a mindennapi életre is. Sok család állt kenyér nélkül, jutott leírhatatlan nyomorba.”⁴⁵

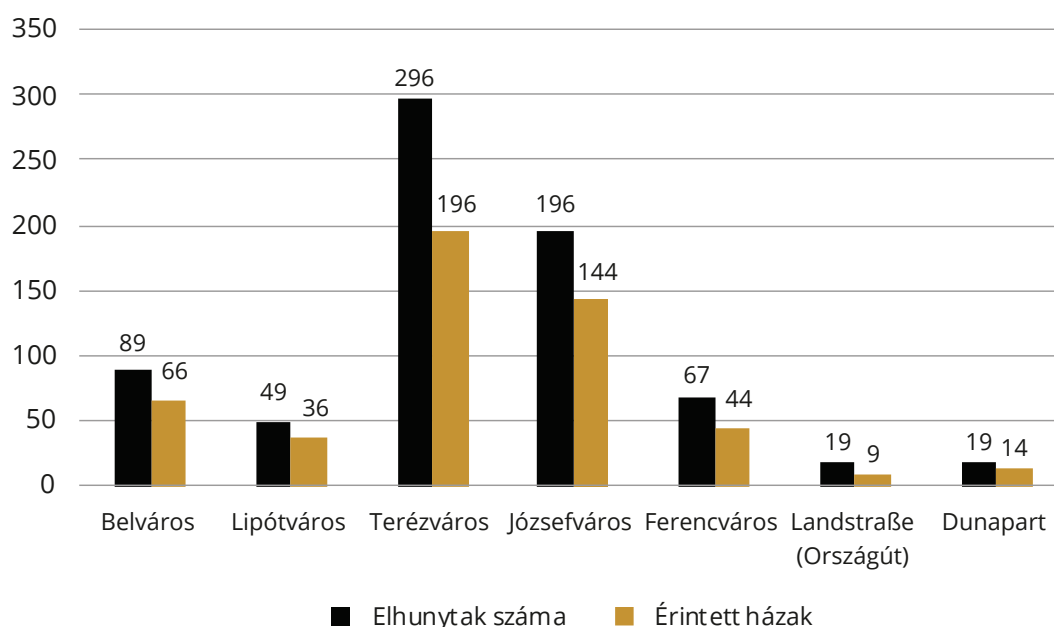
A zsidó község vezetői a Király utca és az Országút (ma Károly körút) sarkán álló Orczy-házban lévő tanácstermükben már a város lezárása előtt, 1831. július 14-én, úgy döntöttek, hogy a nyomor enyhítésére sürgős gyűjtést indítanak, s szükség esetén felhasználják a vésztartalékaikat is. Erre szükség is lett: a község a zsidókon kívül augusztus 3-ától, két hónapon át naponta 82 keresztény családot látott el kenyérrel és hússal.⁴⁶ Még ugyanabban a hónapban a városi tanács és a zsidó község képviselői higiéniai ellenőrzést végeztek a város összes olyan részén, ahol zsidók laktak.⁴⁷ A pesti zsidó közösség által fenntartott kórházat – a mai Kazinczy és Dohány utca sarkán – kibővítették egy járványszobával⁴⁸ a kolerás betegek számára, ám az édeskevés lehetett a megbetegedettek száma miatt.

Eckstein szerint a zsidók lakta legnépesebb külváros, Terézváros szűk utcáiban zsúfoltan éltek az emberek, ezért a megbetegedési arányuk is magas volt.

„Északkeletről ehhez a külvároshoz csatlakozik a Theresien külváros; lejjebb, a kis mocsarakhoz közelebb, itt él a legtöbb lakos, 23 179 fő, akiknek többsége (köztük szinte az összes zsidó) szűk utcákban összezsúfolva él.”

Eckstein adatai szerint a gazdag Belváros és a Lipótváros voltak azok a városrészek, ahol az utcák több mint felébe nem látogatott el a halál. Ezzel szemben Terézvárosban viszont az utcák több, mint 85%-ában előfordult haláleset, ami mutatja, hogy ott a járvány különösen súlyos lehetett.⁴⁹

Otthoni halálesetek városrészenként és házak szerint⁵⁰

⁴⁵ Groszmann 2021a.

⁴⁶ Groszmann 2021b.

⁴⁷ Hrotkó 2014: 135–136.

⁴⁸ Groszmann 2021b.

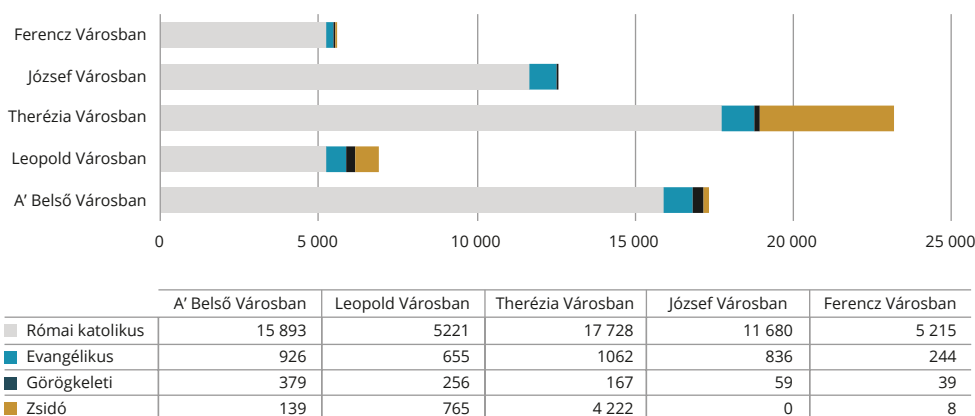
⁴⁹ Eckstein 1832: 29.

⁵⁰ Eckstein 1832: 27, XII. tábla.

Eckstein következtetését – vagy gyenge matematikai képességét mutatja – hogy a II. táblájában bemutatta, hogy Terézvárosban 310 fő hunyt el az otthonában (szemben a XII. tábla adatával). A IV. és V. táblázatban pedig az I. számú járványkórház adatai között közli Terézváros kórházban elhunyt lakóinak számát: 388 fő. Terézváros tehát legalább 698 főt veszített, s nem tudjuk, hány terézvárosi hunyt el a zsidó kórházban vagy a Rókusban, és a fennmaradó két másik kórházban. (Patacsich 1830-as adatait⁵¹ figyelembe véve a helyi lakosság 2,9-3,0%-a.) Terézváros 1830-as lakosságának 18,2%-a volt zsidó. Ezzel az aránnyal számolva a zsidó halottak száma e kerületben elérhette a 127 főt, a közösség tagjainak 3%-át. Tormay Károly⁵² ugyan részletes adatokat nem közöl – és Ecksteinhez hasonlóan nehézséget okozott számára is az egyszerű matematikai műveletek elvégzése –, de megemlíti, hogy a kolerában elhunytak 34%-a Terézvárosban élt. Újrászámolva Tormay közzétett számait, a halottak száma nem az általa közölt 1700, hanem 1897 fő lehet. Eszerint a terézvárosiak közül legalább 624-en hunyhattak el.

A statisztikák azt mutatják, hogy a kolerajárvány különböző intenzitással sújtotta Pest egyes városrészeit. Terézváros és Józsefváros adta a legtöbb halottat, itt volt a legtöbb fertőzött ház, tehát a járvány itt terjedt a leggyorsabban és a legnagyobb mértékben. A Duna-parton (Donauzeile) és a Landstraße (Országút) területén kevesebb haláleset történt, mert az ott élők jobb higiéniai körülmények között éltek.

Patacsich: Az 1830-ik esztendei öszveírás szerint voltak Pesten

Eckstein további adataiból az is kiderül, hogy 370 házban csak egy-egy haláleset történt, míg 107 házban több ember halt meg ugyanazon a napon, ami azt jelzi, hogy egyes helyeken robbanásszerű volt a járvány. Eszerint, ha valahol megjelent a fertőzés, az gyorsan végigsöpört az adott házban, s feltételezhetően a fertőzés forrása egy-egy épületben azonos személy vagy vízvezőhely lehetett.

A járványhelyzet valójában augusztusban vált igazán súlyossá.

„...Pesten is, csakúgy mint más városokban és kerületekben, első sorban a vesztegár okozta a bajt. A városba nem hozhattak élelmiszert a vidékről, sőt az augusztusi pesti vásárt sem engedélyezték; a mesteremberek, kereskedők alkalmazottaik jórészt elbocsátották, mert az élelemhiány és az ipari tengődés mindinkább érezhetővé vált. Maga a selyemgyár tulajdonosa, Valero, 240 munkása közül 120-at bocsátott el s ezek kenyér és munka nélkül maradtak.”⁵³

Névtelen irat szól arról,⁵⁴ hogy a zsidók – a szerző szerint eléggé el nem ítélt módon – csökkentették az alkalmazottaik bérét, miközben ma inkább ez úgy látszik: az elbocsátás kényszere ellen védekeztek a fizetés-, tehát a kiadáscsökkentéssel. Ha kevesebbet fizettek is a válság alatt, legalább nem kellett elbocsátani az embereket.

51 Patacsich 1831a: 25.

52 Tormay 1868: 42.

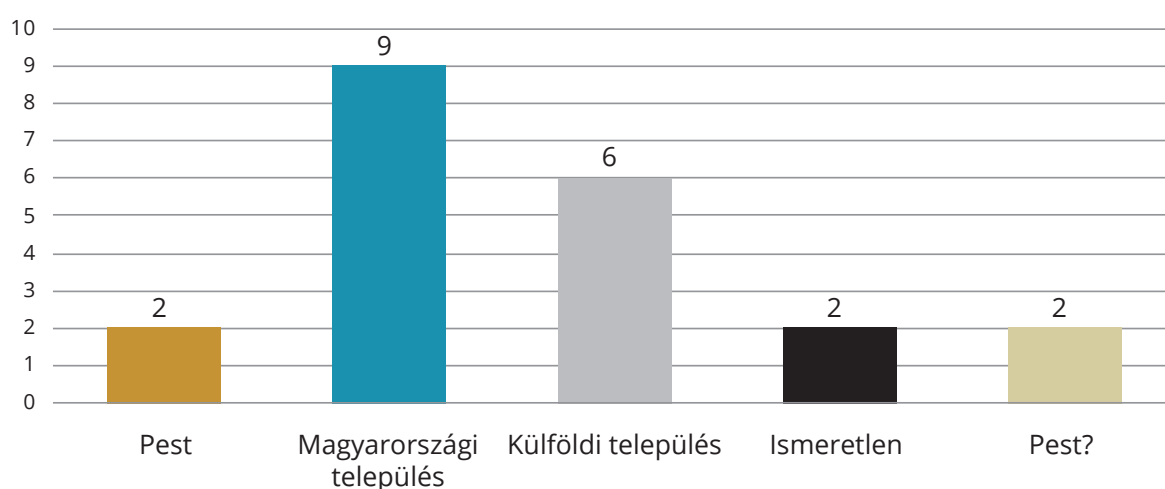
53 Magyary-Kossa 1936: 523.

54 Spiritus asper und Spiritus lenis 1833: 148–151.

A LÁZADÁS ÁLDOZATAI

Horváth Gyula részletesen közölte a harcok halálos áldozatainak és sebesültjeinek – egyébként minden bizonnyal nem teljes – listáját (lásd Melléklet). Ennek elemzése néhány érdekességet mutat. A 12 halott és 9 súlyos sebesült zöme (15) nem pesti születésű, 6 fő pedig egyenesen külföldi.⁵⁵ Nincs adat 4 fő esetében, közöttük a számunkra érdekes Schlesinger Dávid 30 éves zsidó kereskedőről sem. Schlesinger nagyon sok szempontból kitűnik a többiek közül. Részben a legidősebb áldozatok közé tartozik, másrészt nem alkalmazott és/vagy mesterlegény, mint az áldozatok túlnyomó többsége (17 fő), és az egyedüli zsidó. Nem ismerjük a felekezetét négy főnek, de a többség római katolikus (13). Református 1 és evangélikus is csak 2 van az áldozatok között. Ha a korabeli Pest vallási megoszlását vesszük alapul, akkor a 21 főnyi halott vagy sebesült között arányosan sokan voltak a protestánsok (3), s alacsonyan a zsidók (1), akik a lakosság mintegy 8,8%-át adták. De a zsidók társadalmi helyzete a beilleszkedésre és nem a hatalommal való szembenállásra indította őket, így egy zsidó jelenléte fegyveres megmozdulásban akár forradalmi tetteknek is tekinthető.

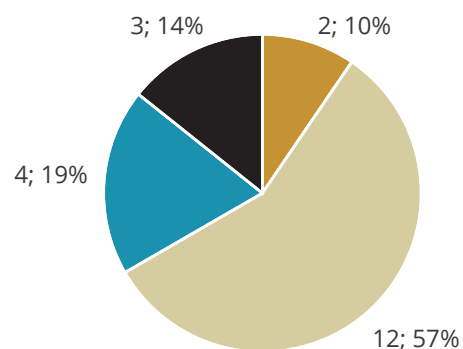
Az áldozatok származási helye szerint

PEST	2
MAGYARORSZÁGI TELEPÜLÉS	9
KÜLFÖLDI TELEPÜLÉS	6
ISMERETLEN	2
PEST? ⁵⁶	2

Az áldozatok életkori bontásban

0–18	2
19–25	12
26–35	4
ISMERETLEN	3

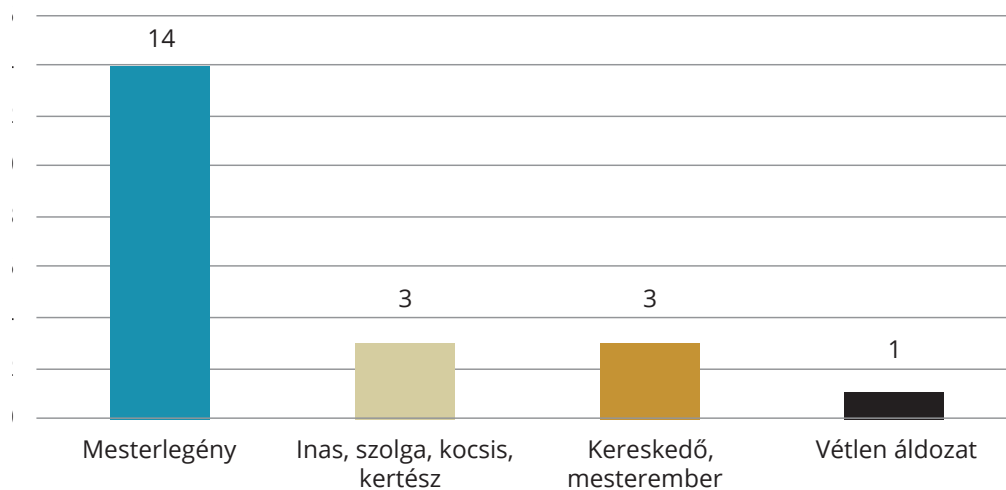

0–18 19–25 26–35 Ismeretlen

⁵⁵ A korszakban egyéves helyben lakás automatikusan honosítással járt.

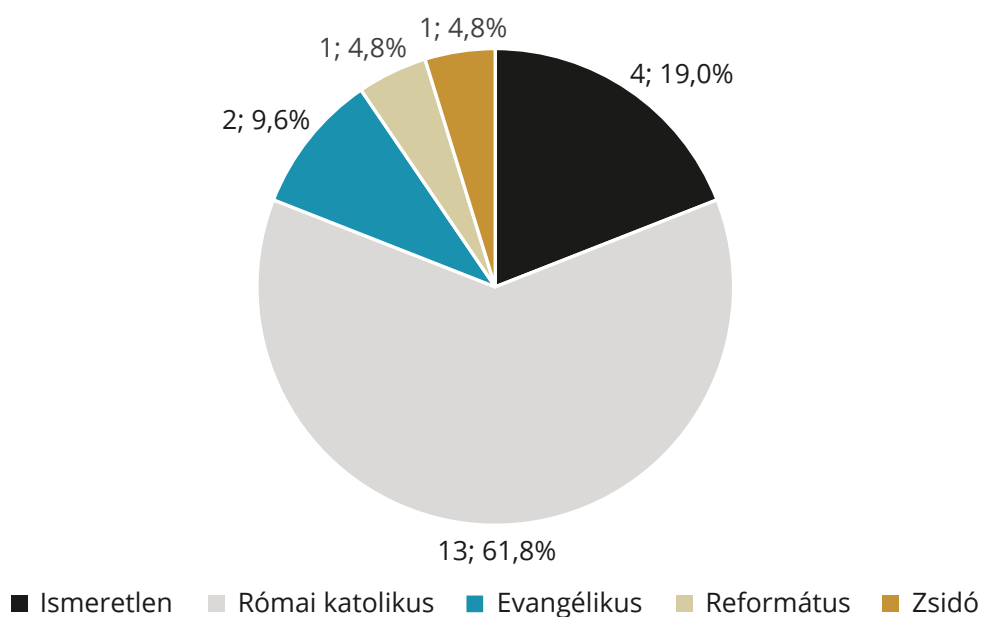
⁵⁶ Schlesinger és Lattmann szabómester származási helye nincs feltüntetve, tehát feltételezhető, hogy ők is pestiek.

Az áldozatok foglalkozás szerint

MESTERLEGÉNY	14
INAS, SZOLGA, KOCSIS, KERTÉSZ	3
KERESKEDŐ, MESTEREMBER	3
VÉTLEN ÁLDOZAT	1

Az áldozatok vallási megoszlása

	HALOTTAK	SEBESÜLTEK	SUM
ISMERETLEN	3	1	4
RÓMAI KATOLIKUS	8	5	13
EVANGÉLIKUS	0	2	2
REFORMÁTUS	0	1	1
ZSIDÓ	1	0	1

Zsidó Schlesingerek ekkor többen is éltek Pesten. Egy generációval korábban Schlesinger Izsák kereskedő tagja volt a zsidó közösség alapító elöljáróságának, és szerepet játszott a pesti zsidó

iskola 1814-es megnyitására. Ő volt az, aki a közösség fegyelmezetlensége miatt feljelentést tett a városi hatóságoknál, és lemondott előjárói tisztéből.⁵⁷ 1832-ben két Schlesinger, Bernard és Moritz is adakozik ugyanakkora összeget (12 forint 30 krajcárt) a budai magyar teátrum felállítására.⁵⁸ De találkozhatunk Schlesingerekkel a pesti zsidó katonák között is.⁵⁹ Tehát voltak olyan zsidó Schlesingerek, akik Pest városának tehetősebb lakosai közé tartoztak. Így annak fényében is különös Schlesinger Dávid részvétele, hogy az elfogottak perében kiderült az is, hogy a vádlottak olyan vagyontalan szegények voltak – bár kérdéses az egyetemi hallgató Bukovits Mihály és a vádlottak között lévő egyetlen nemes, Kalmár István, vagyoni helyzete –, hogy a rajtuk lévő ruhán kívül nem volt egyébük.⁶⁰

Egyetlen kézenfekvő magyarázat lenne lehetséges Schlesinger Dávid halálára: véletlenül találta el egy lövedék az utcán, mint másokat is. Ennek ellentmond, hogy őt az Üllői úti harcok halottai között tárgyalja Horváth, ahol a tömeg megrohamozta a katonaságot. Lehet, hogy Schlesinger akár már délelőtt óta részt vett a megmozdulásokban, hiszen semmi sem zárja ki, hogy kapcsolata lehetett az egyetem tagjaival, sőt zsidó egyetemisták is voltak, bár nem ilyen idők. De összességében elmondható: ma még nem tudjuk, miképp került az áldozatok közé.

LÁZADÓK AZ ORCZY-HÁZBAN

1831. szeptember 10-én Paziazi Mihály (1802–?) ügyvéd, másodállásban költő és Széchenyi magyar iratainak német nyelvre fordítója, levelet írt Széchenyi Istvánnak Nagycenkre.

„A kolera már egy ideje visszaszorulóban van, de úgy tűnik, hogy e hónap 3–4. napja óta ismét meg erősödött. A fertőzőképesség újabb bizonyítékának tűnik számomra, hogy Orczy báró Landstrasse-i házában 2 nap alatt mintegy 19 személy, vagyis valójában zsidók haltak meg és 40 betegedett meg. [...] A gondnok 24 óra múlva meghalt, a lakosok Mayr fiskális urat kérték, hogy temesse el, ő túl korainak találta, de az éjszaka folyamán 11 ember megbetegedett, ezért 4-én, csütörtökön kora reggel megismételték kérésüket, s amikor nemleges választ kaptak, és néhány óra múlva a fiskális úr lakását zárva találták, erőszakkal feltörték, bútorát összetörték, stb.”⁶¹

A levélíró számára egyértelmű, hogy az Orczy-házban csakis zsidók lakhatnak, esetleg leszámítva Mayr (Franz Mayer) fiskális urat. Ez csak részben volt igaz; az Orczy-házban laktak és dolgoztak nem zsidók is. Itt működött ekkor még a Trattner–Károlyi nyomda, a korszak legjelentősebb magyar nyelvű könyv- és lapkiadója (egyik szerkesztője Vörösmarty Mihály), és olyanok is, akik az Orczy család szolgálatában álltak, mint a házmester vagy az építész Zofahl Lőrinc. Éppen fél-éve fejezték be a Orczy-házban a régi zsinagóga felújítását és kibővítését egy színttel, illetve a mellette felhúzott Chortempel, a Kultusztemplom építését, amely a német nyelvű, bécsi rítusú „moderne” – a mai neológia elődjének – zsinagógája volt. De itt volt a pesti zsidóság vezetőinek tanácssterme, itt őrizték az iratokat, itt volt a rabbilakás – abban az évben éppen üresen, mert rabbija nem, csak három dajanja – bírója, rabbi helyettese – volt a közösségnek.

A kolera Orczy-házi megjelenésekor már az egész városban tombolt a járvány, s legfőképpen a zsidók többsége által lakott Terézvárosban. Groszmann Zsigmond rabbi-történész több írásában is megemlíti ezt a válsághelyzetet. 1918-ban⁶² arról írt, hogy egy lakó néhány óra alatt 36 személyt betegített meg,⁶³ kik közül 25 hunyt el. A történetet – nem jelölt – zsidó levéltári források alapján dolgozta fel 1937-ben.⁶⁴

57 Groszmann 2021c: 208.

58 Szerző nélkül 1832b.

59 Groszmann 2021d.

60 Horváth 1943: 232.

61 Bártfai Szabó (szerk.) 1943. Németből magyarra fordította DG.

62 Groszmann 2021a.

63 Ezt Tormay is közli. Tormay 1868: 41.

64 Groszmann 2021b.

„A házmester kolerás lett és szeptember 3-án bele is halt betegségébe. A hatósági utasítás szerint a halottat 12 órán belül el kellett volna temetni, de a házmester felesége és anyja tiltakoztak a gyors temetés ellen. Hiába szorgalmazták a ház aggódó lakói a házgondnoknál, Mayer Ferenc urasági ügyvédnél a halott eltávolítását, hiába sürgette azt nála a város által kiküldött «Stadt-Wacht-meister», az ügyvéd tétlen maradt. A temetetlen hulla 30 órán át terjesztette a fertőzést, úgyhogy 3 nap alatt a háznak 45 lakója megbetegedett és húszan meg is haltak. Erre valóságos forradalom ütött ki a házban az ügyvéd ellen, aki óvatosságból családjával együtt kiköltözött fertőzött házból, mit sem törődve a veszélyeztetett lakókkal. Ezek az ügyvéd lakásának «Gang-Gatter»-jét, folyosó rácsozatát letörték, ablakait bezúzták és úgy követelték a hatósági intézkedés végrehajtását. Az őszi ünnepek előtt maga a hitközség is kénytelen volt a két új templomot bezárni és az istentiszteleteket póthelyiségekben megtartani. Ebből azután megindult a pörök áradata és kölcsönös feljelentések folytán egész a nádorig jutott az ügy. Szepessy Ferenc tanácsnok, Pisztory Jakab alkapitány és Lechner Károly alügyész kivizsgálása és feljelentése alapján a városi tanács a családjaikért aggódó lakosokat felmentette a csendháborításért járó büntetés alól, a házmester feleségét és anyját ellenszegülésért megdorgálta, a kötelessége teljesítését elmulasztó házgondnok ügyvédek megbüntetését pedig az ügyészre bízta.”

A különböző időszakban közölt híradásokban minimális a különbség. Paziati 40 betegről és 19 halottról tudósított; Groszmann, 1918-ban, 36 betegről és 25 halottról írt, majd 1937-ben 45 betegről és 20 halottról számolt be. Zsidó szokás szerint a halottakat a lehető legrövidebb időn belül el kell temetni, s ez a hagyomány 1831-ben egybe is esett a hatósági szándékkal. Tökéletesen érthetetlen tehát a felelőtlen fiskális, az Orczy család képviselőjének tiltása, még akkor is, ha a nem zsidó házmester hozzátartozói tiltakoztak is a halott azonnali eltakarítása ellen.

Ha ez nem lett volna elég, a fiskális — a megbetegedésekre való tekintettel — bezáratta az újonnan épült zsinagógákat az őszi ünnepek előtt,⁶⁵ így más imahelyet kellett keresni. A házmester halála szeptember 3-án, szombaton történt; a zsidó újév abban az évben pedig 7-én, szerdán este köszöntött be. Büchler szerint az új zsinagóga hívei az akkoriban táncos rendezvények céljára használt Griesbach teremben, a régi zsinagógáé pedig a Hattyúteremben⁶⁶ imádkozhattak. Ezt Groszmann azzal egészítette ki, hogy

„A zsinagóga látogatói 90 forintért megkapták a «Schwanen-Saal»-t, a kultusztemplom hívei pedig 60 forint bérösszegért a «Saal beyrn Griesbach»-ban végezték ájtatoskodásukat.”⁶⁷

De mi lehetett az oka annak, hogy a higiéniára különösen ügyelő, a kézmosást a vallási előírásaikban is előíró zsidók tömegesen haltak meg az Orczy-házban?

A kolera, egyik korábban használt magyar nevén „hányászékelés”, olyan betegség, amely hányással és erős hasmenéssel jár együtt. Tormay az Orczy-ház említése nélkül emeli ki,⁶⁸ hogy

„A betegség csakhamar góczokban összpontosult, úgy egy házban, meliben a házmester meghalt, egy éjen át 25 betegedési eset fordult elő, leggyakrabban egyes családokban, a halál ily házakban 2-3 óra alatt állott be;”

Schuster János, a pesti orvosi kar orvosa és vegyészprofesszora szerint⁶⁹ az egy nap alatt akár száz hasmenés mellett a

„tünetényei pedig következők: erőszakos hányás és hasmenés, a' gyomornak és belrészeknek fájdalma, a' hasnak és ismét belrészeknek fölpöffedése, nagy étekundor (anorexia) és szomj. Az érverés sebes, nem ritkán csökkent és egyenetlen. Forrótság és szorongatások közt a' bőrön veritek tör ki. A' végtagok elhidegülnek: a' kezek és lábak görcsösen huzódnak össze. (...) A' halál 24 óra alatt is beköszönt.”

65 Büchler 1901: 413.

66 A Hattyú fogadó a mai Rákóczi út elején állt.

67 Groszmann 2021a: 15.

68 Tormay 1868: 41

69 Idézi Simon-V. László d. n.

A történész, Fónagy Zoltán, a történeti szakirodalom alapján így írta le⁷⁰ a betegséget:

„A kolera fertőző betegség, amelyet a vibrio cholerae nevű baktérium okoz. A baktérium természetes élőhelye a langyos tengervíz, így különösen gyakran fordul elő a folyók torkolatainál a part menti vizekben. Az emberi szervezetbe a fertőzött víz vagy ételek – például nyers vagy félig főzött kagylók, fertőzött vízzel öntözött zöldségek stb. – elfogyasztásával kerülhet be.

A baktérium az emésztőrendszerbe kerülve, néhány órától 5 napig tartó lappangás után heves hasmenést és hányást okoz. (Távolról sem mindenkinél: a fertőzöttek és a betegek arányára vonatkozó becslések 1:3 és 1:100 között váltakoznak!) A drámai mértékű – egy nap alatt akár a testsúly 10–15 százalékát kitevő – folyadékvesztés következtében a vér besűrűsödik, mennyisége csökken, ami a vérnyomás eséséhez vezet. A bőr megráncosodik, nyirkos, hideg veríték lepi el, a szemgolyók besüppednek, a száj és a nyelv kiszárad, a beteg kízó szomjúságról panaszkodik. A légzés szapora és nehéz, a hang igen gyenge, miközben, a végtagok izomzatában pedig fájdalmas görcsök jelentkeznek. A rohamos folyadékvesztés nyomán fokozatosan megszűnik a veseműködés, illetve a vizelettermelés. A halál végül a keringés összeomlása és a kiszáradás együttes következményeképpen áll be, általában a betegség kitörése után 1–2 nappal. Kezelés nélkül a betegek kb. fele meghal (az adatok 35–60 százalék között szóródnak).”

Napjaink szakirodalma szerint⁷¹ a kolera által

„...Az ember akkor fertőződik, amikor a kórokozóval szennyezett vizet, tengeri- vagy más, baktériummal fertőzött ételféleségeket fogyaszt. A fertőzött egyén székletével üríti is a baktériumokat, ami főképp olyan helyeken jelent veszélyt, ahol az emberi ürülék elhelyezése nem megoldott, mivel így a fertőzés robbanásszerűen terjedhet. A kórokozó a Vibrio cholerae ún. enterotoxint termel, amely a vékonybél felső szakaszában megakadályozza a nátrium felszívódását. Ezzel párhuzamosan a vékonybél óriási mennyiségű folyadékot választ ki vizes hasmenést eredményezve, így nagy mennyiségű víz és klórvesztés következik be. A betegséget rizslészerű, híg vizes székletürítés jellemzi, hányással vagy anélkül. Láz ritkán alakul ki, hasi görcsök, fájdalom nincs. A hasmenés-hányás révén elvesztett folyadék mennyisége arányos a fertőzés súlyosságával. Egészen súlyos esetben meghaladhatja az óránkénti 1 litert is, így a folyadékvesztés 1–2 nap alatt elérheti a beteg testsúlyát és pótlás nélkül halálhoz vezet.”

És itt⁷²:

„A baktériumok a szájon át jutnak a szervezetbe, a vékonybélben szaporodnak, méreganyagot (exotoxint) választanak ki. A kiválasztott toxin hatására extrém mennyiségű folyadék választódik ki a bélüregben. A nagy mennyiségű, rizslészerű bélfolyadék, széklet napi mennyisége 15–25 liter is lehet. A beteg nem képes visszatartani a székletét. Jellemző, hogy a kezeletlen esetekben órák alatt 8–12 százalékos testsúlyvesztés is létrejöhet. A 2–3 napig tartó hasmenés idején 60 liter lehet az ürített bélnedv, amely a beteg testsúlyával megegyezhet. Ebben a kiürülő bélnedvben a sóvesztés a legszembetűnőbb a nagy mennyiség mellett, fehérjét nem tartalmaz. Hányás is lehet, és a hányadék sok kórokozót tartalmaz. A bőr ráncos lesz, a has behúzódik, mélyen ülő szemek, kihegyesedő orr, hideg, lilás színű végtagok, a hőmérséklet leesik, ezek a legjellemzőbb tünetek. A végtagokban görcsök jelentkeznek, a hang gyengül, a beteg öntudata megtartott. Ezen súlyos esetekben kialakul az ún. csont-bőr ember. Ilyen esetekben a halál egy nap alatt bekövetkezhet.”

A korabeli szakirodalom szerint⁷³ a kolera megjelenése előtt Pesten, 1830-ban váltóláz, majd 1831-ben influenza vonult végig, amely a korabeli viszonyok között már csökkenthette a lakosság védekező képességét. De a kolera újszerűsége abban állt, hogy a beteg a hányással és a nagyon gyakori hasmenéssel óriási mennyiségű kórokozót bocsátott ki magából, és a távozó, erősen fertőző folyadékok eltakarítását a hozzátartozóknak kellett elvégezniük olyan környezetben, ahol a víz vétele és az ürülék elhelyezése sem volt optimális.

70 Fónagy 2020.

71 (Szerző nélkül) é. n.

72 Nagy 2007.

73 Tormay 1868: 39.

1831-ben a városban még nem volt csatornarendszer; sem a tiszta ivóvíz, sem a szennyvízelvezetés nem volt megoldott.

„Az árnyékszékék észszerű fertőtlenítéséről s több efféléről alig volt valakinek sejtelve, a tisztságra lehetőleg ügyeltek ugyan, s a chlórmentesít s ecetgőzöt inkább ösztönszerűleg használták”

– írja Tormay 1868-ban megjelent tanulmányában.⁷⁴ Noha Pest csatornázásának első felterjesztései 1801-ben elkészültek, a városban csak 1844-ben jelent meg a csatornaépítés önálló tételként. 1838-ban már tiltották a pöcegödrök ásását ott, ahol már az első – a főútvonalak alatt futó – csatornák kiépültek. A csatornázási szabályrendelet Pesten csak 1847-ben jelent meg. Egy régi, 1848 előtti csatornatérkép alapján látható, hogy az 1840-es évek elején, az Orczy-ház környékén már volt csatorna, ami az Országúton (ma Károly körút) és a Király utcán futott végig. Levéltári dokumentum igazolja, hogy 1841-ben az Orczy-ház költségvetésében szerepelt a csatorna tisztításának díja is. De 1831-ben még nem létezett szennyvízcsatorna, s a csatornaépítés első lendületet is csak az 1838-as árvíz után kapott.⁷⁵

Hasonló volt a helyzet az ivóvízzel: a pestiek az ásott kutak vagy a Duna vizét ihatták. A város egyetlen forrásvíze a távoli Illés kút volt, aminek vizét később csatornán át vezették a korabeli Széna, ma Kálvin térre. Az 1830-as években indult meg az artézi kutak fúrása. Az első két pesti-budai kút fúrását Zofahl Lőrinc építész nagybátyja, az ezermester Mihály, vezette. A budai oldalon 1831-ben kezdődött meg a 2 évig és 8 hónapig tartó munka, a „Teremtésnél” címzett ház

⁷⁴ Uo. 40.

⁷⁵ Garami-dr. Göbel-Párnay 1972: 9–31.

tulajdonosa által finanszírozottan. Itt 79 ölre, vagyis 144,4 méterre kellett fúrni, hogy átlukaszzák az agyagos vízzáró réteget. Pesten 1827-ben vette kezdetét a kútfúrás az Orczy-ház udvarán, amit 1830-ban hagytak abba, mert a fúrófej beletört az agyagba, s azt onnan kihúzni sem tudták.⁷⁶ Így az Orczy-háznak be kellett érnie a Duna és a kutak vízával. A házban minde mellett nagyméretű istállók voltak a városba érkező fuvarosok lovainak elszállásolására, amelyek ugyancsak nagy mennyiségű ürülékkel látták el a házat. A 19. században, a csatornázás előtt, az árnyékszékek tisztítása, az ürülék elhordása a bérházakban, ahol nem volt pócegödör, kézi erővel és lovas fogatokkal történt. Ha volt pócegödör, akkor annak tartalma viszont gyakran megfertőzte a talajvizet, így a vízkivételre használt kutat is.

A kolera robbanását az Orczy házban minden bizonnyal az okozhatta, hogy az elhunyt ház-mester után takarítók szándékolatlanul megfertőzték a vízkivételhez használt vödört, vödörket, és/vagy a beteg ellátása, itatása közben annak „hányszékelésének” baktériumai valamilyen ivó-eszközön keresztül átkerültek olyan vízbe, amit a többi lakó is fogyaszthatott ivás, élelmiszer tisztítás vagy főzés céljára, hiszen a kolera csak valamilyen folyadék- vagy élelmiszer bevitel útján, nem pedig a levegőn keresztül terjed.

Így a közösség tagjai minél inkább törekedtek a vallási parancsok megtartására, annál nagyobb valószínűséggel fertőződtek meg augusztus 3-án. Inkább az a meglepő, hogy a megbetegedettek száma ilyen alacsony, 36–45 fő volt, hiszen az épületben akár több, mint 200 ember lakott. Ha elképzeljük, hogy a ház-mesteréhez hasonlóan kegyetlen szenvedésen, „hányszékelésen” ment keresztül a sok lakó, és milyen mennyiségű kórokozó szóródhatott szét az Orczy-házban, úgy a 19–20 halálos áldozat még alacsony számúnak is mondható.

Kérdéses, hogy a ház vízforrását, vízforrásait miképp tisztították meg, illetve a zsinagógák bezárásakor a szertartási tárgyakat kivitték-e az épületből az őszi ünnepekre? A ház és a zsinagóga – a halottak utáni – fertőtlenítése, kóserrá való tételének eljárása szintén kérdéseket vet fel.

S nem csupán Pesten halt meg sok zsidó a kolerajárványban, hanem Budán és Óbudán is. 1831 legnevesebb zsidó halottja Müncz Mózes óbudai rabbi volt.

1937-ben, az Orczy-ház és a mellette álló volt Kolb-féle ház (Károly krt. 15) lebontásakor a Kolb házban egy emeleti lakás rejtett – két méter hosszú és másfél méter széles – üregéből jelentős mennyiségű emberi csont került elő.⁷⁷ A csontokat 100 évesre becsülték, de magyarázatot senki sem tudott adni rájuk. Az egyik lehetséges magyarázat éppen a kolerajárvány, és a zárlat alá került épületben a halottak elrejtése lenne.

⁷⁶ Szabó 1856.

⁷⁷ Csak egy példa a sok tucatnyi újságcikk közül: (Szerző nélkül) 1937.

A pesti zsidóság életéről az 1831-es kolerajárvány időszakából egyelőre kevés forrást dolgoztak fel a kutatók, történészek. Az 1831-es járvány történetének még vannak hiányos lapjai annak ellenére, hogy sokan, jelentős intenzitással kutatták az események láncolatát, ami meghatározó hatást gyakorolt Magyarország történetére.

MELLÉKLET

A pesti koleralázadás halottjai⁷⁸ Horváth Gyula szerint.⁷⁹

Üllői út

1. Berger Mátyás óbudai, r. kat. vallású, 19 éves cipészsegéd.
2. Ismeretlen iparoskülsőjű legény.
3. Schlesinger Dávid izr. vallású, 30 éves kereskedő.
4. Ismeretlen, kőművesnek látszó, 19 éves legény.

⁷⁸ Horváth 1943: 226–227.

⁷⁹ Az adatok minden bizonnyal nem teljesek. Id. Szalay József történeti iratában nagyobb létszámról szól. „Megjegyzést érdemel volt főhadnagy, most Pesten lakozott, vagyonos szülőktől származott, s a gazdag Wurmnak veje, Rottenbiller N., aki a szénapiacon a kút mellé vonta magát és ott, amint mondják, két golyóbissal lövett agyon kegyetlenül. – A Rottenbiller-ház hausknechtje, úgy mondatott, a Rottenbiller-ház kapujában lövett agyon. A golyók a házak ablakain be, és a szabadba szerteszéjjel fűtyöltek s ilyen a Szakáll-ház ablakán betört kőborló golyó egy leányt a szobában ölt meg. A múzeum mellett a generális az ágyúkat is ellővette, mondják golyók nélkül, de minekutána a Reiner-házban lakó B. úrtól azt hallottam, hogy azon háznak később kinyitott kapuján a rémült nép a sok sebesülteket behordván, azok között pagnetszúrások s golyólövéseken kívül olyanok is voltak, kiknek vagy a kezét, vagy az egész féllábát csak a bőr tartotta, csaknem lehetetlen, hogy az ágyú ne kartácsra lett légyen töltve, mert lábat a combnál puska el nem szakaszt. A meglövetteknek név szerint való jegyzéke még nincs tudva. Annyit tudunk, hogy Rottenbilleren kívül a Rochus-ispotályba a temetésre elkészítve nyolcan, halál révén pedig mintegy 17- en, ezek között bizonyos Bengl nevű H.-M.-Vásárhelyről való 1-ső grammatikát tanuló ártatlan gyermek, de több gyermek is van a lagerispotályban és universitásában, így hát a betegeknek, de a megöletteknek száma is tudva nincs, mert 18-kán délután is hármát, vagy némelyek szerint többeket vittek kórházakba, kiket holtan a sorompókon kívül levő kukoricákban elmozdítva találtak. (Julius 19-dikén 1831-ben a halottak száma 16.)” id. Szalay 1868.

Széna tér (ma: Kálvin tér)

1. Dumdák András, lyubics községből való, r. kat. vallású, 35 éves szolga.
2. Akaer Lőrinc, Telek községből való, r. kat. vallású, 30 éves kocsis.
3. Rottenbiller József, pesti, r. kat. vallású, 34 éves főhadnagy (kereskedő⁸⁰).

Rókus kórház

1. Schlacher Ferenc, a stájerországi Eckersdorf-ból való, r. kat. vallású, 24 éves lakatoslegény.
2. Hertzl János, a szlavóniai Bletternich-ből való, r. kat. vallású, 19 éves cipészlegény.
3. Matyesótzky Antal, a pestmegyei Mogyoród községből való, r. kat. vallású, 19 éves csizmadialegény.
4. Wassermannl Ferdinánd, temesvári, r. kat. vallású, 18 éves aranyműves-legény.
5. Lattmann Vencel szabómester.

Súlyos sebesültek

1. Adamik Mihály, békéscsabai, evang. vallású, 23 éves szabólegény.
2. Redlér Keresztély, boroszlói, evang. vallású, 19 éves tűcsináló-legény, akit saját rendbontó társai a nagy zavarban doronggal orrba vágtak.
3. Bartl Ferenc, a csehországi Turnay-ból való, r. kat. vallású, 21 éves cipészlegény.
4. Prayer János, a csehországi Sassmuck-ból való, 24 éves kertész, akit az egyik megyei hajdú kaszabolt össze.
5. Kadlitz Mátyás, a morvaországi Schwabenitz-ből való, r. kat. vallású, 20 éves kartonfestőlegény, akinek puskatussal a fogait ütötték ki.
6. Müssenfáth János, a Tolna megyei Kegy községből való, r. kat. vallású, asztaloslegény.
7. Vácz József, lévai, ref. vallású 24 éves szabólegény.
8. Maixner József, pécsi, r. kat. vallású, 22 éves kádársegéd.
9. Sinkovics József, pesti, r. kat. vallású, 16 éves tanuló, aki a Kecskeméti kaputól nézte a tüntetést és itt érte ártatlanul a puska golyó.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Cholera, Cholera morbus 1832a: In: *Közhasznú esmeretek tára A' Conversations-Lexicon szerint Magyarországra alkalmaztatva*. Pest, 186–221.

Jegyzéke a' budai magyar színész-társaság' számára. Tek. Pest Vármegye felszólításánál fogva, kebelében, 1831-ik évi Február'közepéig gyűlt mindennemű adakozásoknak 1832b: *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 2. félév. 52. 1832. december 29.

Andor Csaba 1996: A nagy kolerajárvány Madách életében és főművében. *Iskolakultúra* (6.) 3. 15–25.

Barta István 1961: Az 1831. évi pesti koleramozgalom. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 14. Budapest, 445–470 ([https://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_BPTM_TBM_14/?pg=448&layout=s-; utolsó letöltés: 2023. február 1](https://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_BPTM_TBM_14/?pg=448&layout=s-;utolsó%20letöltés%3A2023.02.01)).

80 A személyével kiemelten foglalkozik Barta 1961: 459. „A Széna téri Összezapás során ugyanis a katonák fegyverétől találva elesett egy Rottenbiller József nevű szolgálatból kilépett hadnagy is. A vizsgálat során a kancellár közölte Steinbach kincstári jogügyigazgatósági ügyvéddel, aki rendszeresen tudósította őt a pesti hangulatról, hogy értesülései szerint ez a Rottenbiller mint piócakereskedő sokszor megfordult Franciaországban, tagja is volt az ottani titkos forradalmi klubnak, sőt abban a legmagasabb fokozatokat is elérte; felszólította tehát, hogy írja meg, mit tudnak Pesten erről a dolgról, s azt is, hogy mi történt Rottenbiller irataival halála után? Steinbach hamarosan jelentette, hogy Rottenbiller József a nyár elején Párizsban járt, csak kevéssel a pesti felkelés előtt tért vissza, s az egyébként szegény embernek ekkor feltűnően sok pénze volt. A Széna téri események során Rottenbiller sokak füle hallatára helyeselte a felkelést, majd amikor a foglyokat kísérő katonaság a téren át vissza akart vonulni a városba, s a 4000 főre tehető tömeg az útjavításhoz odahordott kövekkel megtámadta, Rottenbiller állandóan a támadók között sürgött forgott, itt is érte a halálos lövés. Feltehető, hogy Párizsban titkos társaság tagja volt, ettől pénz is kaphatott, mert halálakor 1000 forintnyi bankjegy volt a zsebében. De ha ez róla feltehető, még inkább gyanús az öccse, Péter, aki több évet töltött Franciaországban, ott is nősült, s rendszeres vendége, sőt főszereplője a Fehér hajóbeli zajos összejöveteleknek.” Pulszky Ferenc viszont ezt írja róla: „A pesti csőcselék vérszemet kapott erre és zavarogni kezdett. Miután nem akartak szétszórni, a katonaság tüzelni kezdett. Egy eltévedt golyó Rotterbiller, a dúsgazdag pióca-vállalkozót, aki a mohácsi mocsarokból egész Franciaországot nádályokkal látja el, szénatéri háza előtt szívére találta.” Pulszky 1875.

Bártfai Szabó László 1943: Paziazi Mihály levele Széchenyihez. 1831 szeptember 10, Pest. In: *Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez 1808–1860*. I. kötet. Budapest, 127. (https://adt.arcanum.com/hu/view/Books_07_19dik20dikSzazadiTarsadalomtortenet_BartfaiSzabo_AdatokSzechenyiEsKoraTortenetehez_1_1943/?pg=134&layout=s; utolsó letöltés: 2023. február 5).

Büchler Sándor 1901: *A zsidók története Budapesten a legrégebb időktől 1867-ig*. Budapest.

Dancs György 2009: Az 1831-es kolerajárvány és Perényi Zsigmond szerepe az ellene folyó harcban. *Acta Academiae Beregsasiensis* (2.) 253–263. (<http://real.mtak.hu/116244/> utolsó letöltés: 2023. február 5).

Eckstein Fridrich 1832: *Die epidemische Cholera, beobachtet in Pest in den Monaten Juli, August, September 1831*. Pest–Leipzig.

Faragó Tamás 2011: A kolera Magyarországon. In: *Bevezetés a történeti demográfiába*. I. kötet. Budapest. (https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_09_Farago_Tamas_Bevezetes_a_torteneti_demografiaba/ch06s03.html; utolsó letöltés: 2021. február 4).

Fónagy Zoltán 2020: „A század lelkiismerete” – Kolerajárványok a 19. században 1. rész. *mindennapoktortenete.blog.hu*. (https://mindennapoktortenete.blog.hu/2020/03/20/_a_szazad_lelkiismerete_kolerajarvanyok_a_19_szazadban_1_resz; utolsó letöltés: 2023. február 5).

Garami Tibor – dr. Göbel József – Párnay Zoltán 1972: *Budapest csatornázása*. Budapest.

Gerlóczy Gyula – Dulácska Géza 1879: Az 1831. évben Buda-Pesten uralgott első cholera-járvány. In: *Budapest és környéke természetrajzi, orvosi és közművelődési leírása*. II. kötet. Budapest, 61–64.

Groszmann Zsigmond 2021a: Járvány idején. In: Dombi Gábor (szerk.): *Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai* 2. kötet. Budapest, 95–96. (A zsidó XIX. század, II). (<https://infopoly.info/groszmann-zsigmond-valogatott-torteneti-irasai-2-konyv/>; utolsó letöltés: 2021. február 3).

Groszmann Zsigmond 2021b: Hús halott az Orczy-házban. In: *Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai* 2. kötet. Budapest, 254–255. (A zsidó XIX. század, II) (<https://infopoly.info/groszmann-zsigmond-valogatott-torteneti-irasai-2-konyv/>; utolsó letöltés: 2021. február 3).

Groszmann Zsigmond 2021c: A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története. In: *Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai*. 1. kötet. Budapest, 202–246. (A zsidó XIX. század, I) (https://infopoly.info/wp-content/uploads/2022/01/A_zsido_19_szazad_I_Groszmann_1_kotet.pdf; utolsó letöltés: 2021. február 3).

Groszmann Zsigmond 2021d: Pesti zsidó katonák 1848 előtt. In: *Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai* 2. kötet. Budapest, 85–94. (A zsidó XIX. század, II) (<https://infopoly.info/groszmann-zsigmond-valogatott-torteneti-irasai-2-konyv/>; utolsó letöltés: 2021. február 3).

Horváth Gyula 1943: A pesti kolera-lázadás 1831-ben. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 10. Budapest, 219–234.

Hrotkó Larissza 2014: A nélkülözhetetlenek. A zsidók 18. századvégi – 19. század eleji letelepedése Pesten különös tekintettel a zsidó nők helyzetére. h. n. (<http://mek.oszk.hu/13500/13596/13596.pdf>; utolsó letöltés: 2023. február 5).

Jankovich Anton 1838: *Pesth und Ofen mit ihren Einwohnern, besonders in medicinischer und anthropologischer Hinsicht; dargestellt von Dr. Anton Jankovich, Hofarzte Sr. k. k. Hoheit des Erzherzogs Joseph, Palatinus von und Mitgliede der Pesther Medicin. Fakultät*. Buda.

Kőrösi József 1876: Az 1872/73-dik évi kolerajárvány. In: *Pest város halandósága 1872. és 1873-ban és annak okai*. Budapest, 130–154. (Budapesti Statisztikai Közlemények 11).

Kőrösi József 1894: Megjegyzések a kanyaróról, vörhenyről és a koleráról. Táblázat: Kolera-járványok Budapesten 1831–1893-ig. In: *A hevenyfertőző betegségek statisztikája az 1881–1891. évekről és az időjárás befolyásának vizsgálata*. Budapest, 17–25. (Budapesti Statisztikai Közlemények 19).

Madarász József 1883: *Emlékirataim 1831–1881*. Budapest. (https://adt.arcanum.com/hu/view/Books_07_19dik20dikSzazadiTarsadalomtortenet_0470_Emlékirataim_1831-1881_582/?pg=0&layout=s; utolsó letöltés: 2023. február 5).

Magyary-Kossa Gyula 1936: Stáhly Ignác szerepe a pesti kolerazavargásokban (1831). *Orvosi Hetilap* (80.) 22. 1936. május 30. 522–525. (https://adt.arcanum.com/hu/view/OrvosiHetilap_1936_05/?query=St%C3%A1hly%20Ign%C3%A1c%20szerepe%20a%20pesti%20kolerazavarg%C3%A1sokban&pg=131&layout=s; utolsó letöltés: 2023. február 5).

Nagy M. 2007: A kolera. *informed.hu*. (<https://www.informed.hu/betegsegek/infections/bacillaris/cholera/a-kolera-21469.html; utolsó letöltés: 2023. február 5>).

Pásztor Mihály 1929: *A közvilágítás alakulása Budapesten*. Budapest. (Budapesti Statisztikai Közlemények 60/1).

Patacsich Josef 1831a: *Szabad Királyi Pest Városának Leirása*. Pest.

Patacsich Josef 1831b: A' Cholera állapotjáról Sz. K. Pest Városában, szomorú emlékezetűek okáért. *Nemzeti Újság* 1831. szeptember 7. 2.

Pólya József – Grünhut, Carl Jr. 1832: *Beobachtungen über die Orientalische Cholera angestellt und gesammelt in den Spitälern der Stadt Pesth in Ungarn, vom 23sten Juli bis zum 20sten September 1831*. Meissen.

Pulszky Ferenc 1875: Az 1831-ki kolera. Pulszky Ferencz emlékirataiból. *Vasárnapi Ujsag* 1875. január 10. 26.

Rokken 1928: A józsefvárosi „Zerge”-ház és telek. *História* (1.) 6. 13–15.

Simon Katalin – V. László Zsófia d. n.: Az 1831-es kolerajárvány Pest–Budán. *Budapesti Levéltári Mozaikok*. (<https://bparchiv.hu/statikus/simon-katalin-v-laszlo-zsofia-az-1831-es-kolerajarvany-pest-budan; utolsó letöltés: 2023. január 15>).

Spiritus asper und Spiritus lenis 1833: *Panorama von Ofen und Pesth, oder Charakter – und Sittengemälde der beiden Hauptstädte Ungarns*. Leipzig.

Szabó 1856: Természettudományi társulat. *Pesti Napló* (7.) 1838. 1856. április 15. 1–2.

Szalay József, id. 1868: Az 1831 diki kholera-mozgalom III. *Hazánk s a Külföld* (4.) 11. 1868. március 12. 169–171. (https://adt.arcanum.com/hu/view/HazankSAKulfold_1868/?pg=170&layout=s&query=kholera; utolsó letöltés: 2023. január 15).

(Szerző nélkül) 1830a: Cholera nyavalya. *Magyar Kurir* (44.) 38. 1830. november 9. 1.

(Szerző nélkül) 1830b: Az epekórság elterjedésének története. *Hasznos mulatságok* (13.) 47. 1830. november 15. 368–373.

Szerző nélkül 1832a: Cholera, Cholera morbus. In: *Közhasznú esmeretek tára A' Conversations-Lexicon szerint Magyarországra alkalmaztatva*. Harmadik kötet: *Canopus - Delphi*. Pest, 186–221.

Szerző nélkül 1832b. Jegyzéke a' budai magyar színész-társaság' számára. Tek. Pest Vármegye felszólításánál fogva, kebelében, 1831-ik évi Február'közepéig gyűlt mindennemű

adakozásoknak. *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 2. félév 52. (1832. december 29).

(Szerző nélkül) 1937: Tömegsír a fürdőszoba padlója alatt. *Friss Ujság* (42.) 56. 1937. március 10. 3.

(Szerző nélkül) é. n.: Kolera tünetei és kezelése. *www.hazipatika.com*. (https://www.hazipatika.com/betegsegek_a_z/kolera; utolsó letöltés: 2023. február 5).

Szilágyi Ferenc 1986: Kazinczy az 1831-i pesti kolerazendülésről. *Budapest* (24.) 7. 31–34. (https://adt.arcanum.com/hu/view/Budapest_1986/?query=szil%C3%A1gyi%20ferenc%20kazinczy%20az%201831%20i%20pesti%20kolerazend%C3%BCI%C3%A9sr%C5%91l&pg=340&layout=s; utolsó letöltés: 2023. február 5).

Tormay Károly 1868: *Adatok az élet-és halálozási viszonyok statistikájához Pest városában, különös tekintettel az itt 1831, 1854/55 és 1868-ban uralgott cholera járványokra*. Pest.

A vizsgálat tárgya a vizsgálat maga (Herrmann Antal és a cigány kultúra)

A 19–20. század fordulóján a magyar tudományosság – akárcsak a művészet – területén szembeötlő a különleges egyéniség. Ez a tulajdonság manapság egyáltalán nem kedvez az említett korok alkotó személyiségeinek, és a 20. század második felében is hasonló volt a helyzet. Fokozottan érvényes volt a külön életművektől való elhatárolódás abban az esetben, ha az adott életmű jelentős része amúgy is – hazánkban – szokatlan tárgyban bontakozott ki. A Brassóban, 1851. július 30-án született Herrmann Antal esetében is erről van szó, mivel nemcsak külön életmódjáról lehet szó ezúttal (természetjáró-turista életvitele a századfordulón könnyen tűnhetett csavargásnak, mindannak dacára, hogy Herrmann volt a hivatalos magyar turizmus egyik alapítója), de sokkal inkább a történelmi Magyarország cigány/roma kisebbség kultúrájának nyelvénél elkötelezett vizsgálatáról is. A tudományosság keretei között ez utóbbi máig gyanakvásra, illetve félreértésekre adhat okot. Ugyanakkor Herrmann életműve a későbbi romológiai-ciganológiai kutatások számára is ellentmondásossá vált. Nem pusztán arról van szó, hogy többen kialakulatlanak, félbehagyottnak látták a pályáját, de megkérdőjelezték kutatásainak eredetiségét, s ami ezúttal talán a legfontosabb: ciganológiai-romológiai nézőpontját találták elhibázottnak. Az alábbi dolgozat főként arról a 2021–2024 között, a Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtárának Régi Könyvek Tárában végzett kutatómunkáról ad számot, melynek tárgya Herrmann Antal hagyatéka volt. Emellett használja a meglévő Herrmann-szakkirodalmat is, és feltáró szándékkal mutatja meg az imént említett kérdésekre adható lehetséges válaszokat. Amellett, hogy semmiképpen sem áll szándékában állást foglalni abban a kérdésben, hogy Herrmann Antal munkássága hogyan ítéltető meg a folyamatosan változó kultúra- és civilizáció-politikai – főként kisebbségi-többségi – viták során, arra törekszik, hogy a lehető legteljesebb mértékben mutassa be ennek a tudós életműnek a hátterét a jelenlegi legnagyobb és legfontosabb magyarországi kisebbség kultúrájára és tudományos vizsgálatára vonatkozóan. Ezzel szoros összefüggésben a dolgozat arra is figyelmet fordít, hogy a tudományos vizsgálat általában, de főként történetileg, hogyan közelített a századfordulón a roma-cigány kultúra jelenségéhez és jelentőségéhez.

Voigt Vilmos tudósít arról, hogy Pogány Péter hívta fel először a figyelmet a Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtárában található Herrmann hagyatéka rendkívül gazdag, jórészt feldolgozatlan romológiai anyagára, ahol könyv- és folyóiratanyag is található.¹ Megjegyzendő, hogy Herrmann cigány népdal és népmese gyűjteményét a Kisfaludy Társaság kiadásra elfogadta, de soha nem jelentette meg. Paládi-Kovács Attila írja a Herrmannról szóló tanulmányában, hogy ezt az anyagot németül az *Ethnologische Mitteilungen* nagyrészt közölte.² Máig időszerű lenne a gyűjtemény kétnyelvű (magyar-roma) kiadása, mert olyan adatokkal gazdagíthatná a néprajzi kutatást, mint például a csalimesék, a legendamesék, az állatmesék és a láncmesék előfordulásának gyakorisága a cigány folklórban. Másrészt hozzájárulhatna a cigány-roma kultúra magyarországi terjedéséhez, megismeréséhez, erősödő el- és befogadásához. Nagymértékben árnyalhatná is ennek a kultúrának a képét, ha csak arra gondol az olvasó, hogy Bari Károly néprajzi gyűjtőmunkája például a varázsserejű hősökről szóló tündérmesék túlsúlyát bizonyítja. Emellett megállapítja, hogy igen kevés a csalimesék, a legendamesék, az állatmesék és a láncmesék száma.³ Ezzel szemben Herrmann Antal népköltészeti gyűjtése kilenc eredeti állatmesét külön csoportosítva tartalmaz (köztük *A róka, mint időcsináló* címűt, melyben a róka kuruzslása a tele-

1 Voigt 1999: 57.

2 Paládi-Kovács 1999: 41–42.

3 Bari 2021: 14.

püléseket járó vándorcigányok babonával, megtévesztéssel kapcsolatos pénzkereseti lehetőségeit idézi), s további állatszimbolikát alkalmazó mesék is olvashatóak benne.⁴ A Herrmann-hagyaték kiegészíti a gyűjteményt a hatalmas (nagyobbrészt magán-) levelezéssel, tanulságos jegyzetanyagokkal és például a cigányság 19. századi történetét feldolgozó jogi és törvényalkotói (gyakorta eredeti) iratokkal. Emellett tudni kell, hogy Herrmann meg akarta teremteni a cigányság topográfiáját is. Ehhez jelentős történelmi előzményül szolgálnak az általa készített néprajzi térképek, melyeket, lehetőségeihez mérten, legközelebb Erdős Kamill „frissített-aktualizált” állami, sőt valószínűleg bármilyen egyéb támogatás nélkül.⁵

Paládi-Kovács Attila rámutat, hogy Herrmann megítélése a pályatársak esetében nem volt egyértelmű. Szerkesztőként és szerzőként elismerték, de egyrésztől elhanyagolt külseje, külön szokásai, másrésztől nyomasztóan sokrétű tudása, főként széles körű és alapos nyelvismerte, polihistor volta⁶ irigyeket és felületességéből származó elutasítást eredményeztek.⁷ Murányi Gábor a *Szövedékek 50 év. 50 írás József Attiláról* című művében Herrmann Antalnak a szegedi Ferenc József Tudományegyetemen tartott előadásai kapcsán megjegyzi, hogy a hetvenkét éves „eredeti egyéniségű” professzor nem jeleskedett túlságosan az előadások során. *‘Hangja gyöngye, kifejezésmódja gyors és elharapott volt [...] mégis szuggesztív hatás áradt meleg meggyőződéséből, lelkesedéséből, hallgatósága inkább szívével érezte, mint eszével követte fejtegetéseit.*⁸

Ezzel szemben Bódi Zsuzsanna, Herrmannról írván, így foglalja össze a gondolatait:

„HERRMANN objektív tudományos ismeretek átadására törekedett, hangsúlyozva a cigányság differenciáltságát, de a politikai döntéshozók nemigen hallgatták meg javaslatait, ahogy ezt többször is szóvá tette. Ma is kérdés, hogy mi a kutatási területe egy-egy tudományágnak: a cigányok, vagy a ‘cigányság problémái’. A napjainkban már jelentősen rétegzett magyarországi cigányság egyes csoportjaira vonatkozó objektív, rendszerezett ismeretekkel még adós a hazai kutatás.»⁹

Habár Voigt Vilmos felhívja a figyelmet Herrmann eredendően „pittoreszk és külön”¹⁰ életvitelére, tudósi-oktatói eredményeit alapos vizsgálat során mutatja ki, akárcsak Paládi-Kovács Attila *Herrmann Antal a magyar néprajzkutatás intézményesüléseért* című tanulmányában.¹¹ A Herrmann hagyatékban található cikkekből látható, hogy a tudóst a cigányok oktatása is foglalkoztatta.¹² A 20. század első felében, az *Ethnographia* hasábjain, határozott hangnemben kérte számon

4 Herrmann Antal hagyatéka, Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/3. *A róka mint időcsináló*, 358–361 kézzel számozott lapokon.

5 Voigt 1999 melléklete; Erdős 1989: 54–56.

6 Az erdélyi Jegenyefürdőn például üdülőtelepet létesített, elsősorban a folkloristák számára, ahol például Wlisslocki Henrik is tartózkodott. Lásd Wlisslocki Henrik levelezése Herrmann Antallal In: Herrmann Antal hagyatéka, Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/12. Vegyes + W2.

7 Paládi-Kovács 2016: 246, 254.

8 Murányi 2022: 113.

9 Bódi 1999a: 7.

10 Voigt 1999: 56. Lásd még Concha Károly két levelét a Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája és Könyvkiadó hivatalától a *Cigánygrammatika* kiadásáról: 1891. március 23, 1895. november 2. Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS/1934/12 C–D. Másrészt folyamatosan keresték meg olyan levelekkel, mint Dezső B. Antal Nagyszebenből, aki a vándorcigányokról akart írni dolgozatot letelepítésük ügyében, vagy Dittrich Vilmos, aki Arany János *A nagyidai cigányok* című művéről írt dolgozatához kért segítséget. Utóbbi kérdései igen figyelemre méltóak és értelmesek voltak a mű magyar, illetve cigány eredetével kapcsolatban felmerült kettősség tekintetében (A keltezés: Budapest 1898. január 26).

11 Paládi-Kovács 1999: 44.

12 *Az első cigányiskola Magyarországon*. 1900. február 7. Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/4, Az ószentannai és pankotai cigány iskolák tervezetéről: (*Cigány-iskolák*), *Budapesti Hírlap* 1909. július 13. 10. A Langenfelden tervezett cigány iskoláról. *Krassó-Szörénymegye* 1908. november 16. Lásd még: Új állami iskola Hosszúfaluban. Uo. 1909. december 11. A hosszúfalui iskola létesítéséhez lásd még: Cigányiskola Hosszúfaluban. *Brassói Lapok* 1910. február 18. Cigányiskola Hétfaluban. Uo. 1909. december 18. Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/3. Faragó József 1910. szeptember 16-án Zomborról ír Herrmannnak arról, hogy az apatini cigány iskola alapítására vonatkozó állami felterjesztés folyó hó 15-én megtörtént. Megjegyzem, a fennmaradt anyagból nem derül ki egyértelműen, hogy a cigány iskolaalapítások megvalósultak-e. In: Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS/1934/12 E–G. Mindenesetre Dr. Siegescu József m. kir. udvari tanácsos és m. kir. tudomány egyetemi tanár, országgyűlési képviselő két, Herrmann-hoz intézett leveléből kitűnik, hogy Csiklován (Csiklovabánya) az első világháború kezdeti éveiben megindult a cigány gyermekek oktatása. „Igen tisztelt

a magyar kormányzaton a következetes cigány (kisebbségi) politikát és adminisztratív rendezést.¹³ 1920-ban a Belügyminisztérium igazgatási rendészeti főosztályának cigányügyi szakelőadója volt,¹⁴ de írt Pósa Lajos gyermekeknek szerkesztett *Az Én Ujságom* című lapjába is cigány tárgyú meséket,¹⁵ ahogy Arad vármegye monográfiájának cigányokkal foglalkozó részét is ő jegyezhetette Dr. Somogyi Gyula köszönőlevelének tanúsága szerint.¹⁶ A tudós külön hírét bizonyíthatja az a levél is, melyben Révfy Géza „cigány – s más nótákat” kér tőle postán, 1913. május 26-án, Temesvárról; a levélből úgy tűnik, hogy mulatáshoz.¹⁷ Sztterényi József, mint az *Iparosok Olvasótára* szerkesztője kért tőle cikket a „cigány iparos életről”,¹⁸ Tóth Béla pedig Nagyida 1557-es ostromáról érdeklődik nála.¹⁹ 1889. november 28-án Kolozsvárról ír Petele István, a *Kolozsvár* című lap szerkesztője Herrmann-nak: cigány témájú cikket kér a karácsonyi mellékletbe:

„A cigányságról senki se tud annyit, mint te. Írj kérlek róluk. Ez itt egy elhulloban lévő népfaj a melyik a szemünk előtt oláh lesz. Azt se tudjuk mennyien vannak, milyen viszonyok közt élnek, s mit lehetne tenni, hogy a magunk számára szerezzük meg, s ne engedjük, hogy az oláh elem erősítse magát vele.”²⁰

Péter László Bálint Sándor egyetemi tanulmányai kapcsán arról ír, hogy milyen jelentős hatással voltak a későbbi tudósra az idős Herrmann szegedi előadásai.²¹ Paládi-Kovács Attila szerint az 1925–1926-os tanévben már csupán Bálint látogatta az óráit, aki ellentmondásosan emlékezett vissza rá:

„Már alig látott. Néprajzi előadásai voltaképpen már csak okos, szellemes rögtönzések voltak. Ha megmosolyogtuk is, tisztelettel néztünk föl rá, mert cinikus igénytelensége mögött értékes, bár kissé elherdált tudóselet rejtőzködött.”²²

Murányi romantikus adalékokat szolgáltat Herrmannról, miszerint az 1885-ös, cigányok között töltött esztendő során még a vajda családjába is beházasodott, hogy elnyerje a karaván bizalmát. Ráadásul úgy véli, hogy Herrmann a *Pallas* említett cikkében a később súlyos mentális betegséggel küzdő pályatárs, a vele együtt gyűjtő Wlislocki Henrik kutatásait a sajátjaiként használta fel.²³ A Herrmann hagyatékban található *Jelentés a Kisfaludy Társaság 1886. jun. 23. üléséről* című cikkből tudható, hogy Wlislockival közösen gyűjtöttek, s ez az adat valószínűleg cáfolja Murányi feltételezését.²⁴ Másrészt Bokor József hivatalos levelezést folytatott Herrmann Antallal a *Pallas*

Barátom! Kitüntető figyelmét nagyon köszönöm. A cigányiskola felállításával, azt hiszem, sokat lendítettem a szegény cigányaink helyzetén. Örvendek, hogy kerületemben jól érezte magát, sajnálom, hogy nem üdvözölhettem ott személyesen. Szívélyesen üdvözlő kész barátja Bp. 1915. VIII. 30 Siegescu. Kedves levelét csak most olvashattam el!” Valamint: *„Kedves Barátom! A csiklovai iskola a háborúban is jól működik. A purdék kevesen járnak oda. B. ú. é. k. kész barátja dr. Siegescu.”* Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/12 R-S. A cigányok-romák magyarországi oktatástörténetével kapcsolatban Szabóné Kármán Judit művéhez utalom az olvasót, melyből kiderül, hogy már 1838-ban Érsekújváron próbálkozott Kopácsy József hercegprímás iskolaalapítással a cigány-roma gyermekek számára. Az intézmény két év múlva érdektelenség miatt szűnt meg, de később újabb próbálkozások történtek, ahogy erről 1856 áprilisáról is maradt feljegyzés. Ezúttal 1868-ban szűnt meg az oktatás. A korban még Kolozsvárról, Pankotáról és Győről maradtak fenn tudósítások arról, hogy maguk a cigányok is kezdeményezték iskolák létesítését. Szabóné 2016: 205–208, 274–275.

13 Herrmann 1903a: 156.

14 Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/4. Lásd még: Szabóné 2016: 303.

15 Pósa Lajos levelei Herrmann Antalnak: Budapest 1890. december 7. és 1891. november 19. Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/12 O-P.

16 Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/12 R-S.

17 Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/12 R-S.

18 Budapesten, 1895. november 18-án, kelt levél. Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/12 Sz-T.

19 Budapestről, 1895. szeptember 11-én, keltezett levél. Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/12 Sz-T.

20 Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/12 O-P.

21 Péter 1987: 11–12.

22 Paládi-Kovács 2016: 246.

23 Murányi 2022: 114.

24 *Fővárosi Lapok* 1886. 173. szám. Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/3. Herrmann levelezést folytatott a Wlislocki-családdal, így Henrik Alfréd és Olga nevű testvérével, valamint Catharina Wlislockkival. A levelezésből a hányatott sorsú kollegát pártfogoló Herrmann képe rajzolódik ki. Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/12 Vegyes + W2.

Nagy Lexikona cigány anyaga ügyében, s innen tudható Herrmann szerepének jelentősége.²⁵ 1911 tavaszán–nyarán Herrmann ismét ciganológiai kutatásokat végzett, ahogy erről Szipszky Sándor levele tanúskodik a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi osztályáról, 1912. február 5-én. A levélből tudható, hogy az intézmény anyagi támogatásban részesítette a kutatásokat.²⁶

Az első kutatások későbbi megítélésére jellemző Erdős Kamill visszatekintése a 20. század derekáról:

„Az eddigi úgynevezett cigánykutatók – kevés kivételtől eltekintve – csupán a romantikát és az egzotikumot keresték a cigányok életében, és közben elfelejtették észrevenni – az embert. Az utókorra hagytak csomó fantasztikus ‘varázslás-gyűjteményt’ és ebben ki is merült a munkásságuk.”²⁷

Ezt az állítást Wlislöck Henrik, József főherceg (akinek szociális intézkedéseit Erdős Kamill „szeszély”-nek²⁸ nevezi), és nem utolsósorban Herrmann Antal összefogott, következetes, logikus kutatásai, forráskiadásai és kísérőtanulmányai cáfolhatják.²⁹ Bár éppen Wlislöck vagy József főherceg kapcsán ír Erdős többször is a cigány-kutatás „romanticizmusának” elkerülhetetlenségéről; Wlislöck mellett ugyanakkor Herrmann Antal szerepét is magasra értékeli.³⁰ 1902-ben, a Hamburgban megrendezett XIII. Nemzetközi Orientalista Kongresszuson, az Indiai szekcióban, Herrmann Antal a Gypsy Lore Society újraélesztése érdekében szólalt fel, és indítványozta, hogy József főherceget bízzák meg a szövetség újjászervezésével.³¹ Szintén itt számolt be a főherceg cigány nyelvtanának német kiadásáról és a magyarországi cigány kutatásokról.³² Az is elgondolkodtató, hogy Szabóné Kármán Judit *A magyarországi cigányság I.* című művében, amellet, hogy „Az első ciganológus triász” oszlopos tagjaként kezeli Herrmannnt, és teljesítményét messzemenően elismeri, a Milleniumi Kiállítás – különösen a cigány sátor – kapcsán egyetlen szót sem ejt arról, hogy mindez a néprajztudományos bemutató Herrmann áldozatos, sokszor a hivatalokkal dacoló munkája nélkül nem jöhetett volna létre; nevét nem is említi.³³

Herrmann behatóan ismerte a szociális problémaként is létező cigánykérdést; segítségére volt József főhercegnek az ilyen irányú munkáiban. Közös kidolgozott cigány nyelvtanukat például a tudós fordította németre.³⁴ 1888. december 11-i, Ponori Thewrewk Emilnek címzett levelében, a főherceg külön megemlékezik Herrmann professzor ciganológiai tudományos munkájáról.³⁵ Ponori Thewrewk tipikus példája volt annak a tudósnak, akit a cigányság kizárólag elméleti, nyelvtudományi szempontból érdekelt. Erről tanúskodnak Herrmann Antalnak írt levelei. 1888. április 28-án, Budapestről, arról ír, hogy a cigány nyelvet nem tartja alkalmasnak a hétköznapi udvariasság közlekedésének kifejezésére.³⁶ Vagy a cigány-magyar szótár egy cigány munkatársának (Nagyidai Sztojka Ferenc?) levelére utalhat Ponori Thewrewk, vagy magának Herrmann-nak

25 Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/12 A-B.

26 Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/12 R-S.

27 Erdős 1989: 58.

28 Uo., 59.

29 Lásd például Herrmann 1887: 529.

30 Erdős 1989: 108.

31 XIII. Internationaler Orientalisten-Kongress Neunter Bericht 5. Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/5.

32 Uo.

33 Szabóné 2016: 254–257.

34 Gragger 1999: 9. Vö. *Cigány Nyelvtan Románo Csibákero Sziklaribe*, írta József főherceg. Budapest, Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, 1888. 312–313. József főherceg levelezésében is említi Herrmannnt. *József főherceg cigány levelezése*. Szekszárd, 2000. 49–50, 54.

35 Uo., 53–54. Hasonlóan, de név említése nélkül, uo., 57, 115.

36 *„Tisztelt Tanár Úr! Itt köszönöm a kért példányt. A cigány köszönőlevelet nem pártolom. Amint látom bajos ezen a nyelven kifogástalan udvariassággal viszonyozni azt a kitüntetést, melyben részesültünk. Ennélfogva a magyar feleletet tartom illőnek. Szíves üdvözzel, Thewrewk.”* Herrmann Antal Hagyatéka MS 1934/12 O-P.

egy levelére. Bármelyik változatról is van szó, a levélvégi néhány soros cigány nyelvű köszöntést Wlislöck Henrik is alkalmazta, például Herrmannhoz írt némely levelébe.³⁷

Herrmann tagja volt a londoni Gypsy Society-nek, melynek időközben megszűnt lapját szintén József főherceg vitte tovább,³⁸ ahogy a később szintén nehéz anyagi helyzetbe került *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn*-t is.³⁹ Herrmann benne volt az *Élet* című irodalmi folyóiratot létrehozó csoportosulásban (1890), de Rudolf trónörökös nagy vállalkozásának, *Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben* magyar néprajzi részének is szerkesztője, részleteiben szerzője lett.⁴⁰ Ebben a munkában régi pártfogójára, munkatársára, József főhercegre bízta a cigány tárgyú részlet megírását,⁴¹ ő maga utazott, levelezéseket folytatott, szervező és szerkesztő munkát végzett, a *Pancsova és vidéke* című fejezetet írta, valamint egy cikket a hiencekről, erről a nyugat-magyarországi német nyelvű kisebbségről.⁴² Ez a vállalkozás később nagymértékben népszerűsítette a néprajztudományt Magyarországon.⁴³ Maga Herrmann később így emlékezett a főrendi Habsburggal való közös munkára:

„Nem én voltam dicső emlékü pártfogóm, József főherceg munkatársa, hanem ő volt szerkesztő és kiadótársam az 'Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn' és a 'Mitteilungen zur Zigainermerkungen' világraszóló folyóirataimnál. A cigányok telepítésénél pedig éppen nem voltam munkatárs, sőt mindig elleneztem ebbéli tevékenységét, mint teljesen céltalant. Volt is részem benne, hogy ő fenéke felhagyott e meddő kísérletekkel, amiért meg akartak engem gyilkolni a cigányok. A cigányok közt egy évnél sokkal kevesebb ideig éltem. Cigányul már azelőtt tudtam. Köztük élesemnek egyik főcélja a cigány-magyar zene kérdésének végleges tisztázása volt. Ez meglehetősen sikerült is nekem.”⁴⁴

Ebből a cikkből az olvasó előtt még nem annak a Herrmann Antalnak a képe rajzolódik ki, aki később aktívan részt vett a cigányok/romák és magyarok mind néprajzi, mind államigazgatási közös századfordulós történetében. Hála József *A cigányprofesszor* című tanulmányában, forrás megjelölése nélkül, így idézi Herrmannnt saját kutatói motivációval kapcsolatban:

„1886. újév után kezdtem foglalkozni a cigányzenével, illetve a cigányoknak a magyar zenéhez való viszonyával. Láttam, milyen zavaros a külföldi zenetheoretikusoknak ebbeli nézete. Liszt Ferencz, a »hírhedett zenésze a világnak«, a ki zseniális zeneműveivel és tüneményes játékaival meghódította a világot a magyar zenének, elméleti munkáiban megtagadta e zenének létezését. [...] Áttanulmányoztam az e témára vonatkozó irodalmat. Nagyon meggyőzők voltak a mi muzsikusaink fejtegetései – magunkra nézve, a kiket nem kellett meggyőzni, de nem a külföldiekre nézve, a kiket nem lehetett meggyőzni. Láttam, hogy egy igen fontos momentum hiányzik a tárgyalásból: az az igazi cigány zene, a mi nem lehet vita tárgya. Eddig csak a hotel vagy a csárda cigányának instrumental zenéjét vették tekintetbe, a mit másnak huz pénzért s nem vonták bele a kutatásba az eredetibb vokálzenét, az éneket, a cigány népdalt, a mit magának dudol kedvtelésből. Hát ezt akartam én kutatásaim tárgyává tenni.”⁴⁵

37 Herrmann Antal Hagyatéka MS 1934/12 Vegyes + W2 Később Ponori Thewrewk 1895. január 17-i levelében felszólítja levelezőtársát, hogy a *Cigány Nyelvtan* német fordítása változtatások nélkül jelenhet csak meg, bővítmények nélkül, mert azok nem állják meg helyüket a tudományos kutatásban.

38 35. jegyzet 88.

39 József főherceg cigány levelezése. Szekszárd, 2000. 89. A folyóirat sorsáról lásd Voigt 1999: 61. Herrmann később, 1925-ben, újra akarta indítani a lapot. Erről tanúskodik Stemmer Ödön Budapesti könyvkiadó és könyvkereskedő Szegedre, az egyetemi könyvtárba címzett levele 1925. december 29-ről. Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS/1934/ 12 R-S.

40 Thallóczy Lajos, mint a szerkesztőségi igazgató tanács tagja írt levelet Herrmannhoz Budapestről, 1900. augusztus 9-én. Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/12 Sz-T.

41 Paládi-Kovács 1999: 41.

42 Paládi-Kovács 2016: 248.

43 Paládi-Kovács 1999: 45, valamint Paládi-Kovács 2016: 248–249.

44 Herrmann Antal: Szovátafürdőről – A „Bácskai Hírlap” eredeti tárcája – (*Bácskai Hírlap* 1909. (13.) 144; *Vasárnap* 1909. június 27. 1–3). Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/8.

45 Hála 2006.

Mindezekből úgy tűnhet, hogy Herrmann pusztán érintőlegesen foglalkozott a magyarországi és főként erdélyi cigány népi kultúrával. Azonban a hagyatékban található dokumentumok ennek az ellenkezőjéről tanúskodnak. Ráadásul Wlislocki és Herrmann egy mára már történetileg is egyedivé vált, régebbi, elmúlt szakaszát rögzítette a roma-cigány nyelvnek és kultúrának. Ez Bari Károly megállapításából következtethető:

„Mind Szmodis János, mind Vistai Farkas Mihály szójegyzéke (mind pedig a Wlislocki–Herrmann–Meltzl és mások gyűjtötte, fordította, közölte cigány folklór szövegek) főleg a napjainkban kherútno és szinto-kösörűs közösségek által beszélt nyelvjárást mutatják, mintha a 18–19. században az említett dialektus lett volna domináns a Kárpát-medencében élő cigányok között és mintha a ma általánosan elterjedt lovári és khelderash dialektus csupán periferiális lett volna. Valószínűnek tartom, hogy a hajdani domináns dialektust az idő során más csoportokba teljesen beolvadt ún. 'lepedős cigányok' beszélték.”⁴⁶

A cigányokkal kapcsolatban szintén Bari hívja fel a figyelmet a nyelvi és kulturális kérdés nehezen értelmezhetőségére:

„Egyébként, az a cigány karavánoknál teljesen általános volt, hogy 4–5 ország köznyelvét beszélték, hiszen csak úgy tudtak kapcsolatot tartani a lakossággal. [...] Példaként említhető egy Herrmann Antal által közzétett folklórszöveg, 'A nagyfogú Csúrkó', amely szerint bosnyák-cigány népmese, szerintem autochton cigány – az országnélküliség eredetét magyarázó – aetiológikus monda. [...] Ahogyan írtam, akkoriban – a 19. század végén, a 20. század elején – a cigányok jelentős része még vándorolt, de általában olyan illetőségűnek jelezték [...] az adatközlőt, amelyik helyiségben/helyiség mellett a regisztráció történt, vagy egyszerűen cigányként. – Herrmann Antal a bevezetőjében József királyt József főhercegnek véli, Kucselya városát pedig József főherceg birtokának: Alcsútnak, ahová a főherceg vándorcigányokat telepített. Úgy gondolom, Herrmann Antal vélekedése rossz: József király = József király, Kucselya városa meg Kucselya városa.”⁴⁷

A kérdés ezúttal leginkább földrajzilag megközelíthető. Mivel a József király megnevezés már a Kazár Birodalom óta ismert, de semmi konkrétumra nem vonatkozik, érdemes a város nevéből kiindulni. Ez az ősi, jelenleg Kínához tartozó Kucha éppúgy lehet, mint egy jelenleg Lisszabonhoz tartozó egykori kistelepülés, vagy éppen a mai Romániához tartozó Csucs, de éppen ezért nem kizárható sem Alcsút, sem József főherceg, mint lehetséges azonosítási pont. Bár jól lehet, hogy a mese műfajának lényege éppen az, hogy a Mircea Eliade-i mitikus térben és időben (*in illo tempore*) létezik, vagy sehol és sohasem, azaz éppen ott és éppen akkor.⁴⁸

Kós Károly szerint Herrmann Meltzl professzor biztatására kezdi meg a romológiai kutatásait, 1886-ban. Heltay Nándor népzenei feljegyzéseivel segíti őt a munkájában.⁴⁹ A kolozsvári egyetemen születik meg a magyar összehasonlító irodalomtudományi kutatás Brassai Sámuel-lel és Meltzl Hugóval, akik nagy fontosságot tulajdonítottak a folklórkutatásnak. Többek között az ő tanítványuk Wlislocki Henrik, aki publikál a világ első komparatistikai szaklapjába, a többnyelvű *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapokba* (*Acta Comparationis Litt. et Fontes Compar. Litt. Universarum* 1877–1888) melyet Brassai és Meltzl szerkesztenek. 1887 júniusában indítja el Herrmann az első magyarországi néprajzi folyóiratot, az *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn-t*, amelyhez a példát Brassai és Meltzl folyóiratából merítette, ahogy erre Voigt Vilmos rámutatott.⁵⁰ 1898-ban Herrmann munkájának eredményeként kezdődik meg a Kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetemen a néprajz egyetemi oktatása, s ezzel az egyetem magyar viszonylatban első, és világviszonylatban is az elsők között van. Herrmann-nak a tudományossággal szemben támasztott legfontosabb követelményét-tervét Kós Károly foglalja össze:

⁴⁶ Bari 2021: 88.

⁴⁷ Uo., 81, 21. lábj.

⁴⁸ Eliade 2014: 77. Szabóné Kármán Judit művében inkább támogatja azt a véleményt, mely szerint Herrmann magyarázata hiteles volt. Szabóné 2016: 209–210, 33. jegyzet.

⁴⁹ Kós 1999: 15.

⁵⁰ Voigt 1999: 41–42.

„Meg kell ismernünk azt, ami az egyeseket népekké fogja össze, és azt, ami a népeket megkülönbözteti egymástól.”⁵¹

[...] Tárgykörébe beolvasztotta az archeológiát, az embertant, primitív etnológiát; mindenikből a népet érintőt.”⁵²

1886-ban, *Erdélyi cigány népmesék* címmel jelenik meg Herrmann első cigány tárgyú munkája.⁵³ Ő foglalkozott először behatóan a ténnyel, hogy cigány zenekarok játszanak néhány száz éve a különböző Kárpát-medencei etnikumok népi ünnepein (lakodalom, temetés stb.)⁵⁴ A cigányok ezzel gyakorlatilag megteremtették egy közép-európai zenei koinét.⁵⁵ Herrmann összehasonlító kutatásai alapján

„Megállapította, hogy a különböző országokban élő cigányok népdalainak előadásmódjában vannak bizonyos hasonlóságok, amelyek fellelhetők az adott ország zenéjét játszó cigány zenészek előadásmódjában is. A londoni folklór kongresszus 1891-ben elfogadta tételeit, és ezzel lezárult az évtizedekig tartó 'Liszt-vita'.”⁵⁶

Hazánkban 1861-ben jelent meg Liszt Ferenc könyve *A cigányokról és a cigány zenéről Magyarországon* címmel, melyben a zeneszerző azt az elméletét fejti ki, miszerint „a cigányzene nem magyar, hanem cigány (indiai) eredetű, a magyar nemzeti zenét a cigányzenészek teremtették meg”.⁵⁷ Egy évvel a magyar megjelenés előtt már Brassai Sámuel cáfolja Liszt nézeteit, majd Herrmann után, 1936-os akadémiai székfoglalójában, Bartók is kategorikusan elutasítja a téves elképzelést.⁵⁸ Faragó József *Régi székely népballadák a magyar cigányok körében* című tanulmányában egyrészt rámutat arra a problémára, hogy a Székelyföldön az általa magyar cigányoknak nevezett etnikumot még soha nem mérték fel önálló csoportként, másrészt hosszan méltatja a szellemi

51 Kós 1999: 22.

52 Gragger 1999: 10.

53 Voigt 1999: 58.

54 Erről később Bari Károly is alaposan értekezett: „A magyarországi táncházmozgalom az erdélyi cigányzenészek nélkül nem jöhetett volna létre. Hazai követőik mindent tőlük tanultak meg, a hangszerkezelési technikától kezdve a repertoárig, a táncrendig. Tudásuk javarésze az erdélyi cigányzenészek hagyományként öröklődő zenei tudásán alapszik. Cigány zenészekről az első itthoni adat 1489-ből származik; ez Beatrix királynő Csepel-szigeti cigány lantosait említi. A témát feldolgozó áttekintések a XVI. és XVII. századból már tudnak több híradásról, amely cigány zenészek tevékenységét ismerteti. Ez azzal magyarázható, hogy a cigányok tömeges megjelenésével párhuzamosan természetszerűleg megszáporodtak a róluk és foglalkozásaikról szóló feljegyzések is. A kuruckor cigány muzsikusaikról még nem készítettek használható áttekintést, pedig valószínűleg sok adattal szolgálhatna az 1703 és 1711 közötti időszak. Az első 'igazi' cigányzenekar Czinka Panna zenekara volt. A cigányzenekarok összetétele (prímás, kontrás, bőgős, cimbalmos) az ő zenekarának mintájára, a XVIII. században alakult ki. [...] A XIX. és XX. század [...] a cigányzenekarok fénykorának nevezhető. Megbecsülték őket, több cigányvirtuóz vált elismertté, híressé. Az 1989-es fordulat után a nagy zenei tudással rendelkező, városi kávéházi cigányzenekarokat elbocsájtották, megszüntették. Régen majdnem minden étteremben volt cigányzenekar, ma kivételes az olyan hely, ahol van. A magyarországi falvakból az alkalmi zenéléssel foglalkozó cigányok a II. világháborút követően fokozatosan tűntek el. Az 1960-as évek végéig ünnepekkor [...] néha még látni lehetett két-három zenészt, akik összeálltak, hogy házról házra járva pénzért muzsikáljanak, de ők általában nem a tehetségesebbek, képzetebek közül valók voltak, és mivel egyre kisebb igény volt rájuk, működésükkel napjainkra teljesen fölhagytak. Erdélyben más volt a helyzet. Ott – sokszor a nagyfokú izoláltság miatt – a néphagyományok a Ceaușescu-rendszer bukásáig megmaradtak, ebből is következően cigányzenekar szinte minden faluban volt. Ezek a zenekarok jól ismerték a közösség ének- és zenerepertoárját, jeles napok mulatságain, táncházakban, lakodalmakban és más zenés alkalmakkor ők muzsikáltak. Muzsikálási stílusukon jól észrevehető a román népi muzsikálás hatása, de ez az 'asszimilálódott' zenei hatás még jellegzetesebbé teszi virtuóz játékukat. A legautentikusabban mindezt ezek a cigányzenekarok játsszák az illető vidék zenei folklórját, zenei dialektusát.” Bari 2021: 69–70, 125, 170–171. „A cigány zenészeknek pedig kijárt a tisztelet. A hajdani versmondó énekesek nyomába léptek.” Miskolczi 2007: 121.

55 Ennek általános néprajzi megnyilvánulásához lásd Faragó 1994: 148–149.

56 Bódi 1999b: 73. 1903-ban Herrmann Antal beköszöntőjével megjelent Tihomir R. Gjorgjević műve a szerb cigányokról, melyben ennek megfelelően így ír: „In Serbien sind die Zigeuner die einzigen Berufsmusikanten.” Ő ír arról is, hogy a cigányzenészek egy quarttallal mélyebbre hangolják hegedűjüket. Herrmann 1903b: 46–47. Műve második részét Gjorgjević József főhercegnek ajánlja. Uo., 81. 1906. május 24-én Herrmann Antal Désen tartott előadást *Az erdélyi cigányok népköltéséről* s az *igazi cigányzenéről* címmel. Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/1. Meghívók, értesítések stb. 6. boríték.

57 Hála 2011.

58 Uo., Lásd még ehhez Felföldi 2001: 110. Herrmann Antal többek között *A hegedű a cigányok költészetében* című cikkében cáfolja Liszt nézetét. Herrmann 1887.

és tárgyi etnografikus kultúrában egyaránt kimutatható székely–cigány együttélés gyümölcseit. Éppen ezért azonban

„A közös nyelv a sajátosságokat és a különbségeket is jól elfödi, miáltal a cigányoktól gyűjtött magyar nyelvű folklórban a cigány sajátosságokat nem könnyű mindig fölismerni.”⁵⁹

1887-ben a *Vasárnapi Újság* két részletben közölte Herrmann Antal *A hegedű a cigányok* költészetében című cikkét,⁶⁰ mely sikeresen mutatja meg olvasójának mindazt az ellentmondást és definíciós problémát, mely a kutató korát jellemezte. A cikkből ugyanis nem derül ki egyértelműen, hogy a romák/cigányok önálló kulturális és etnografikus jelenséggént, vagy a magyar történelem és kultúra fontos, de közösségi-politikai szempontból pusztán járulékos, illetve esetleges részeként értelmezhetőek-e? A szerző azzal kezdi fejtegetését, hogy a cigányok zenéjük (hegedűjátékuk) segítségével Európában egyedülálló módon illeszkedtek be a magyar többségi társadalomba, mégpedig úgy, hogy éppen ezzel az „asszimilációval” őrizték meg a különállásukat, azt az egyedi hangot, melyre érdemes és szükséges figyelni. A munka a hegedű cigány megnevezéseivel folytatódik, s ez rámutat arra a jelentős földrajzi–nemzetiségi–nyelvi szóródásra, mely az első világháború előtt a közép-európai cigányságra különösen jellemző volt, s egészen napjainkig sem szűnt meg teljesen.⁶¹ A kuruc táborokban zenélő cigányok kapcsán kiemeli a kisebbség elkötelezett részvételét a szabadságharcban. Bőséges népköltészeti anyaggal illusztrálja a zenész létnek a cigány társadalomban betöltött különös helyzetét. Később nyelvtörténetileg mutatja ki, hogy a hegedű, mint hangszer, nem őseredeti a cigány kultúrában.⁶² Ráadásul felmutatja, hogy a Wlislöckival közös cigány népdalgyűjteményével, és a máshonnan ismert vonatkozó folklóranyaggal együtt, a rendelkezésére álló 800 tételből mindössze harmincat talált, melyben a hegedű említve van, de ezek egy része nem is eredeti cigány népdal. Ugyanakkor a cigány közmondások anyagában szép számmal talál a hegedűvel kapcsolatost, ahogy a tündérmesékbe ágyazott találós mesék között is kimutat egyet. Végül három cigány mesét ír le és elemez: *A rózsza és a muzsikusz* egy váltság típusú tündérmese, melyben a hegedűszó varázsereje jelenik meg. Ezt követi, Herrmann–Wlislöcki közös gyűjtéséből, a cikkben végig leköszölt *Ki csinálta a hegedűt?* című, amely valóban a hangszer cigány eredetét beszéli el. Jellegzetes elem a hatalmasok szorongatásából való mesés szabadulás eszközeként bemutatott hegedű. A harmadik, cím nélküli, Herrmann szerint a legrégebbi cigány mese, az ördög adományaként, a vele való alku részeként beszéli el a hegedű születését, s lejegyzője arra következtet belőle, hogy a végkifejlet az évszázados magyar–cigány együttélés metaforája is lehetne: vándorcigány találja meg az erdőben maradt hangszert, s kezd el játszani rajta.

„A szegény cigány csak véletlenül találja meg a hegedűt az erdőben, felcsap muzsikusnak, s elhúzza valószínűleg ugyanazon nótákat a melyeket már előtte elhúztak volt: az ördög és Mara.”⁶³

Ezt a mesét tekinti Herrmann a cigányok és az úgynevezett cigányzene viszonya szimbólumának. A cigányok az „elhagyott” magyar népzenei hagyományt megtalálva játsszák azt tovább, mint saját leleményt.⁶⁴

Herrmann azt a jelenséget is felismerte, és tudományosan feldolgozta, hogy az autentikus cigány népdalt éneklő adatközlők nem tudnak zenélni; a cigányzenészek ugyanakkor már elszakadva az eredeti hagyományoktól, az őket körülvevő többségi vagy egyéb kisebbségi kultúrák

59 „[G]yűjtés közben mindannyian találkozunk olyan cigány adatközlőkkel, akik a legarchaikusabb, legritkább, legértékesebb magyar folklórjakak ismerőinek, sőt környezetükben egyedüli megtartóinak bizonyultak.” Faragó 1994: 148–151.

60 Herrmann 1887.

61 Megjegyzendő, hogy Bari Károly a hegedű megjelenését a cigány zenében perzsa–görög–török eredetűnek tartja, magát a hangszert arabnak. Bari 2021: 171.

62 Herrmann 1887: 530.

63 Uo., 547.

64 Uo.

motívumait használják, dolgozzák fel.⁶⁵ Kutatásai során használt zenész adatközlőket is, mint például a jegenyefüldői Eötvös Bercit, aki zenekarvezető volt, s akitől népmeséket is gyűjtött.⁶⁶ A Herrmann Hagyatékban tizenegy levele maradt fenn a leveleit hol Eötvösként, hol Ötvösként aláíró zenésznek.⁶⁷ Ezek túlnyomórészt magyar nyelvűek, de található közöttük egy teljesen cigány nyelvű is, melyben József főherceg segítségét kéri az író, Herrmann közvetítése által. A levelekből jól figyelemmel lehet követni az írójuk önmeghatározásának változását, illetve változékonyságát, tekintettel a foglalkozásának megnevezésére és a saját nevének használatára.

Az első levél 1890. december 12-én, a Kolozs vármegyei Nagymásról keltezett; aláírója „Berczi”. Betegsége miatt mentegetőzik, de megígéri,

„a hogy jobban leszek azonnal fogok dalokat és meséket gyűjteni és gyűjteményeimet a nagyságo principális uramnak röktön be fogom küldeni pestre.”

Második levelét, 1890. december 31-én, „Eötvös Albert népi zenekar vezető”-ként jegyzi. A levél tárgya a szokásos év végi üdvözlés és jókívánságok. A következő egy postai levelezőlap, 1893. augusztus 16-ról, melyben Ötvös Berczi néven a jegenyefüldői munkájával kapcsolatos engedélyeztetést, avagy ajánlást szeretné intézni. 1894. november 19-én íródott az említett, egyetlen teljesen cigány nyelven írt levele. Ebben nevezi magát először cigány prímásnak. 1894. december 2-án írja: *„melékelve küldök nehány iratokat és kültem, és küldeni fogok”*. Tehát újabb néprajzi anyag volt a levél mellékletében. Az aláírás: Ötvös B. Az 1894. december 12-i leveléből ismét a gyűjtés a kiemelendő.⁶⁸ 1894. december 18-i levelében beszámol Herrmann-nak arról, hogy József főherceg nem fogadta el a felkérést a keresztapaságra; tehát a novemberi közbenjárás nem volt sikeres. Ezt a levelet Eötvös Albert néven írta alá. 1896. február 19-i levelében arról a tervéről számol be Herrmann-nak, hogy a Millennium alkalmából Budapesten szeretne játszani az eseményre tíztagúvá kiegészült bandájával. Ebben kéri a tudós segítségét.⁶⁹ Március 3-án újból segítséget kér, hogy a fővárosban felléphessen, s itt is említi a gyűjtőmunkáját:

„Egy idejüleg bocsánatot kérek, hogy cigány dalokat s meséket mind ez ideig nem küldtem, most van azokból gyűjteményem, de személyesen szeretném a nagyságos úrnak azokat átadni.”⁷⁰

1898. december 31-ről ismét egy újévi jókívánságokat és köszöntéseket bőségesen tartalmazó levél maradt fenn; az aláírás: Ötvös Berczi cigány prímás. Utolsó, a hagyatékban található levele, köszönőlevél, mely a gyermeke által írt dal kottájának megjelenése alkalmából íródott, „1907 Juni 21”-én.

65 Lásd még Pozsony 2001: 13. Herrmann századfordulós kutatásait az ezredforduló magyarországi cigány zenekultúrája is igazolta. Lásd ehhez: Kovalcsik 2001: 130-131. Lásd még Bari 2021: 96-98, ahol Bari Károly a cigányok jazz iránti rendkívül korai (Oszttrák–Magyar Monarchia korabeli?) érdeklődéséről is ír. Szintén Bari Jávorszky Béla Szilárdnak adott interjújában hangzik el: *„a hagyományos cigány közösségekben nincsenek hangszerek. Magyarországon az oláh cigányok a leggyakrabban szájbőgőznek és kannáznak. A magyar cigányok a szekrény oldalát vagy az asztal lapját csapkodják ritmikusan, akár csak az erdélyi gábor cigányok. A romániai sátoros cigányok ujjpattogatással és ütemes tapssal kísérik a tánczeneiket. A dobudzsai török cigányoknál a társaság furcsa, monoton zümmögése adja a kíséretet. Szoros értelemben vett, csak rájuk jellemző instrumentumuk tehát ezekben az országokban a cigányoknak nincsen. Másutt, főleg az orosz és a spanyol cigányok gitárpengetéssel kísérik a dalokat. A magyarországiak ezt a kísérő módot vették át, és öt-hat éve általános már nálunk is. De csak a fiatalabbak között. [...] A cigány muzsikás bandák játéka az igényekhez igazodó, kiszolgáló zenélés. Ők elsősorban nem cigány népdalokat adnak elő, hanem olyanokat, amelyeket a közönségük elvár vagy rendel tőlük. A gyimesi Zerkula János vagy a százcscávási banda játéka, hangszerkezelése, cifrázása teljesen sajátos, mondhatnám cigányos.”* Bari 2021: 313 (Jávorszky Béla Szilárd: „A folklór a kultúra kötőanyaga”. Bari Károly beszél cigány népzenei és népmesei gyűjtéseiről, versekről és az Íves könyvekről. *Népszabadság* 1997. július 12).

66 Voigt 1999: 73. Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/8 „Eötvös Albert zenekarvezető” jelzetű boríték.

67 Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/12 O–P.

68 *„Meséket lehetőleg kívánsága szerint fogok szerezni és elfogom a nagyságos uramnak küldeni.”* Aláírás: Eötvös Berczi népzenei vezető. Postai levelezőlap. Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/8.

69 Az aláírás: Eötvös Albert nép zenekar vezető.

70 Aláírás: Eötvös Albert nép zene karvezető. Ezt követően cigány nyelvű jókívánságok és udvariassági formulák után Berczi-ként újra szignózza a levelet.

„Van szerencsém értesíteni hogy a gyerekeim könyvecskéit és a kottátt meg kaptam, a melyekért fogadja leg hálásabb köszönetemet, és a nagyságának kezeit csokolom. Továbbá játszani fogom és mindenütt meg mondom hogy kiktől vadnak.”⁷¹

Ez utóbbi kijelentés akár még úgy is értelmezhető lenne, mint a Beck Zoltán által is említett történet, mely szerint a *Borúra derű...* című nóta dalszövegét József főherceg leánya írta volna,⁷² ha nem lenne tudható, hogy a nagyúr a levél keltezése előtt két évvel meghalt.

Ötvös Albert mellett említést érdemel még Herrmann Antal Nagyidai Sztojka Ferencsel való kapcsolata is. Nagyidai Sztojka (1855. március 12., Uszód – 1929. január 13., Uszód) volt a magyarországi cigány-roma irodalom első meghatározó alakja. Eredetileg József főherceg munkatársa volt a cigány-magyar szótár összeállításában, és feltehetőleg ekkor ismerkedett meg Herrmann Antallal. Költő és műfordító is volt.⁷³ Két, Herrmann Antalhoz írt levele maradt fenn. Az első tulajdonképpen mentegetőzés, mivel egy előző, ismeretlen levelét nem megfelelő módon adta postára.⁷⁴ 1890. november 8-án, Aszódról írta második levelét, melyből minden illetelmes és tiszteletteljes fordulat mögül kitetszik, hogy Nagyidai Sztojka egyrészt büszke arra a szótárra, melyet Herrmann kritikával illetett, másrészt határozott (Herrmannéval ellenkező) véleménye van arról, hogy a roma-cigány kultúrából mi a kutatandó-átörökítendő.

„Tekintetes Tanár Úr!

minthogy Uraságodnál beszélgettünk, s azt tetszett mondani, hogy az új kiadandó kalendárium-ba említést tesz az én Szótáram hasznavehetetlensége felől pedig ezek el adók. S még 600. példány megvan. tehát, felkérem szépen én ugyan nem örvidenék a kelemetlen közlésnek.

Tekintetességed a régi és valódi cigány dallokat, 116 ohajt közleni ----- szép, és igen is szép!.. de azt tessék elhinni, hogy a régiségekkel a jelen kori cigány irodalmat s művelődést nem lehet fejleszteni úgy, mint ha, azok közt újabb szerzeményű iratok s költemények is vannak v lesznek. Bpestről küldött levelem a sietés közben portó hiányt szenvedett, mit ma kaptam ide haza meg vissza.

Felkérem tekintetességedet arra, hogy az említett lefordítani való könyv ha talán más valami nyelven van is: de inkább ha magyarul van kérem szépen én szegény ember vagyok, s ha annak lefordítását el tetszik rendelni, hát most a télen ki dolgoznám hiven: a díjazás felől pedig, hogy ki fedezi arról tudásom nincs, de, arra a kimondásos fizetés be hajlandó vagyok be egyezni... uraságod terve szerint, tehát a level ezért. Kérem szépen ne tessék sajnálni Ő Fensége Jozsef Főherczegtől a mult napokba kaptam levelet a mi ben írja (a leküldést, a verseket.) és ha talán kellene Ő Fensége arczképe nyomója (az az a metszvény) a kalendáriumnyomásához, tehát tessék velem tudatni s fel küldöm azonnal. ha kell... Egy könyvet küldtem a mult héten mert ott létemkor a sok beszéd közben meg is feledkeztem arról, hogy egyikket uraságodnak és egy másikat adhasson ajándék ba barátjának. ha tudásom volna Wischlóvszky címéről küldenék neki és Charleudnak egyegy tisztelet példányt. Kérem ha levelet küld sziveskedjék megírni a külföldi cigányirodalmi tudósoknak Nevét és lakásaikat. stb. Kérésem is mehetne, Alázatos szolgálja maradtam Nagyidai Sztojka-ferencz.”⁷⁵

Herrmann Antal felismerte azt a feladatot, hogy a néprajzkutatónak a rendelkezésére adott földrajzi-politikai területen gyűjtenie kell a nemzeti-nemzetiségi eltérésektől független etnografikus hagyományt is. Ilyen értelemben többször szólította fel gyűjtőmunkára a sajtó és a tudományosság, illetve a pedagógia nyilvánossága segítségével a Magyar Királyság tanító közösségét és a laikusokat. Ennek eredménye levelezésében is megfigyelhető. A cigány dalok gyűjtése

71 A magyar nyelvű levél aláírása Ötvös Berczi, a rövid cigány nyelvű lezárásé Berczi.

72 Beck 2003: 24–25.

73 Szabóné 2016: 231.

74 1890. október 29-én Aszódról az alábbi postai levelezőlapot küldte: *„Igen tisztelt kedves Drúr! A bocsánatért esdő embere vagyok, mint hogy a küldött leveletem mit a kapu alatt írtam meg pesten, de a hajóra jövelem esetén fél hét után ide haza jöttem annak tudatában, hogy az illemt mellőztem mert bellyeg nélkül dobtam fel. Kérem a meg bocsattást, mert akaratom ellen történt. Sztojka”* Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/12 Sz–T.

75 Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/12 Sz–T.

amatőr, másod- és harmadkezü gyűjtők, rögzítők által persze gyakran volt kifogásolható: nemcsak a laikusság, hanem a kutatási terület kellő meghatározottságának hiánya miatt is. Erre lehet példa Kecskés Ernő levelezése Herrmann-nal, melyből tudható, hogy a tanító olyan nem cigány közlőtől hallotta a dallamokat, aki nem is tudott az adott cigány nyelven, s így a dalok szövegét vagy egyáltalán nem ismerte, vagy csak fonetikus-rosszul.⁷⁶ Hasonló lehet a Nagy Almásról való Porntin Olga Dorina levele, melyben a román népköltészet gyűjtése mellett a cigány is említődik egyszer.⁷⁷ Szlávik Ferenc keltezés nélküli levélben kéri Herrmannt, hogy fordítsa le neki a csíksomlyói ferencesek kéziratárában talált iskoladrámák egyikében szereplő cigány nyelvű Intermediumot.⁷⁸ A gyűjteményt Szlávik Dr. Alszeghy Zsoltal közösen később ki is adta, de az említett rész nélkül. Csupán a Bevezetésben történik utalás rá:

„A hatodik darab (Zapolya-Bebek) 14 s a hetedik (Rusticus Imperans) 13 levél terjedelmű. Az utóbbiban az I. actus végén levő áthúzott beírás: Intermedium. Actus Unicus. Targontzás Janko. Hálá a' – azt sejteti, hogy a darabban közzjáték is volt.”⁷⁹

Szmik Antal Pancsováról 1893–1894 között levelezett Herrmann-nal, s 1894. március 7-i levelében írt a cigányok házi iparáról.⁸⁰

Herrmann Antal a Brassó című lapban tárcát közölt egy állítólagos romániai cigánydal gyűjteményről is. Évszám és oldalszám, kiadás jelölése nélkül két részletben *A dimboviczai rhapszod cigánydalai* címmel jelent meg.⁸¹ Helene Vacaresco *Der Rhapsode der Dimbowitza Lieder aus dem Dimbovitzathal* című gyűjteményéről⁸² Herrmann megírja, hogy a cigány és román népdalok, melyeknek fontosságát a „közreadó” hosszan ecseteli, valójában Vacaresco alkotásai. Herrmann Antal, 1892. március 16-án, Jegenyefürdőn lejegyzett egy cigány ballada-töredéket az Ung vármegyéből jött Rikics Péter vándorcigánytól. A *Szilági és Hajmási* népballada hagyományozódása kapcsán pedig egy olyan cigány balladáról ír, melyre valószínűleg hathatott a magyar népballada, de motívumrendszere, cselekménye attól eltérő, jellemzően egyedi cigány jegyeket mutat.⁸³ Hasonló történés figyelhető meg a 20. század második felétől az írásbeliség térnyerésének köszönhetően. A gyűjteményekbe, antológiákba került népmesék, de a műmesék is, a nép által olvasva, újra belekerülnek a szájhagyományozódás körforgásába.⁸⁴ Ugyanitt említhető egy

76 Kecskés Ernő 1888–1890 között három levélben számol be minderről Herrmann-nak. „Igentisztelt Tanár úr! Hoós János dévai zsandár úr értesített, hogy a mult évi utazásom alkalmával gyűjtött czigánydalaimat átadta. Én nem tudok czigányul, tehát nem is tudtam eddig, hogy mily értelmű szövegeket írtam le, most azonban a „Karó-esz, Karo-esz” kezdetű czigánydal szövegének értelmét tudom, tehát kérem igentiszt. Tanár urat, hogy ezen dalt ne közölje, vagy legalább is ne az én nevem alatt. Úgy semmi kifogásom nincs a közlése ellen, ha szövege ennek az egynek elmarad. Nem akarom, hogy oly szövegű dal fölött legyen a nevem. Erre nézve becses választát Rácz-Keresztúrra (Fehér m.) kérem küldeni, miután Kaposvárt egy évre azzal fogom fölcserélni. Kaposvár, 1888. okt. 2.-án kiváló tisztelettel Kecskés Ernő.” „Igentisztelt Herrmann úr! Első s egyszersmind utolsó levelében, melyet a cigánydalokra vonatkozólag írt, azon reményét fejezte ki, hogy azt megelőző levelém nem utolsó Herrmann úrhoz. Íme, már harmadik. Második levelémre nem kaptam választ, melyben – mint emlékezem – teljesen rendelkezése alá bocsátottam néhány czigánydalomat, melyeket az alföldön szedegtettem össze. Ugyancsak ezen levélben kérdést intéztem az íránt, hogy miképen értsem ezen felszólítást: 'gyűjtsön tovább is czigány dolgokat, meg egyebeket is.' Nem tudom, mit érthetek az egyebek alatt, mert becses lapját közelebből nem ismerem. Ha szíves lesz Herrmann úr tudatni velem, hogy miben lehetek szolgálatára, úgy készséggel teljesíteni fogok mindazt, mi tehetségemben áll. Ismét van négy darab czigánydalom, azonban – fájdalom, – csak dallamuk, mert akitől leírtam, az nem tudta megtanulni czigány szövegeiket. Leírni sem tudta, miután akkor nem volt nála íróeszköz. Én magam azóta czigánydalokkal nem találkoztam, miután ki vannak tiltva a megyéből. Ha ezek is használhatók, úgy szívesen elküldöm. B. folyóíratára előfizetnék, de kevés a jövedelmem és sok a kiadásom, mint egy szegény, mozogni kívánó tanítónak; – azonban, ha szíveskedik megküldeni, nagy köszönettel veszem. A kérdéses dolgokra becses választát várva maradtam R.-Keresztúr (Fehér m., u. p. Martonvásár) 1889. jan. 10.-én Kiváló tisztelettel Kecskés Ernő.” Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS1934/12 I–K.

77 Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/12 O–P.

78 Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/12 Sz–T.

79 Csíksomlyói iskoladrámák A csíksomlyói Szt Ferenczrendi kolostor könyvtárának kéziratából kiadták, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátták Dr. Alszeghy Zsolt és Szlávik Ferencz. Budapest. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia 1913: 21.

80 Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/12 Sz–T.

81 Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/6.

82 Vacaresco 1889.

83 Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/7 Szilági és Hajmási históriája című boríték.

84 Nagy 1993: 54.

bizonyos szempontból humorosnak tekinthető eset, mely szép példája az etnografus tárgyalással szembeni kiszolgáltatottságának. Csernátoni Gyula *Cigánykincsek* című cikkének⁸⁵ betudhatóan Herrmann komolyan érdeklődni kezdett a cigány ezüst kelyhek kérdése iránt. Megjegyzendő, hogy a hagyomány efféle kelyhek létezéséről régóta tudott.⁸⁶ *Cigány serlegek* címmel cikksorozatot írt a *Brassói Újlap*-ba abból az alkalomból, hogy a marosvásárhelyi Takarékpénztár Zálogházában, illetve a brassói városi zálogházban nagyszámú és néprajzi, de anyagi értelemben is nagy értékű cigány serlegeket lehetne a közgyűjtemények számára felvásárolni, miért is

„Az erdélyi Múzeumnak egy speciális alkalmi feladata volna, esetleg külön kormánysegélylyel most minél többet összegyűjteni ezekből a cigány kincsekből. Figyelmeztettem erre a régiségtár igazgatóját.”⁸⁷

Herrmann három csoportba sorolja ezeket a kelyheket: újabb, kevésbé értékes gyáripari termék, a 18. századtól a jobb módú erdélyi háztartásokban használt ezüstnemű, melybe a cigányok utólag mintákat, véseteket alkalmaztak, végül

„néhányike történeti nevezetességű, előkelő erdélyi családok tulajdona volt. Cigány kézre kerülésük módja az erdélyi magyar nemesség pusztulásának szomorú járuléka. Sok ilyen értéktárgyat a török-tatár dúlások raboltak el előkelő tulajdonosaiktól. Ki tudja, micsoda viszontagságok után, részben valószínűleg külföldön, cigányokhoz jutottak. Néhányat magok a cigányok lopkodhattak el, vagy csere-beréltek el megszorult gazdájától. Egy részük pedig az utolsó szabadságharc rémkorában lett oláh fosztogatók zsákmánya és később potom áron cigány karavánok klenodiuma.”⁸⁸

Herrmann úgy gondolta, hogy a századfordulón végbemenő változások miatt – melyek véleménye szerint gyökeresen fogják átalakítani a hagyományos vándorcigány társadalmat, felszámolni tárgyi kultúráját – a leletmentés fontos feladat.⁸⁹ A cikksorozat és a „leletmentés” a szerző magyarózó tárcájával zárul a *Brassói Újlap* július 20-i számában. Herrmann közli, hogy dr. Pósta Béla egyetemi tanár, az Erdélyi Múzeum érem- és régiségházának igazgatója, miután megvizsgálta a brassói zálogházban található ezüstneműeket, megállapította, hogy azoknak nemcsak eszmei értékük nincs, de a záloghagyó cigányok a zálogházat is becsapták *„A kitett árak ugyanis a nyers ezüst értékének körül-belül nyolcszorosát teszik. A tárgyak megszerzése bármely múzeum részéről is indokolatlan lenne.”*⁹⁰ Egy újabb esettel találkozhatott a kutató, amikor a néprajztudóst vizsgálatának a tárgya csapta be.⁹¹

Herrmann Antal tudományos hagyatéka nem csupán a néprajztudomány számára bír jelentőséggel. Jelen dolgozat egyik alapvetése az, hogy a cigány-roma irodalommal és általában a kultúrával foglalkozó tanulmányok sem hagyhatják figyelmen kívül munkásságát, mely bizonyítéka annak, hogy a napjainkban legjelentősebb és legszámottevőbb magyarországi kisebbség kulturálisan is sokféleképpen értendő és értelmezhető. Herrmann képes volt arra, hogy ezt a sokféleséget a maga eredendő polihisztor-létének megfelelően kellőképpen árnyaltan és több szempontból láthassa. Vizsgálata egyesítette a néprajzi kutatásokat a zenetörténettel és -elmélettel, a történet- és kultúratudománnyal, s végül, de nem utolsó sorban, az irodalomtudományos vizsgálatokkal.

85 *Erdélyi Hírlap* 1907. január 27. Herrmann Antal Hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/3.

86 *„Az 1430-as években Spanyolországban jelent meg több egyiptomi csoport Tamás és János, Kis-Egyiptomi grófok vezetésével. Aragónia királyától származó menlevelet mutattak be [...] nem voltak ágrólszakadtak, hisz az értékeikről készült nyilatkozat szerint '5 db egyenként 20 ezüst értékű ló, 5 ezüsből szőtt köntös, 4 ezüstkehely, darabonként mintegy egy márka (cc. 230 g) súlyú' volt a vagyonuk.”* Idézi Szabóné 2016: 71.

87 3. rész: *Brassói Újlap* 1909. július 12.

88 2. rész: *Brassói Újlap* 1909. július 10.

89 1. rész: *Brassói Újlap* 1909. július 9.

90 Dr. Pósta Béla levelei megtalálhatóak a Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/12 O–P.

91 Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/3.

SZAKIRODALOM

Bari Károly 2021: *A cigányokról. Bevezetők, előszók, tanulmányok és interjúk, valamint képek az életútról, kezdettől a jelenig*. Budapest.

Beck Zoltán 2003: *A lehetséges cigány irodalom*. Pécs (Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok, 2).

Bódi Zsuzsanna 1999a: Előszó. In: Uő.: *Tanulmányok Herrmann Antal emlékére / Studies in Memory of Antal Herrmann*. Budapest, 7 (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 8 / Studies in Roma (Gypsy) Ethnography, 8).

Bódi Zsuzsanna 1999b: Herrmann Antal és a hazai cigány kutatás. In: Uő.: *Tanulmányok Herrmann Antal emlékére / Studies in Memory of Antal Herrmann*. Budapest, 72–82 (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 8 / Studies in Roma (Gypsy) Ethnography, 8).

Eliade, Mircea 2014: *Vallástörténeti értekezés*. Budapest.

Erdős Kamill 1989: *Erdős Kamill Cigánytanulmányai*. Békéscsaba.

Faragó József 1994: Régi székely népballadák a magyar cigányok körében. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Az I. Nemzetközi Cigány Néprajzi-, Történeti-, Nyelvészeti és Kulturális Konferencia előadásai*. Budapest, 148–155 (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 2 / Studies in Roma (Gypsy) Ethnography, 2).

Felföldi László 2001: *A magyarországi cigányság tánc kultúrájának kutatása*. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány néprajzi kutatások Közép- és Kelet-Európában / Gypsy ethnographical Researches in Central and Eastern Europe*. Budapest, 110–114 (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 10 / Studies in Roma (Gypsy) Ethnography, 10).

Gragger György 1999: *Herrmann Antal †*. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Tanulmányok Herrmann Antal emlékére / Studies in Memory of Antal Herrmann*. Budapest, 9–11 (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 8 / Studies in Roma (Gypsy) Ethnography, 8).

Hála József 2006: A cigányprofesszor. *Napút* (8.) 9. 28–34.

Hála József 2011: Liszt Ferenc, Herrmann Antal és a cigányzene, Avagy miként inspirálta a zseni tévedése az autentikus cigány folklór kutatását? *Honismeret* (39.) 5. 40–44.

Herrmann Antal 1887a: *A hegedű a cigányok költészetében*. *Vasárnapi Újság* (34.) 32. 529–531, 33. 546–547.

Herrmann Antal 1903: Nemzetközi cigány-tudós társaság. *Ethnographia* (14.) 156–158.

Herrmann Antal 1903b: *Die Zigeuner in Serbien. Ethnologische Forschungen*. I-II Teil. Budapest.

Kovalcsik Katalin 2001: A folklórzenészek, a hagyományőrzők és az „elektromos cigányok”. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány néprajzi kutatások Közép- és Kelet-Európában / Gypsy ethnographical Researches in Central and Eastern Europe*. Budapest, 130–134 (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 10 / Studies in Roma (Gypsy) Ethnography, 10).

Kós Károly 1999: Herrmann Antal jelentősége a századforduló körüli néprajzi mozgalomban. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Tanulmányok Herrmann Antal emlékére / Studies in Memory of Antal Herrmann*. Budapest, 14–26 (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 8 / Studies in Roma (Gypsy) Ethnography, 8).

Miskolczy Ambrus 2007: *Eposz és történelem A Cigányiász avagy a cigánykép és az önkép megjelenítése a magyar és román irodalomban*. Budapest.

Murányi Gábor 2022: *Szövedékek 50 év, 50 írás József Attiláról*. Pécs.

Nagy Olga 1993: *Táltos és Pegazus*. Budapest.

Paládi-Kovács Attila 1999: Herrmann Antal a magyar néprajzkutatás intézményesüléséért. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Tanulmányok Herrmann Antal emlékére / Studies in Memory of Antal Herrmann*. Budapest, 39–47 (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 8 / Studies in Roma (Gypsy) Ethnography, 8).

Paládi-Kovács Attila 2016: *Magyar népismeret a 19. században. Előfutárok és klasszikusok*. Budapest,

Péter László 1987: Bálint Sándor pályája. *Tiszatáj* (41.) 8. 3–30.

Pozsony Ferenc 2001: Az erdélyi cigánykutatások eredményei. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány néprajzi kutatások Közép- és Kelet-Európában / Gypsy ethnographical Researches in Central and Eastern Europe*. Budapest, 12–15 (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 10 / Studies in Roma (Gypsy) Ethnography, 10).

Szabóné Kármán Judit 2016: *A magyarországi cigányság I. (Cigányok és romák)*. Budapest.

Vacaresco, Helene 1889: *Der Rhapsode der Dimbowitza Lieder aus dem Dimbovitza Thal Aus dem Volksmunde gesammelt von Helene Vacaresco ins deutsche übertragen von Carmen Sylvia*. Bonn.

Voigt Vilmos 1999: Egy klasszikus, egy ismeretlen, sok megoldatlan feladat. Száz éve lett egyetemi tanár Herrmann Antal Kolozsvárott. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Tanulmányok Herrmann Antal emlékére / Studies in Memory of Antal Herrmann*. Budapest, 55–64 (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 8 / Studies in Roma (Gypsy) Ethnography, 8).

Az orvosok tragédiája¹

Magyarországon az orvostársadalom tragikus, már 1942-től kezdve végzetes következményekkel járó megosztottságának gyökere az 1919-es „proletárdiktatúra” időszakára nyúlik vissza. Ekkor, még titokban, április első napjaiban alakult meg a MONE, a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete, a fajvédő szakmai érdekvédelmi szervezet. Alapszabálya szerint az volt a célja, hogy „vezető szerep az orvosi társadalomban és tudományos intézetekben kizárólag magyar fajbelieknek jusson”.² Egyik alapítója, dr. Avarffy Elek, az 1920-as Nemzetgyűlés képviselője, még a negyvenes években is aktívan politizált a fajvédő orvosok egyesületében.

A MONE törekvése sokak számára racionálisnak tűnt, amennyiben, 1918-ban, a Magyarországon praktizáló orvosoknak közel a fele, az orvostanhallgatóknak pedig több, mint a fele izraelita vallású volt. 1910-ben 5514 orvos működött Magyarországon, ebből 2690, azaz 48,8% volt zsidó vallású. Ekkor, Budapesten, az orvosok létszáma 1479, a zsidóké 866 volt, ami 58,8%-ot tett ki. Az orvostanhallgatók között, a budapesti és a kolozsvári karokat összesítve, az 1917–1918-as tanévben 51,5% volt az arány. Budapesten, ekkor, az 5153 medikus közül 2815 volt zsidó, azaz 54,6%-uk.³

Ugyanakkor, mint minden antiszemita egyesület vagy párt, a MONE is abból az irracionális és destruktív ideológiai tételből indult ki, mely szerint a zsidóság kártékony kisebbség, egyszersmind faj, melyet érdekei szembeállítanak a „többségi fajjal”. Ez a primitív előítéletre, kisebbségi komplexusra és szakmai féltékenységre alapozott ideológia végképp abszurd volt az orvostársadalomban. Hiszen, ha van hivatás, mely az egyetlen faj, a homo sapiens, szolgálatának tekinthető, akkor az orvosi az. A gyógyítás, az emberi egészség helyreállítása és megőrzése szoros kapcsolatot teremt orvos és betege között, függetlenül a „fajiságuktól”. A zsidó vallású vagy származású orvosok, akiknek addig senki nem vonta kétségbe a magyarságát, még azután sem vették komolyan a MONE-t, hogy vezetői 1919 őszétől kezdve, az egyetemista bajtársi egyesületekkel és az Ébredő Magyarok Egyesületével együttműködve, sorozatos tüntetéseket rendeztek az egyetemeken. 1920 szeptember végére sikerült elérniük, hogy a Nemzetgyűlés meghozza a XXV., vagyis a numerus clausus törvényt, mely korlátozta a zsidó egyetemi hallgatók arányát a felsőoktatásban; így az orvosi karokon is. Budapesten az 1921–1922-es tanévben már csak 227 zsidó orvostanhallgató folytatta a tanulmányait a 3233-as összlétszámból; azaz a zsidók aránya 7%-ra csökkent.⁴

Ez a közéleti siker alapozta meg a MONE befolyását a két világháború között. A szervezet az 1930-as évek második felére meghatározó tényezővé vált az egészség- és szociálpolitikában, mellyel a kormánynak is számolnia kellett.

A zsidó kollégákkal szemben folytatott érdekvédelmi politika és az antiszemita demagógia kombinációja katasztrofális következményekkel járt a magyar orvostársadalomban. A Karády Viktor által⁵ találóan „protonácinak” nevezett egyesület, a MONE vezetősége már a harmincas évek végétől tudatosan és célratörően előkészítette a zsidó kollégák teljes kirekesztését, illetve fizikai megsemmisítésüket. A proto előtag az ősi, eredeti elsődleges jellegre utal, rokon értelmű

1 Jelen tanulmány egy rövidített és átdolgozott változata Pelle János: A magyar orvostársadalom és a „végső megoldás”. című hosszabb terjedelmű tanulmányának. Eredeti megjelenés: *Életünk* 2018 (56.) 5-6. 118–144.

2 Lásd a MONE c. folyóirat 1939. augusztus elsejei számát, melyben megemlékeztek az egyesület alapításának huszadik évfordulójáról.

3 Forrás: *Magyar Statisztikai Közlemények* (új sorozat) 1915. (56.) 764; *Magyar Statisztikai Évkönyv 1916–1918*. Budapest, 1924. 215.

4 *Magyar Statisztikai Évkönyv 1919–1922*. Budapest, 1925. 192–193.

5 Karády 2015: 168.

szó az autentikus és az autochton is. Azt jelzi, hogy a MONE magyar földön csírázott ki és szök-kent szárba, bár szoros szellemi és szervezeti szálak fűzték a német nemzetiszocializmushoz. Működésének elemzése, dokumentumainak feltárása megvilágítja a Horthy-rendszer elitjének ön- és közveszélyes gondolkodását, azt a tömeglélektani kényszert, mely alól csak kevesen tudták kivonni magukat.

A MONE taglétszáma 1940-ben meghaladta a 9000 főt (ebből férfi: 8204, nő: 800), vagyis fel-ölelte az egész keresztény orvostársadalmat.⁶ Dr. Meskó Zoltán, nyugdíjas orvos vezérőrnagy, a Szegedi Orvosi Kamara elnöke, a MONE alelnöke, a felsőház tagja, 1941 október 22-én kelt, Bárdossy Lászlónak írt levelében azt az adatot közli, hogy „*Magyarországon körülbelül 13 500 orvos van. Ezek közül 9200 keresztény és 4300 a zsidó.*” Ezek szerint legföljebb 200 keresztény orvos maradt ki a MONE-ból. Közéjük tartozott a Nobel-díjas Szent-Györgyi Albert is, aki egyébként az Országos Orvosi Kamarába sem kérte felvételét.

A fajvédő orvosi vezetők összefogtak a honvédség hasonló beállítottságú vezérkari tisztjeivel, és az önkormányzatokban szerveződő, nyomást gyakorló politikusokkal, akiknek vezéralakja Endre László Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyei alispán volt. Ez a kiváló kormányzati kapcsolatokkal rendelkező társaság a politikai pártfogóját Imrédy Bélában találta meg. A MONE alelnöke, dr. Incze Antal, egyúttal a Magyar Megújulás Pártja váci képviselője is volt. Incze, aki a képviselőházban sorozatban mondott uszító beszédeket, dolgozta ki az 1941 novemberében ellenzékbe vonult Magyar Megújulás Pártja (MMP) egészségügyi programját, és 1942-ben dicsőítő könyvet jelentetett meg Imrédyről. A fajvédő politikusok, katonák és orvosok 1941 nyarától, a Szovjetunió elleni háború kitörésétől kezdve védekezésbe szorították a kiegyensúlyozottabb külpolitikára törekvő, és a „zsidókérdésben” náluk józanabban gondolkodó politikusokat, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminisztert, majd Kállay Miklós miniszterelnököt.

Figyelemre méltó, hogy a magyar „protonácik” milyen hatékonyan manipulálták a legnagyobb hagyományokkal rendelkező hivatásrendet. A MONE vezetői elérték, hogy az orvosi kar tagjai közötti szakmai szolidaritás nyomtalanul eltűnjön, és az egyesület tagjai kiküszöbölendő versenytársakat lássanak zsidó kollégáikban. A fajvédő orvosok a szélsőséges nacionalizmust kombinálták a náci Németországból importált rasszista, „fajbiológiai” ideológiával, és olyan viszonyok között diszkriminálták, illetve küldték halálba munkaszolgálatosként a kollégáikat, hogy közben Magyarországon, különösen a visszacsatolt területeken, érezhető volt az orvoshiány. A magyar orvostársadalom eltorzulásában, a „protonáci ámokfutásban”, nagy szerepet játszott a MONE múltja, szerepe az 1920-as „*numerus clausus*” törvény kivívásában. Hatott az erre épülő két évtizedes bajtársi indoktrináció az orvosi egyetemeken, no és persze a külpolitikai kényszerpálya, melyen Magyarország a harmincas évek végétől mozgott. Fontos tényező volt továbbá az orvosi pályán kiélesedő konkurenciaharc, és a rasszizmus sátánian vonzó náci ideológiája. A „MONE-jelenséget” nem lehet megérteni abból, hogy az egyesület tagjai milyen nemzetiségből származtak, mikor és hol születtek és szerezték a diplomájukat, illetve vidéken vagy a fővárosban praktizáltak-e?

A fajvédő, de korlátozott célokat kitűző érdekvédelmi egyesületet dr. Orsós Ferenc patológus professzor kötötte egyértelműen a nácikhoz. Orsós, aki 1928-ben lett a Magyar Tudományos Akadémia levelező, majd 1940-ben rendes tagja (Matematikai és Természettudományi Osztály, Természettudományi Osztály), 1937-ben lett a MONE elnöke, és többször járt tanulmányúton az általa csodált náci Németországban. Német származású lévén (Spindl Ferenc néven született 1879-ben, Temesváron), anyanyelvként beszélte a németet. Kiváló kapcsolatokkal rendelkezett a Harmadik Birodalomban, s a magas rangú SS-orvosok őszintén beszélhettek előtte a „zsidókérdés végső megoldásáról”. A MONE elnöke a náci vezetők, köztük Joseph Goebbels jóváhagyásával vett részt a katyni áldozatok exhumálásában. Egy nemzetközi szakértői bizottság tagjaként, a valóságnak megfelelően, azt állapította meg, hogy a tömegsírokban talált lengyel katonatiszteket három évvel korábban a szovjet titkosszolgálat kivégzőosztagai gyilkolták meg. Orsós 1943. április 28-tól 30-ig, vagyis alig két napig tartózkodott a Szmolenszkhez közel eső Katynban, mely akkor már közvetlenül a frontvonal mögött helyezkedett el. A berlini rádió április 13-án tudósított

6 Ez a szám Karády Viktornál szerepel, uo.

először a tömegsírokról. A náci rögtön a szovjeteket vádolták meg a tömeggyilkossággal, s az exhumáláshoz propaganda-kampányt társítottak. Orsóst patológusként hívták meg, tucatnyi más szakértővel együtt. Ezzel nemcsak a törvényszéki orvoslás területén szerzett érdemeit ismerték el, hanem azt is, hogy politikailag teljesen megbízható a számukra.

A fajvédő orvosok szoros kapcsolatot ápoltak a honvédség és a közigazgatás antiszemita vezetőivel, és az 1936-ban alapított Országos Orvosi Kamarát (OOK) használták fel arra, hogy zsidó kollégáikat kiszorítsák a szakmából. Orsós politikai szerepet vállalt, és nagyban hozzájárult az orvostársadalom radikálisan nacionalista, antiszemita átalakításához. A MONE folyamatos nyomást gyakorolt a kormányzatra, és akkor is a „végső megoldást” szorgalmazta, amikor már nyilvánvalóvá vált, hogy Hitler elveszíti a világháborút. Az egyesület többször is konfliktusba került a Keresztes-Fischer Ferenc vezette Belügyminisztériummal, ahol a közegészségügyi főosztályt a terület kiváló szakembere, Johan Béla vezette.

A MONE és a Belügyminisztérium kapcsolata már 1937 előtt sem volt mentes a konfliktusoktól. A Tanácsköztársaság bukása után az egyesület egyik alapítója, Csilléry András fogorvos, az Ébredő Magyarok Egyesületének bizalmi embere, a Friedrich-kormány népjóléti minisztere lett. A MONE első elnöke, Ritoók Zsigmond kardiológus, a budapesti orvosi kar professzora volt. A fajvédő orvosok a numerus clausus törvénybe iktatása után azért harcoltak, hogy a közszolgálatba, a nagy társadalombiztosítási intézetekbe csak „fajmagyar” orvosokat vegyenek fel. Ezt a céljukat el is érték, de a MONE tagsága mégsem lehetett elégedett, mert a harmincas évek elején, a gazdasági válság idején, a Belügyminisztérium megtiltotta, hogy a rendelőintézetekben dolgozó orvosok magánpraxist folytassanak. Így végül a kezdettől fogva a magánpraxisba szorított zsidó orvosok jártak jól. A Magyar Orvosok Országos Szövetsége, az OOK elődje, melyben a MONE befolyása meghatározó volt, ragaszkodott ahhoz, hogy a tisztviselő orvosok is folytathassanak magánpraxist, és 1932 nyarán kizárta tagjai közül azokat a rendelőintézetekben dolgozó tagjait, akik elfogadták ezt a korlátozást. De a MOOSZ bojkottja hatástalannak bizonyult a Belügyminisztérium „hatósági önkénye” ellen. Az 1936-ban megalakult Országos Orvosi Kamarában átmenetileg csökkent a MONE befolyása, hiszen a szintén fajvédő EPOL (a Gömbös-kormány alatt megalakított Egészségpolitikai Társaság) jelöltje, dr. Verebély Tibor sebész professzor lett az elnök.

A Belügyminisztériummal szemben a MONE, mely 1937-ben Orsós Ferencet választotta meg elnöknek, a honvédelmi minisztériumban keresett támogatást. Egy évvel később, 1938-ra, sikerült is elérnie, hogy a honvédorvosi kar egésze kollektíven csatlakozott a MONE-hez.

A MONE címmel megjelenő, dr. Hoffer József által szerkesztett *Orvostársadalmi Szemle* az egyesület hivatalos havi közlönye volt. A folyóirat 1940. december elsejei számában tette közzé javaslatait a készülő harmadik zsidótörvényhez. Ezek között olyan pontok is szerepeltek, melyeket csak 1944. március 19-e, vagyis a német megszállás után megalakult Sztójay kormány iktatott törvénybe. A fajvédő orvosok követelése:

A zsidóság fogalmát faji alapon, minden kétséget és kibúvót kizáróan határozzák meg.

Határolják körül a zsidó orvosok munkakörét, azaz zsidó orvos csak zsidókat gyógyíthasson, és csak zsidó gyógyintézetben működhessen. A zsidók magánpraxisukban is csak zsidók részére fejthessenek ki orvosi tevékenységet.

A zsidó orvosokat zárják ki a hivatalos orvosi ténykedésből és a törvényszéki szakértésből.

A biztosító intézeteknél és a betegsegélyező alapoknál kötelezően hajtsák végre a zsidótörvényt.

Zsidó gyógyintézetbe nem zsidó beteget ne utalhassanak be, a keresztény ápolószemélyzetet távolítsák el onnan.

A zsidók egyetemi felvételének további korlátozása. Csak annyi hallgatót vegyenek fel, amennyi később a zsidók gyógykezeléséhez kell.

Az orvosi kamarák önkormányzataiból zárják ki a zsidókat.

Zsidók még ún. szerzett jog alapján se lehessenek egyetemi tanárok.

Az összes felsorolt megszorítást terjesszék ki a kikeresztelkedettekre és azokra is, akiknek zsidó feleségük van.

Ezek a javaslatok, ugyanúgy, mint Csilléry első zsidótörvény-tervezete, még a korabeli mércével mérve is elképesztően radikálisak voltak, hiszen nemcsak azok ellen irányultak, akik a törvény szerint zsidónak számítottak, de azok ellen is, akikről feltételezhető volt, hogy „megfertőzte őket a zsidó szellemiség”. A MONE-n belül ekkor született meg az ún. „Rebekka-javaslat” azon orvosok ellen, akiknek a felesége zsidó származású. Megjegyzendő, hogy erre a radikalizmusra még a Harmadik Birodalomban sem volt példa. A fajvédő orvosok hatására vette be a parlament a „harmadik zsidótörvénybe” (1941. évi XV. törvénycikk a házassági jogról szóló 1894:XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről) a „fajgyalázási” paragrafust is. Eszerint büntetendő az a zsidó, aki „tisztességes nemzsidó nővel” házasságon kívüli szexuális kapcsolatot létesít.

A MONE folyóiratában, 1941 júniusában, nyílt levél jelent meg ezzel a címmel: „Vessünk már véget a zsidóság orvos-közeleti szereplésének!” Ezt Orsós Ferenc írta személyesen Horthy Miklós kormányzónak, és indítványozta benne a zsidó kamarai tagok szavazatának megvonását. Majd a MONE közölte észrevételeit a harmadik zsidótörvény fajvédelmi és egészségügyi vonatkozásaihoz. Ugyanakkor dr. Meskó Zoltán a zsidó orvosok kirekesztését sürgette a gyakorlati és szakképzésből.

Néhány héttel később Orsós Ferenc, a MONE elnöke, a felsőház tagjaként, a „harmadik zsidótörvény” tárgyalásakor, hosszú felszólalásban támogatta a házassági törvény fajvédelmi kiegészítését, amit a keresztény egyházak képviselői sem szavaztak meg.⁷

Orsós nyilvánosan hangoztatott nézetei, különnyomatként is megjelent felsőházi felszólalása a rasszista antiszemitizmust vitte be a törvényhozásba. Ez a teória már a saját korában sem volt tudományosan alátámasztva, a nácik sem hittek benne komolyan, csak ürügyként szolgált számukra a „zsidókérdés végső megoldásához”, a holokauszt végrehajtásához.⁸

A MONE elnökének szélsőséges nacionalista és radikálisan antiszemita kijelentései megtalálhatók az egyesület folyóiratában megjelent cikkekben és más publikációkban. De ezekből a megnyilatkozásokból csak áttételesen következtethetünk mindarra, amit a fajvédő orvos egyesület vezetősége Orsós utasítására konkrétan tett a „végső megoldás” érdekében. Megsemmisült a MONE levelezése a Belügyminisztériummal, a Honvédelmi Minisztériummal, illetve az önkormányzatokkal.

Magyarországon a holokauszt valódi célját a hatóságok a legszigorúbb titokban tartották, „álcazták”; a nyilvánosság előtt semmiféle vitát nem engedélyeztek róla. Ezért a zsidók „likvidálásában” szerepet vállaló személyek, illetve szervezetek tevékenységének rekonstruálása, különösen a német megszállást megelőző időszakban, nem egyszerű. Figyelembe kell venni, hogy a kormányzat egyes körei, a „mérsékeltek” és a „radikálisok”, még a Belügyminisztériumon belül is szemben álltak egymással, ami legtöbbször „hatásköri konfliktusok” formájában nyilvánult meg. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter, az O'svath László vezette elnöki főosztály közreműködésével, ellenőrizte a Johan Béla államtitkár vezette egészségügyi főosztály intézkedéseit.

Johan Béla jó kapcsolatokat tartott fenn a MONE köreivel is: a rendezvényeiken felszólalt és előadásokat tartott. Amikor 1942 decemberében a kormányzó m. kir. titkos tanácsosi címmel

7 Orsós Ferenc szélsőségesen antiszemita gondolatait a MONE folyóiratában megjelent cikkein és nyilatkozatain kívül több önálló kiadvány tartalmazza. Ezek közül kiemelkedik *A házassági törvény fajvédelmi kiegészítése a felsőház előtt* című füzet (Budapest, 1941). Tartalmazza „Orsós Ferenc felsőházi tag felszólalását a házassági törvény kiegészítéséről és módosításáról szóló törvényjavaslat tárgyalásakor a felsőház 1941. július 18-án tartott ülésén”.

8 Dr. Orsós Ferenc megítélése körül az 1989–1990-es rendszerváltás után vita bontakozott ki. A tudós rehabilitálását jobboldali újságírók sürgették, főként az 1995-ben megszűnt *Pest Megyei Hírlap* hasábjain. Szerintük, amikor a Magyar Tudományos Akadémia 1945 júliusában, a távollétében, kizárta Orsóst, akkor azért büntette mert 1943-ban egy nemzetközi orvosi bizottság vezetője volt, melyet a katyni tömeggyilkosság felderítésére szerveztek meg a németek. A bizottság tagjai, neves patológusok, azt állapították meg, hogy az ott exhumált mintegy 15 ezer lengyel katonatisztet a szovjetek végezték ki, 1940 tavaszán. Ismeretes, hogy mivel Sztálin az általa elrendelt tömeggyilkosságért nem vállalta a felelősséget, a Szovjetunió a Katynban feltárt bűntettet a németeknek tulajdonította. Orsós teljes rehabilitálásért később egy parlamenten kívüli párt, a Nemzeti Demokrata Párt, állt ki. Elnöke, Vincze János, 2012-ben tendenciózus füzetet jelentetett meg róla *Dr. Orsós Ferenc professzor igazsága* címmel.

ruházta fel őt, 17-én a fajvédő orvosok bankettet rendeztek a tiszteletére. Ezen Orsós a következő szavakkal méltatta az államtitkárt:

„Ma új Európa, új Magyarország van kialakulóban, és követnünk kell azt az utat, mely a jobb jövő felé vezet. Az egész világ történelmi eseményeiben megnyilvánuló iramban nem szabad lemaradnunk a versenyben. Az az út, melyen haladnunk kell, a magyarság biológiai kiválasztásának folyamata, s ez az egyedüli út, amely megmenthet bennünket.”

Johan Béla válaszképpen hangoztatta:

„A kapcsolat közte és az orvostársadalom között mindig nagyon korrekt és a célnak megfelelő volt. Azt a támogatást, amire szüksége volt, a MONE-től mindig megkapta.”

Johan, a MONE elvárásainak eleget téve, rendelettervezetet készített, mely arról rendelkezett, hogy a községi és körorvosi szolgálatra kirendelt zsidó orvosok ne fizetést, hanem a legalacsonyabb katonai zsoldot kapják. A fajvédő orvosok még a súlyos orvoshiányra való tekintettel sem fogadták el, hogy zsidók gyógyíthassanak, megfelelő javadalmazásért és ellátásért, ami kitűnik abból az elnöki beszédből is, melyet Orsós Ferenc a MONE huszonkettedik, rendes közgyűlésén mondott, 1942. június elsején.

„A zsidó orvosokat kirendelik katonai szolgálatra, a behívott orvosok helyére kórházakba, ahol 180 pengő fizetést élveznek és lakást, fűtést, világítást és ételmezést is. Ez ellen is felszólaltunk. Felszólalásunkra azt a kérdést tették fel: Mit akarunk? Ha keresztény orvosokat küldenek ki a frontra, kikkel helyettesítsék őket? Nekünk természetesen csak az lehet a válaszuk, hogy lehet a zsidó orvosokkal helyettesíteni, de minden ellenszolgáltatás nélkül végezzék az orvosi szolgálatot a kórházakban.”

(A zsidó orvosokat diszkrimináló rendelet életbe léptetését Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter személyesen akadályozta meg.)

A MONE vezetői, és személy szerint Orsós, jó kapcsolatot tartottak fenn a honvédség vezérkarával, valószínűleg magával Werth Henrikkel, majd Szombathelyi Ferencsel is. A Belügyminisztérium nem értett egyet a zsidó orvosok munkaszolgálatra való behívásával, de a Honvédelmi Minisztérium nyolcadik, „országmozgósítási” osztályán, illetve személyi csoportjában, jórészt nyilas érzelmű katonák dolgoztak, akik a MONE „radikálisan antiszemita” felfogását képviselték.

A széles körű politikai kapcsolatokkal rendelkező MONE a radikális antiszemitizmus egyik legfontosabb központja volt. Az Orsós Ferenc vezette egyesület mindent megtett a zsidó orvosok kiszorításáért a szakmából. „Végrehajtó szervként” a hatósági jogkörrel rendelkező Országos Orvosi Kamarát használta fel. Az OOK élére dr. Verebély Tibor 1941-ben bekövetkezett halála után a tudományosan és politikailag súlytalan dr. Csík László, rendőrségi üzemorvos került ügyvezető alelnökként, aki 1941 és 1944 között Orsós, illetve a MONE vezetőségének eszközeként működött.

1941 folyamán a Belügyminisztérium a felvidéki és az észak-erdélyi orvosi állások betöltése miatt csapott össze a MONE-val. Utóbbi nem fogadta el, hogy a BM Egészségügyi Főosztály a visszatartott területeken fellépő orvoshiány enyhítésére olyan zsidó orvosokat is igénybe vehet, akiknek működési jogát az Országos Orvosi Kamara, faji okokra hivatkozva, felfüggesztette. Ezért Keresztes-Fischer Ferenc fokozatosan kivette az orvosi működés engedélyezését a MONE befolyása alatt álló helyi orvosi kamarák kezéből, és az 1942. évi XII. törvénnyel államosított körzeti, járási és városi orvosi állásokba kamarai tagságtól eltiltott zsidó orvosokat nevezett ki.

A MONE visszavágott; sorozatosan támadta a Belügyminisztériumot. Felhasználva, hogy tagjai a képviselőházban és a felsőházban is jelen voltak, radikális antiszemita kampányt indított. Vitéz Meskó Zoltán, nyugdíjas orvos vezérőrnagy, a Szegedi Orvosi Kamara elnöke, a felsőházban, 1941. december 10-én, kijelentette:

„Ennek a nemzetnek a zsidókérdést likvidálnia kell. E nemzetnek, amely a tengelyhatalmak mellett színt vallott és hitet tett, ezt a kérdést komolyan rendeznie kell.”

Nem sokkal később, 1942. március 16-án, a Szegedi Orvosi Kamara javasolta a zsidó orvosok gyakorlatának szabályozását. Ez a MONE folyóiratának 1942. március 16-i számában jelent meg. Benne Meskó indítványozta, megismételve az egyesület korábbi javaslatát, hogy „zsidó orvos csak

zsidó betegeket gyógykezelhessen”. Miután titkos abortuszok végzésével gyanúsította meg a zsidó orvosokat, felvetette, hogy a magyar nők meddősége a „zsidók lelki hatásának” következménye.

Incze Antal orvos képviselő, a MONE másik prominense, 1942. június 11-én a képviselőházban már kifejezetten a „végső megoldást” sürgette:

„Nagyon kevés képviselőtársamat kivéve, az egész háznak az a meggyőződése, hogy rövidesen számolnunk kell a ténnyel, hogy nem lesz zsidó orvos, azonban nem az 1939. évi IV. törvénycikk szerint, hanem az 1941. évi XV. törvénycikk szerint sem lesz zsidó doktor Magyarországon. Ne számítsanak zsidókra a közegészségügy megszervezésében, mert a zsidók fizikailag nem lesznek itt.”

Keresztes Fischer Ferenc azonban határozottan ellenezte, hogy a MONE a riválisnak tekintett zsidó orvosok „fizikai likvidálását” hivatalos programjává tegye.

A MONE vezetői nem hallgattak a Belügyminisztérium intencióira. Gátlástalanul kihasználták a honvédség vezérkarával kialakított különleges kapcsolataikat, és azt, hogy a második magyar hadsereget a keleti frontra vezényelték.

1942. november másodikán a Honvédelmi Minisztérium belső értekezletén tételesen is kimondták, hogy *„elsősorban szellemi munkával foglalkozó zsidókat kell igénybe venni”* a munkásszázadok feltöltéséhez.⁹ Lévai Jenő szerint a zsidó n.k.t. (nem kamarai tag) orvosok munkaszolgálatra való behívásában és a frontra küldésében jelentős szerepe volt a Belügyminisztériumnak is.¹⁰ Ugyanakkor mind a fronton, mind pedig a hátszágban tragikus méreteket öltött az orvoshiány. Ennek ellenére a munkaszolgálatos századok parancsnokai megtiltották, hogy zsidó orvosok lássák el a sebesült honvédeket.

1942. szeptember végétől, amikor Nagybaconi Nagy Vilmost nevezték ki honvédelmi miniszternek, a hadköteles korban lévő zsidó orvosokat már nem sorozták be a munkaszolgálatos századokba, és nem küldték ki a keleti frontra, hanem a Belügyminisztérium által kijelölt orvosi feladatok ellátására vezényelték. A MONE tagjai azonban rossz szemmel nézték a kihelyezett zsidó pályatársaikat, és előfordult, hogy feljelentették őket a hatóságoknál, ahogy ez dr. Virág Alberttel történt.¹¹

1944. március 19-én a Wehrmacht csapatai megszállták Magyarországot. A három nap múlva kinevezett Sztójay-kormányban dr. Incze Antal, a MONE választmányi tagja, Imrédy Béla Magyar Megújulás Párjának váci képviselője lett az orvosi kormánybiztos.

Baky László belügyi államtitkár, 1944. április 7-én, a nagyobb városok polgármesterei előtt ismertette a 6163/1944. BM VII. res. számú titkos BM rendeletet a gettók felállításáról, mely feladattá tette a zsidók elkülönítését a településeken belül. A „koncentráció” végrehajtása, a minimális egészségügyi és higiéniai feltételek megteremtése az önkormányzatokra hárult. A Baky által ismertett rendelet, melynek tárgyául „a zsidók lakhelyének” kijelölését jelölték meg, valójában már összegyűjtésükről és elszállításukról is rendelkezik. A rendelet A jelű függelékének második pontja kitér az önkormányzatok közegészségügyi feladataira is. Eszerint deportálandók a *„Klinikákon, kórházakban, szanatóriumokban gondozott zsidók, akiket, akárcsak a már gettóban élő fertőző betegeket, gondosan elkülönítve kell szállítani.”*¹²

Közegészségügyi szempontból az április 26-án életbe lépett, nyilvánosságra hozott 1610/1944 M. E. sz. rendelet is katasztrofális következményeket vetített előre a zsidók lakásával és lakhelyének kijelölésével kapcsolatos egyes kérdések szabályozása tárgyában. Számítani lehetett ugyanis arra, hogy a gettóban összezsúfolt emberek körében járványos betegségek ütnek fel a fejüket. Jellemző módon a kormányzat ezért már előre a zsidókra hárította a felelősséget, hiszen a belügyminiszter, a 6163/1944 res. számú rendeletben, így rendelkezett:

9 Lásd Karsai 1962: 128.

10 BFL VII.5.e 17175/1949, dr. Rékási János közkórházi alorvos, sebész szakorvos, tanúvallomása dr. Johan Béla volt államtitkár igazolási ügyében.

11 DEGOB jegyzőkönyv száma 827.

12 Braham 1997: 550.

„A Budapesten székelő Zsidó Központi Tanácsot kötelezem, arra hogy Nyíregyházán, Ungváron, Munkácsra és Máramarosszigeten saját orvosaival, saját felszereléssel azonnal állítson fel kiegészítő ideiglenes kórházakat. Ezek az orvosok fogják egyúttal ellátni a gyűjtőtábor egészségügyi szolgálatát is.”

A Belügyminisztérium álláspontja cinikus és embertelen volt: a deportálást előkészítő jogfosztó rendeleteivel nyilvánvaló közegészségügyi veszélyhelyzetet idézett elő, ugyanakkor ezért a zsidó orvosokra hárította a felelősséget anélkül, hogy a megelőzéshez és a gyógyításhoz szükséges eszközöket biztosította volna.

Közben az Országos Orvosi Kamara tovább harcolt a „zsidó jelenlét felszámolásáért”. Dr. vitéz Csik László, az ügyvezető alelnöke, április 12-én számolt be Jaross Andornak az április elsején tartott választmányi ülésről. Ezen az OOK választmánya a numerus nullus bevezetését sürgette, határozatban cáfolva azt a nézetet, hogy közegészségügy területén igénybe kell venni a zsidó orvosokat, mert nincs elég orvos.

Innentől kezdve felgyorsultak az események. Az OOK április 15-i választmányi ülésén Friarits Jenő már elégedetten nyugtázta, hogy:

„a napokban megjelent kormányrendeletek is igazolják az Orvosi Kamarák régi álláspontját, mely szerint a zsidóságot ki kell zárni a magyar életközösségből”.

Az országos választmány ezek után úgy döntött, hogy:

„a keresztény magyar orvosok létszámát elegendőnek tartja ahhoz, hogy ésszerű rendezéssel a közegészségügyi szükségleteket megfelelően elláthassa. Az Országos Orvosi Kamara – mint múltban – ezúttal is állást foglalt tehát a numerus nullus mellett és sürgős intézkedésként kéri a belügyminisztertől a Kerületi Kamarák oly irányú felhatalmazását, hogy azokat a zsidó orvosokat, akik ellen bármilyen etikai kifogás merült fel és azokat, akiknek eltávolítása a közegészségügyi ellátásban zökkenőt nem okoz, a Kamara tagjai sorából azonnal hatállyal töröltesse!”

A német megszállást követő időszakban, a Sztójay-kormány kinevezése után, Johan Béla államtitkár, a Belügyminisztérium egészségügyi főosztályának vezetője, kritikus helyzetbe került. Nem mondott le a posztjáról, annak ellenére sem, hogy a főnökét, Keresztes-Fischer Ferencet, a Gestapo letartóztatta, és Mauthausenbe hurcolta. Asszisztált Jaross Andor belügyminiszter és dr. Incze Zoltán orvosi kormánybiztos összehangolt akcióihoz, melynek az volt a célja, hogy lehetőleg minél több zsidó orvost hívjanak be munkaszolgálatra, és pusztítsanak el.

Csik László, az Országos Orvosi Kamara ügyvezető alelnöke, Orsós Ferenc „bizalmi embere”, kifejezetten ebben az ügyben írt levelet, 1944 május 15-i keltezéssel, „nemes csataji Csataj Lajos m. kir. honvédelmi miniszter úrnak.”¹³

Johan Béla államtitkár politikai szereplése ebben a tragikus időszakban, 1944 tavaszán, erkölcs-telen és felelőtlen volt.

A zsidó orvosok deportálása a MONE hosszabb ideje előkészített, brutális akciója volt, melyet a Jaross Andor vezette Belügyminisztérium készséggel hajtott végre.

A MONE és az OOK tagjai, mindenekelőtt a tisztiorvosok, zökkenőmentesen dolgoztak együtt azokkal a meggyőződéses antiszemita polgármesterekkel, akiknek a városaiban gettókat állítottak fel. Ez történt Nyíregyházán is, ahol a fanatikus zsidógyűlölő Nyíregyházi (Szohor) Pál polgármester szorosan együttműködött vitéz dr. Juhász István városi tisztii főorvossal, a MONE és az OOK oszlopos tagjával. Ő, mielőtt erre a tisztségre kinevezték, Ibrányban volt körorvos.

A nyíregyházi tisztii főorvos pontosan tisztában volt a gettó infernális viszonyaival, ezért kötelezte a gettó orvosi főnökét, Róth Izsó, majd Breidel Kálmán doktort, hogy naponta, reggel kilenc óráig, küldjön neki Orvosi Jelentést, számoljon be neki a megbetegedésekről, a születésekről és az elhalálozásokról, a köztisztaság állapotáról, a tetvesség alakulásáról, a fertőtlenítésről és minden egyéb közegészségügyileg fontos dologról. A kötelező adatszolgáltatás célja nyilvánvalóan

13 ÁBTL V-121 801. Vizsgálati dosszié dr. Csik László ügyében.

az volt, hogy elejét vegye a fertőző betegségek áttérjedésének a város nem-zsidó lakosságára. Ezért engedélyezte vitéz dr. Juhász István, a polgármesterrel egyeztetve, ideiglenes járványkórház felállítását a nyíregyházi gettó területén, néhány alapvető gyógyszer beszerzését a Zsidó Tanács költségére, valamint ideiglenes kutak ásását, latrinák létesítését és a szemet kihordását is a gettó területéről. Megjegyzendő, hogy a nyíregyházi gettóból a zsidók külterületi gyűjtőtáborokba kerültek (Varjulaposra, Simapusztára, Nyírjes tanyára és Harangodra), ahol a többségében öregek, asszonyok és gyerekek már csak néhány napot töltöttek. Ezekben a gyűjtőtáborokban, melyeket a városi tisztiorvos előzetesen bizonyára megsejlelt, és a célnak megfelelőnek talált, már fedél, élelem és elegendő víz sem állt rendelkezésre. Így a zsidók már azelőtt kiszáradtak és eltetvesedtek, mielőtt bevagonírozták és Auschwitzba deportálták őket.

Abban, hogy a közegészségügyi személyzet tagjai, nemcsak az orvosok, de például a bábák is, akik az értékek elrejtésével gyanúsított zsidó nők „testüregi motozását” végezték, ennyire készen együttműködtek a deportáló hatóságokkal, nagy szerepe volt a magyar orvostársadalmat átítató antiszemitizmusnak. Ennek hordozója, terjesztője és kíméletlen számonkérője a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete, illetve az Országos Orvosi Kamara volt.

Az OOK hivatalos lapjának 1944 július 15-i száma közölte vitéz Sztójay Döme m. kir. miniszterelnök aláírásával a m. kir. minisztérium 2.250/1944 M.E. rendeletét a zsidók orvosi gyakorlata és orvosi kamarai tagsága tárgyában.

„1.§ (1) Zsidó orvos csak zsidó személyt gyógykezelhet. (2) Az (1) bekezdés rendelkezése nem vonatkozik az elsősegélynyújtás esetére és a honvédelmi munkakötelezettség címén igénybe vett zsidó orvos orvosi tevékenységére. 2. § A zsidó orvosok kötelesek az utcán, a kapualjban, a lépcsőházban, vagy a rendelőjük bejáratán elhelyezett névtáblájukat szembetűnően alkalmazott sárga csillaggal megjelölni. 3. §.(1) Orvosi kamarába zsidót felvenni nem szabad. (2) Az orvosi kamarák névjegyzékébe – a jelen rendelet hatályba lépése előtt – bejegyzett zsidó orvosok az orvosi kamarákban semmiféle tisztséget nem viselhetnek és kamarai választójogot nem gyakorolhatnak.”

Ez a rendelet a zsidó orvosokat lényegében eltiltotta a hivatásuk gyakorlásától, és csak Nyíregyházáról és a környező településekről 39, különböző szakképesítésű orvos és 9 gyógyszerész deportálását készítette elő. Mindez katasztrofális következménnyel járt Kelet-Magyarország egészségügyi ellátására.

Johan Béla államtitkár május végétől, amikor a bombázások miatt az Egészségügyi Főosztály egy részével Balatonlellére települt, már nem vett részt a „zsidótlánítási program” végrehajtásában.

Július és augusztus folyamán az egész országban szétszították a deportált, illetve munkaszolgálatra behívott zsidók rendelőinek berendezési tárgyait, orvosi eszközeit úgy, ahogy ezt dr. Orsós Ferenc, a MONE elnöke, az OOK választmányának 1944 május 14-i ülésén követelte.

1944 augusztus végétől Johan Béla már nem szignálta a Belügyminisztérium egészségügyi főosztályának rendeleteit, de az előzőleg kiépült kapcsolatok a BM, a HM, az OOK és a MONE között ezután is hatékonyan működtek. Bár Johan egészen 1944 október 15-ig, a nyilas hatalomátvételig, a Belügyminisztérium közegészségügyi kérdésekért felelős szakállamtitkára maradt, valójában visszavonult az aktív politikától. Kapcsolata a MONE-vel már csak azért is meglazult, mert a fajvédő orvosegyesület, 1944 nyarán, felfüggesztette a működését; folyóiratának utolsó száma július elején jelent meg.

A zsidó orvosok ügye 1944 nyarán azért nem volt már napirenden, mert a tömeges behívások a 18 és 45 év közötti zsidó férfiakat, a negyvenöt évnél fiatalabb orvosokat is kivétel nélkül érintették. A Borban kényszermunkát végző mintegy hatezer zsidó munkaszolgálatos között közel száz orvos volt. Köztük neves specialisták is, akik kezelték a bajtársaikat, sőt, kórházat is felállítottak a gyógyításukra, és végül pontosan ugyanarra a sorsra jutottak, mint ők.¹⁴

Nagy számban voltak zsidó orvosok az ún. védett munkaszolgálatos századokban is, akiket 1944 november végén a Józsefváros-i pályaudvarról Nyugat-Magyarországra deportáltak. A több ezer munkaszolgálatost foglalkoztató kőszegi táborban több tucat zsidó orvos volt.

14 Lásd Csapody 2011.

Egyiküket, dr. Rubányi Imrét, akit a táborparancsnok „egészségügyi főnöknek” nevezett ki, a Népbíróság 1945 őszén „háborús és népellenes bűncselekményekkel” vádolt meg.¹⁵

1944 nyarán, még a Sztójay-kormány alatt, előfordult, hogy a hadtestparancsnokságok „kiválogatták” a zsidó diplomásokat, és külön alakulatokat állítottak fel belőlük, melyekben sok orvos volt. Ilyen volt az ún. jolsvai orvos-század, melynek tagjait 1944 október 16-án a többségben sváb lakosságú Pusztavámon lőtték agyon. A főleg orvosokból, gyógyszerészekből és mérnökökből álló század, továbbá az ugyanitt állomásozó 107/320 számú század névsora csak részben ismert. Itt, a falu határában, 212 munkaszolgálatost gyilkoltak meg, miután a Volksbund helyi vezetője, Franz Stammer cipész, értesített egy közelben állomásozó SS-alakulatot, hogy a muszósok „lázadásra készülnek”. Valójában csak felszabadultan örültek Horthy Miklós rádióbeszédének, melyben bejelentette, hogy Magyarország fegyverszünetet kért. A helybeliek előítéleteik és a náci propaganda hatására mindezt úgy értelmezték, hogy a zsidók „véres leszámolásra készülnek”.¹⁶

A holokauszt áldozatául esett orvosok számában nincs egyetértés; különféle becslések vannak forgalomban. Lévai Jenő 2500 fős veszteséget említ. Ezt az adatot vette át a téma kutatója, Kovács M. Mária is. Alapul véve az OOK 1942-es kimutatását 4300 zsidó orvorról, ez a veszteség jóval meghaladja az ötven százalékot. Karády Viktor megállapítása szerint

„1947-ben formálisan az ország zsidó orvosainak majdnem fele, 47 % hiányzik, míg a nem zsidó orvosok közül alig néhány százalék. (5,3 %). A különbségek túlnyomó része biztosan az üldözéseknek tulajdonítható.”¹⁷

A veszteséget azért nehéz pontosan megállapítani, mert az 1942-es orvoskamrai évkönyvből, ahol aggályos pontossággal tüntették fel nemcsak a zsidó származást, de még azt is, hogy ki számít kivételezett zsidónak, hiányoznak a nem kamrai tagok, illetve azok, akiket addigra már kizártak. További nehézséget jelent, hogy az OOK 1945-ben formálisan megszűnt, és csak az Egészségügyi Dolgozók Szabad Szakszervezete adott ki listát az orvosokról, 1947-ben. Ebben például nem szerepel a nyíregyházi tisztiorvos, dr. Juhász István, aki nem állt az EDSZSZ igazolóbizottsága elé; valószínűleg elhagyta az országot. (Később az orvosok névsorát titkosnak minősítették, és évtizedekig nem hozták nyilvánosságra.) A szakszervezetbe 1945 után ugyan ajánlatos volt belépni, de a tagok listája nem volt annyira teljes, mint a kamaráé, melyben a tagság a praxis előfeltétele volt. Továbbá figyelembe kell venni, hogy 1945 után a túlélő zsidó orvosok egy része Nyugatra távozott, illetve haza sem tért a deportálásból.

A MONE és az OOK vezetői közül senkit sem vontak felelősségre. Dr. Orsós Ferenc 1962-ben, a művészeti anatómia professzoraként halt meg a németországi Mainzban. (Tehetséges festő volt, a harmincas, negyvenes években több kiállítást rendezett a képeiből.) A szovjetek kérték a kiadatását az amerikai hatóságoktól, de mivel ismert volt a szerepe a katyni exhumálásokban, nem adták ki. Dr. Incze Antal, aki 1936-ban érkezett Brazíliából Magyarországra „vendégszerrepelni”, 1947-ben visszatért Dél-Amerikába. Dr. Csik László, az OOK ügyvezető alelnöke ellen a Népgyógyászság gyűjtötte a dokumentumokat, de mivel nem tért vissza az emigrációból, nem emeltek vádat ellene. A MONE katasztrofális tevékenységével, lélekmérgező, „protonáci” jelleggel évtizedeken át senki sem foglalkozott.

Johan Béla ügye mindenképpen rendhagyó. A kiváló immunológus, mikrobiológus, egyetemi tanár, az Országos Közegészségügyi Intézet megalapítója, itthon maradt. Az igazolóbizottsági eljárás során, mely 1946-ban zajlott le, sokan vallottak ellene, de a dokumentumok eltűntek, csak egyes darabjai találhatók meg szétszórva a Fővárosi Levéltár igazolóbizottsági anyagai között. Viszont mindabból, ami megmaradt, nyilvánvaló, hogy belügyi államtitkárként felelősség terhelte mindazért, ami zsidó kollégáival történt. Pedig az antiszemita egészségügyi politikát nem ő kezdeményezte, hanem csak a MONE befolyásának engedett; végrehajtotta a fajvédő orvosi vezetők követeléseit.

¹⁵ Lásd Pelle 2017.

¹⁶ Boros 2022. Továbbá Bödő-Czetz-Gulyás-Kovács 2016.

¹⁷ Karády 2015: 154.

Johan Béla, 1942-ben szerzett, levelező akadémiai tagságát a felszabadulás után is megőrizte. 1946 decemberében átlépett a Biológiai és Orvosi Tudományok tagjai közé, majd 1949 októberében „tanácskozó tagnak” választották. Ez egyértelműen jelezte, hogy az új rendszernek szüksége van a szakértelmére, különös tekintettel a népbetegségek leküzdésére és az oltóanyag-hiányra. 1945-től 1948-ig a Phylaxia oltóanyag termelő vállalatnál mikrobiológiai kutatásokkal foglalkozott. Elbocsátása után az Államvédelmi Hatóság szabotázs és a nyugati hatalmakkal való összejátszás vádjával letartóztatta, és három hónapon keresztül Kistarcsán fogva tartotta. Innen azonban kiszabadult, és folytatta elismert tudományos pályáját.

SZAKIRODALOM

Bödő István – Czetz Balázs – Gulyás Anita – Kovács Attiláné (a bevezető tanulmányt írta, a dokumentumokat, a jegyzeteket összeállította) 2016: *„Füstölgő romok közt”. Fejér megyei helyzetjelentések a második világháborút követően.* Székesfehérvár. (Fejér Megyei történeti Évkönyv 31).

Boros Anikó 2022: *Pusztavám, 1944 – Tanú(ság) – vallomás – emlékezet.* Pécs.

Braham, Randolph L. 1997: *A népirtás politikája.* I. kötet. Budapest.

Csapody Tamás 2011: *Bori munkaszolgálatosok. Fejezetek a bori munkaszolgálat történetéből.* Budapest.

Karády Viktor 2015: A Soá mérlege az orvosi kamarák tagságában. Kísérlet. In: Braham, Randolph L. – Kovács András (szerk.): *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán. Történelem és emlékezet.* Budapest, 148–172.

Karsai Elek 1962: *Fegyvertelenül álltak az aknamezőkön.* II. kötet. Budapest.

Kovács M. Mária 2001: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között.* Budapest.

Pelle János 2017: Gázkamra a sörgyárban? Munkaszolgálatosok Kőszegen és orvosuk népbíróági pere. *Életünk* (55.) 10. 1–29.

Asszimilációra törekvés vagy a roma/cigány identitás felfedezése? Diplomás romák/cigányok etnicizált fogyasztása

BEVEZETÉS

Tanulmányomban magukat romának/cigánynak valló diplomások és/vagy a diplomaszerzés folyamatában lévők körében vizsgálom, hogy a roma/cigány identitás megélése milyen kapcsolatban van az etnicizált fogyasztással. Egy 2021-ben végzett nagymintás kutatásom során a roma/cigány értelmiségiek szerepeinek vizsgálatakor¹ az interjúk narratívái arra hívták fel a figyelmet, hogy amikor „öntudatra ébrednek”, amikor felfedezik az identitásuk pozitív tartalmát, a kulturális fogyasztásuk is döntően megváltozik. A fogyasztási szokások módosulását igazolta a kutatás kérdőívében például arra a kérdésre adott válasz is, hogy milyen gyakran megy el roma/cigány kultúrához kapcsolódó rendezvényekre. Ezekből kiviláglott, hogy a pozitív identitás a roma/cigány kultúrákhoz köthető javak fogyasztását hozza magával. Ezt követően tettem a vizsgálat tárgyává a roma/cigány diplomások etnicizált fogyasztását.

A kutatás során kizárólag az értelmiségi szerepet betöltő romákat/cigányokat vontam be a vizsgálatba, abból a feltételezésből kiindulva, hogy az etnicizált fogyasztás az ő esetükben eltérő jellegzetességeket mutat, mint azoké, akik a populárisnak tekintett roma/cigány kultúrák fogyasztásában élnek meg az etnicitásukat. Így egy kismintás online kérdőíves kutatás (n=45) révén és 8 interjúalannal készített narratív interjú alapján kizárólagosan csak értelmiségi szerepet betöltő romák/cigányok esetében vizsgálom az etnikai fogyasztás jellegzetességeit. Miután a korábbi vizsgálataim² arra utaltak, hogy a fogyasztás etnikai jellegűvé válása erősen összefüggésbe hozható a diplomás romák/cigányok identitásstratégiájával és az értelmiségi szerepről vallott elképzelésekkel, röviden ki kell térni ezek jellegzetességeire is. Hipotézisem szerint a pozitív roma/cigány identitás megélése szoros összefüggésbe hozható az etnicizált fogyasztás szerepének felértékelődésével és a roma/cigány értelmiségi szerep betöltésével. Írásomban a három komponens összefüggéseire kívánok rámutatni.

A ROMA/CIGÁNY IDENTITÁS FOGALMA

A roma/cigány identitás/ok esetében a kutatások kulcsösszetevőt tulajdonítanak a cigányok transznacionális csoport jellegének. Miután a romák/cigányok eddigi történelmük során nem hoztak létre önálló államot, így ők bárhol is élnek a világban minden esetben kisebbségi identitással rendelkeznek.³ A diaszpóra létben élés mellett a roma/cigány identitások másik meghatározó összetevője a heterogenitás, az, hogy a romák/cigányok sem területileg, sem kulturálisan nem egységesek, számos egymástól nyelvi/kulturális szempontból is elkülönülő, ennek következtében önálló etnikai identitással rendelkező csoportjuk létezik, amelyek önmagukat nemcsak a „nem cigányokkal”, hanem a tőlük eltérő csoportokkal, a „másik” cigányokkal szemben is meghatározzák.⁴ A romák/cigányok identitásának ezt a vonatkozását Marushiakova és Popov a cigány identitás egyik sajátosságának tekintik és a multidimenzionalitás fogalmával írják le. Marushiakovák a kontextuális etnicitás fogalmához kapcsolódva azt emelik ki, hogy a romák/cigányok identitása kizárólag más társadalmi csoportokkal való kapcsolatviszonyukban alakul és értelmezhető. Az nem tekinthető sem szeparálnak, sem homogénnek.⁵

1 Gulyás 2021.

2 Gulyás 2022; Gulyás 2021.

3 Bocsi 2015: 129.

4 Pálos 2010.

5 Marushiakova–Popov 2010: 43.

A roma/cigány diplomások identitása speciális jellegzetességeket mutat. A rendszerszintű ki-rekesztés döntő módon határozza meg a roma/cigány diplomások identitásstratégiáját; azt nem lehet pusztán kulturális összetevők hatásának tulajdonítani. A sokféle nyelvi-kulturális csoportonként eltérő hagyományos kulturális elemek az adott csoport mellett csak egy szűk roma/cigány értelmiségi kör számára töltenek be kulcsszerepet a roma/cigány identitás megélésében. A megbélyegzés, a diszkrimináció megélése és feldolgozása kiemelten fontos szerepet játszik a mai fiatal roma/cigány értelmiségiek esetében a pozitív etnikai identitás megtalálásában és ki-építésében. Egyre erősebb tendencia a veszélyeztetett identitás megküzdési stratégiáiban a po-zitív önkép kialakítása, a roma/cigány identitás újrafelfedezése, annak büszke vállalása.⁶ Azért kényszerülnek erre, mert ha tagadják is a roma/cigány identitásukat, ha rejtőzködni is próbál-nak, ez egyáltalán nem vezet eredményre, hiszen a többségi társadalom külső antropológiai je-geik alapján továbbra is cigányként/romaként tartja őket számon.

Az etnikai identitásépítésben a „nagy roma/cigány értelmiségi generáció” esetében kitüntetett szerepe volt a roma/cigány kultúrák elemeinek; hangsúlyosan a roma/cigány folklór, a népzene és népművészet felfedezése, értékként való felmutatása, mely az autenticitás hordozójaként, az elismerés politikájában játszott meghatározó szerepet.⁷ Eddigi kutatásai azt igazolják, hogy a mai roma/cigány értelmiségiek életében már nincs ilyen kitüntetett szerepe a roma/cigány hagyo-mányoknak. Ez azzal a jelenséggel hozható összefüggésbe, hogy a 2021-es kutatásban résztvevő roma/cigány diplomások kevesebb, mint fele választja saját maga miatt az identitását, mint sze-mélyiségének meghatározó elemét. Az interjúalanyok nagy része a többségi társadalom cigány-sággal szembeni előítéleteinek csökkentése vagy a hátrányos helyzetű roma/cigány társadalom segítése miatt vállalja leginkább a roma/cigány identitását. Tehát az interjú alanyok esetében identitásuk vállalása egy „segítő” identitásként működik, hogy ezzel előmozdítsák a társadal-mi anomáliák enyhítését. A fiatal roma/cigány diplomások küldetesként, missziós tevékenység-ként fogják fel a roma/cigány közösségek társadalmi integrációjához való személyes hozzájárú-lásukat.⁸ A fiatal értelmiségi generáció életében a roma/cigány társadalom iránt érzett küldetés-tudat által meghatározott roma/cigány értelmiségi szerepvállalás⁹ a pozitív roma/cigány iden-titás megtalálásával párhuzamosan erősödik fel. Roma/cigány identitásuk pozitív megélése egy-értelműen a roma/cigány értelmiségi szerepvállalásukkal van összefüggésben.

A következő fejezetben nézzük meg, hogy a szakirodalom milyen fogalmak mentén és milyen módszertani megközelítésben vizsgálja az etikus fogyasztás jelenségét.

ELMÉLETI KERETEK: A FOGYASZTÓI KULTÚRA ÉS AZ ETNICIZÁLT FOGYASZTÁS

A fogyasztás társadalmi, politikai és kulturális gyakorlatok együttese, amelyet valamilyen társa-dalmi ethosz, értékrend vagy ideológia legitimál és inspirál.¹⁰ Napjaink tudományos diskurzu-sában a fogyasztói kultúra elmélete, a korábbi racionális fogyasztó koncepcióját maga mögött hagyva, a fogyasztás szociokulturális összetevőit állítja a középpontba. Ez a megközelítés a fo-gyasztást a kulturális jelentések, a fogyasztói cselekedetek és a piac dinamikus kapcsolatviszo-nyaiként értelmezi.¹¹ Ebben a kontextusban a fogyasztás nem pusztán a szükségletek kielégíté-sét jelenti, hanem egy társadalmi és kulturális meghatározottságú cselekedetet is.¹² A fogyasz-tói kultúra elmélete kezdetektől szorosan kapcsolódik az identitás-kutatás újabb szemléletű megközelítéseéhez. Ennek keretében a fogyasztás úgy értelmezhető, mint az egyének identitá-sát támogató, a személyes én-narratívák megalkotását segítő folyamat.¹³ Az identitás elemek-

6 Gulyás 2021: 235.

7 Kóczé–Neményi–Szalai 2017.

8 Gulyás 2021: 141.

9 Uo., 212.

10 Zentai 1996.

11 Mitev–Kántor 2018: 221.

12 Uo., 219.

13 Thompson 1996: 389.

kel felruházott javak fogyasztása egyrészt támogatja a már létező értékrendet, másrészt egyfajta elővételi jogot biztosít a jövőbeli ön-identifikációhoz.¹⁴ A fogyasztás azonban nem pusztán egyéni, hanem kollektív identitásokat is kifejezhet, amelyekre a fogyasztási szubkultúrák, fogyasztói törzsek és a márkaközösségek megnevezést alkalmazzák. Az etnikai fogyasztás vizsgálata ennek egyik markáns kutatási területévé válik. Az etnikai piacon a „tisztá forrás” képe, a tradicionális, az autentikus válnak olyan összetevővé, amelyek a fogyasztási szokásokat a leginkább befolyásolják.¹⁵ McCracken¹⁶ szerint a fogyasztás antropológiai nézőpontból az a folyamat, amikor „javakat alkotunk, vásárolunk, valamint használunk, ahol a fogyasztásunk megértése hovatovább a kultúránk megértése is egyben”.¹⁷

Az etnicitás és a fogyasztás viszonylag kevésbé vizsgált témakörét Berta Péter az erdélyi Gáborok presztízstárgyai és etnikai identitása közötti összefüggés szempontjából közelíti meg.¹⁸ Berta hangsúlyozza, hogy a fogyasztás fontos eszköze az elképzelt közösségek megkonstruálásának, azaz például egy etnikai csoport gyakran az etnicizált javak fogyasztásán keresztül alkotja és jeleníti meg az identitását,¹⁹ az etnicizált fogyasztói ízlés pedig lényegi szerepet játszik „az elképzelt közösségek iránti lojalitás és szolidaritás fogyasztáson keresztüli megkonstruálásában”.²⁰ Berta szakirodalmi bázisaként említi Fox és Miller-Idriss tanulmányát,²¹ mely nemzeti identitásgyakorlatként értelmezett fogyasztásként interpretálja a nemzeti javak (például a címert ábrázoló ruházati cikkek vagy a nemzeti média) fogyasztását, illetve a nem nemzeti javak „nemzeti módon” történő fogyasztását (például a nemzeti recepteket vagy a fogyasztással kapcsolatos térhasználatot), mely révén a fogyasztás hozzájárul a nemzeti identitás megkonstruálásához. Berta itt kiemeli a fogyasztói (érték)-preferenciák egy társadalmi csoport ikonjaivá válásának jelenségét (például a képzőművészeti alkotások esetében), illetve az etnikai identitásmarkerként értelmezett fogyasztói javak, gyakorlatok és preferenciák fontosságát, melyek által a fogyasztók válogathatnak az identitásminták között, és ily módon kifejezhetik az általuk reprezentált csoporttal való azonosulásukat vagy az árucikkekhez társított csoporttól való elhatárolódásukat, illetve újra definiálhatják az általuk megjelenített elképzelt közösségekhez való viszonyukat – így maga a szelekció is egyfajta identitásgyakorlatként értelmezhető. Elliott és Davies²² terminusával élve a „szimbolikus szótárként” aposztrofált, identitásmarkerként értelmezett fogyasztói javak, gyakorlatok és preferenciák összessége, Berta szerint, elengedhetetlen eleme az elképzelt közösségek megkonstruálásának, azok két, egymást kiegészítő ágenciája révén: (1) az *expresszív kommunikatív ágencia* facilitálja az identitás reprezentálását és materializálását, míg (2) a *konstitutív (identitásformáló) cselekvőképeség* egyfajta „szimbolikus termelés is: az identitások, lojalitások és szimbolikus határok megkonstruálásának, újrafogalmazásának és megkérdőjelezésének gyakran igénybe vett eszköze”.²³ Berta minderre példaként említi a múzeumokat és emlékhelyeket, a médiát, vagy az etnikaként definiált ruhadarabok, ételek és italok fogyasztását, melyek a jelen tanulmány alapját képező kérdőívnek is integrált részét képezik.

Berta szerint, a fogyasztói döntésben lényegi szerepet kap az elképzelt közösség megkülönböztető jegyeként értelmezett etnikai fogyasztói ízlés, mely az adott etnikai csoport önmaga reprezentációjaként definiált fogyasztói javakat, gyakorlatokat és preferenciákat, foglalja magába, illetve az ennek kialakításában szerepet játszó „fogyasztói szükséglet”,²⁴ mely „az elképzelt közösség iránti lojalitás és elkötelezettség fogyasztáson keresztüli kifejezése az egyén személyes morális igé-

14 Sándor 2020: 7.

15 Mitev-Kántor 2018: 220.

16 McCracken 1988.

17 Mitev-Kántor 2018: 220.

18 Berta 2010.

19 McCracken 1988; Fox 2006.

20 Berta 2010: 239.

21 Fox-Miller-Idriss 2008.

22 Elliott-Davies 2006.

23 Vö. Fox-Miller-Idriss 2008: 552.

24 Uo., 551.

nyévé, egyfajta identitásszükségletté” válhat. Ahogy Berta fogalmaz, „az etnicizált fogyasztói ízlés az etnikai identitás autentikusságának markere”, megtagadását pedig gyakorta az identitás autentikusságának megkérdőjelezésének, úgynevezett „identitásszennyezésnek”²⁵ tekintik.

A Berta tanulmányában vizsgált Gáborok is szelektálnak az etnicizált javak, gyakorlatok és preferenciák között az etnikai identitásuk megkonstruálhatóvá és megjeleníthetővé válásának érdekében. E szelekciónak Berta három módját ismerteti. (1) Egyes javakat eleve etnicizáltak, identitásmarkernek tekintenek: ezek teljes értékű presztízstárgyak, azaz a Gáborok által etnikai identitásszimbólumokként megbecsült etnicizált javak.²⁶ (2) Más esetekben az etnikai identitás markere a nem etnicizált javak fogyasztásának módja: a jelentés- és értékújraírás „szimbolikus alkímiája”,²⁷ azaz a tárgy dekontextualizálása (deetnicizálása, desingularizálása) és rekontextualizálása (reetnicizálása, újraegyediesítése), által válnak teljes értékű presztízstárgyakká, identitásszimbólumokká. Berta, a tanulmánya elemző részében, erre az elméleti keretre támaszkodva az etnicizált fogyasztói ízlés politikáját vizsgálja: a fogyasztást és az annak minősítését befolyásoló koncepciókhoz kapcsolódó jelentés-definíciós küzdelmeket, illetve a presztízstárgy vásárlását vagy annak elutasítását értékelő moralizáló diskurzusokat, melyek kapcsolódhatnak az inter-etnikus és az intra-etnikus viszonyok rendszeréhez. Az előbbiben vagy „a 'saját etnikai csoport' fogyasztói ízlése válik a csoporthatáron túlról érkező morális kritika célpontjává”, vagy „az a 'saját etnikai csoport' attribútuma, amelynek tagjai az etnikai értelemben vett 'másik' fogyasztói ízlését teszik morális kritika tárgyává”. Az intra-etnikus viszonyok rendszerének tekintetében Berta megjegyzi, hogy ritkán fordul elő egységes fogyasztói ízlésközösség, azaz az etnikai identitás „autentikussága” jelölőjének tekintett fogyasztói választásokat egyesek elítélhetik, mely a fent említett identitásszennyezésen keresztül morális stigmatizáláshoz vezet.

„Az érték etnicizálása – az etnicitás értéke. A presztízstárgy-gazdaság, mint etnikai identitás-gyakorlat az erdélyi Gáborok között” című tanulmányában Berta közelebbről is megvizsgálja, hogy miként válnak a Gáborok által megvásárolt presztízstárgyak etnikai identitásszimbólumokká, a velük való foglalkozás pedig kiemelt etnikai identitásgyakorlattá.²⁸ A presztízstárgyak fontos attribútuma, hogy markánsan elkülönülnek a hétköznapi használati tárgyaktól megkülönböztetett társadalmi jelentőségük okán: szignifikáns eszközei a politikai önreprezentációnak és a státuszversengésnek.

Berta definíciójában a presztízsgazdaság „a társadalmi, gazdasági vagy kulturális élet bármely olyan szegmense (...) amelyre egy csoport tagjai szimbolikus küzdőtérként tekintenek, és amelyben a különbség reprezentálására, legitimálására és manipulálására tesznek kísérletet egyezményes módon”,²⁹ egyik legfontosabb politikai funkciója pedig a gazdasági különbségek demonstrálása, egyfajta „hivalkodó fogyasztás”. A presztízstárgygazdaságra Berta, mint a tárgyi javak fogyasztásának elit regiszterére tekint,³⁰ melyben a saját etnikai identitásától inszeparábilis szimbolikus javak vásárlására kerül sor.³¹ Ezen identitásszimbólumok vásárlása egyben azt is jelenti, hogy a vásárló „roma módon fogyaszt,” azaz az etnikai értelemben nem jelölt pénzt és értéket etnicizált presztízstárgyra és -értékre cseréli. A vásárlás maga ily módon egy olyan kommunikatív cselekedetnek tekinthető, mely a vásárló tudatos értékválasztását jelzi, etnikai identitásgyakorlatként értelmezhető, és az etnikai identitásreprezentáció kiemelt eszköze.³²

A konstitutív cselekvőképeség megnyilvánulásának fontos színtere lehet a zene. Pulay Gergő, „Az etnicitás láthatóvá tétele. Roma/cigány előadók kulturális politikája Budapesten” című tanulmányában azt vizsgálja, hogy a populáris kultúra médiumai, és azon belül a zene, hogyan járul

25 Harrison 1999: 10.

26 Berta 2005: 171.

27 Vö. Berta 2009.

28 Berta 2005: 171.

29 Uo. 173.

30 Uo., 176.

31 Uo., 194.

32 Uo., 195.

hozzá az etnikai címkék és kapcsolatok újraértelmezéséhez, és az így kialakuló „új etnicitások”³³ miként használhatók erőforrásként. Pulay – aki a roma/cigány reprezentáció és elismerés mikropolitikáját tanulmányozza³⁴ –, a roma/cigány etnicizált fogyasztás vizsgálatában, a zenei alkotók tevékenységére vonatkozóan, figyelemre méltó eredményekre jut és az találja, hogy az etnicitást kezdik el kulturális tőkeként működtetni. Zenei gyakorlataik a cigány kategória nyilvános újradefiniálását célozzák.³⁵ A populáris zenei kultúra médiumai az etnikai címkék és kapcsolatok újraértelmezéséhez járulnak hozzá.³⁶ Pulay meglátása szerint, a roma/cigány zenei performansz a marginalizálódott helyzetű, alternatív modernitás kifejeződése. Ez ellentétes azzal, a szocializmusban meghatározó gyakorlattal, hogy a roma/cigány értelmiség kezében a kultúra volt az elismerésért folytatott küzdelem legfőbb eszköze. Pulay azzal érvel, hogy a roma/cigány előadók az etnicitás láthatóvá tételére irányuló törekvéseik révén kialakított kulturális politikáik eredményeképpen relatív autonómiával rendelkeznek; azaz, miközben etnikai szerepekben tűnnek fel, saját pozícióikat egy olyan szimbolikus térben definiálják, amelyet a romákról/cigányokról folyó diskurzusok konzisztensen befolyásolnak. Fontos azonban, hogy ebben a szimbolikus térben lehetővé válik a megjelenés az etnikailag meghatározott szerepekben és a kísérletezés az elismerés különböző módjaival.

Hasonlóképpen a zene és az etnicitás összefüggéseire világít rá Havas Ádám is „A kortárs jazz esztétikai és etnikai konstrukciói: 'cigány jazz' és zenei habitus” című tanulmányában, melynek vizsgálati fókusz a *„a roma származással kapcsolatos zenei diszpozíciók (habitusok) kortárs jazz-zenei mező viszonyrendszerében betöltött”* szerepe.³⁷ Havas szerint, a jazz műfaj térhódítása a roma/cigány előadók-zenészek között lényeges identitást meghatározó szereppel bír; a „magyar-cigány” jazz-zenészek pedig egyfajta elitet képviselnek a dominált csoporton belül.³⁸ Havas értelmezésében a fogalom lehetővé teszi a jazzen belüli etnicizált különbségtételek logikájának megértését; az etnikum, a származás és az esztétikai praxisok közti összefüggések feltárását.

DIPLOMÁS ROMÁK/CIGÁNYOK ETNICIZÁLT FOGYASZTÁSA

Az elméleti keretek felvázolását követően vizsgáljuk meg, hogy a kérdőíves és interjúkutatás empirikus eredményei alapján milyen jellegzetességeket mutat a diplomás romák/cigányok etnicizált fogyasztása. Fontos kiemelni, hogy a terjedelmi korlátok miatt a nyert adatok teljes körű ismertetésére nincs mód. Emiatt a kérdőíves vizsgálati eredmények önállóan nem is kerülnek részletes bemutatásra, hiszen az önmagában egy külön tanulmányt igényelne. A két forrástípus együttes bemutatása révén teszünk kísérletet az összefüggések feltárására.

Az alábbiakban a főbb változók mentén az online kérdőíves kutatásba bekerültek mintáját mutatjuk be.

Az egyes nyelvi/kulturális csoporthoz tartozás szerinti megoszlás fő vonalaiban követi a magyarországi roma/cigány populáción belüli arányokat. A beások 11%-ot, a romungrók 64%-ot, az oláh cigány közösséghez tartozók 24%-ot tesznek ki. A roma/cigány népesség belső csoportjaira vonatkozó becslésekhez képest kissé alulreprezentált a romungrók aránya, míg valamivel több az oláh cigány csoporthoz tartozó került a vizsgálati mintába.

A nagymintás vizsgálatunkban (355 fő) a nemek (nő–férfi) szerinti arányok 60:40%-os megoszlást mutattak.³⁹ A most választ adók körében kicsit alacsonyabb a nők aránya, 57%, míg a férfiaké 43%.

33 Hall 1996.

34 Pulay 2010: 353.

35 Uo., 356.

36 Uo., 354.

37 Havas 2018: 110.

38 Uo., 114.

39 Gulyás 2021: 49.

A kismintás kérdőíves kutatás vizsgálati populációjának kor szerinti megoszlását vizsgálva kiténik, hogy a 18–25 év közötti korosztály (akik most végzik felsőfokú tanulmányaikat) a többi korcsoportnál kisebb arányban képviseltetik magukat. Az erre a kérdésre választ adó 43 főből csupán 4 fő tartozott közéjük. A 26–35 év közöttiek (14 fő) és a 45 éven felüliek (15 fő) együttesen a válaszadók 68%-át teszik ki, míg a 36–45 év közöttiek a fennmaradó 10%-ot. Így megállapítható, hogy főleg olyanok töltötték ki a kérdőívet, akik már rendelkeznek felsőfokú diplomával. A jelenlegi lakóhely típusa szerint a minta az alábbi megoszlást mutatja: a 44 válaszadóból 13 fővárosi, ez a populáció 30%-a, őket követik a községben élők 10 fővel, majd a kisvárosban (9 fő) és a megyei jogú városban élők (8 fő). A nagyvárosban élők aránya viszont nem éri el a 10%-ot sem.

A kitöltők képzési terület szerinti megoszlása – a minta alacsony elemszáma miatt – nem tudja a nagymintás vizsgálatból kirajzolódó eloszlás finomságát visszaadni. Több képzési területről nincs is válaszadó (agrár, informatikai, műszaki, orvosi, művészetközvetítési, sporttudományi). Azonban a három legjelentősebb képzési terület, a nagymintás kutatáshoz hasonlóan, a társadalomtudomány, a bölcsészettudomány és a pedagógusképzés. A 44 válaszadóból 34 tartozik ehhez a három képzési területhez. Ez arra utal, hogy a kérdőívet elsődlegesen a humán tudományok területén diplomát szerettek töltötték ki.

A 44 válaszadóból 36 főnek a szülei romák/cigányok (82%), 11%- (5 fő) csak az édesapja és 7%-nak (3 fő) csak az édesanyja roma/cigány. A nagymintás vizsgálatba bevontak körében nagyobb arányban voltak jelen azok a kitöltők, akiknek a szülei vegyes házasságban éltek.

Az interjúalanyokat a fenti változók mentén kvótás mintavétellel választottuk ki.

A szkriptelt interjúk tematizálása során több olyan markáns egységet különítettünk el, amelyek az etnicizált fogyasztás szempontjából meghatározó jelentőséggel bírnak. Az alábbiakban ezek alapján mutatjuk be a fontosabb összetevőket és jellemzőket.

AZ ETNICIZÁLT KULTURÁLIS TERMÉKEK FOGYASZTÁSÁNAK MOTIVÁCIÓI

A kérdőíves kutatás eredményei szerint a kérdőívben szereplő különböző kulturális termékek fogyasztása esetében a választás motivációjában (könyv, újság, tévéműsor, rádióműsor, színház, képzőművészet stb.) döntő jelentősége van az alkotó roma/cigány származásának. Vagyis a kulturális fogyasztási termékek választását döntően meghatározza az alkotó roma/cigány származása. Olyannyira, hogy a különböző kulturális terméktípusok fogyasztásának mértékére is egyértelműen hatást gyakorol a termék alkotójának roma/cigány származása még akkor is, ha az adott kulturális terméktípust származástól függetlenül is szívesen fogyasztják értelmiségi létükből és/vagy érdeklődési körükből adódóan.

„Hónapok telnek el, hogy nem olvasok egyáltalán Nagy Lászlót, akit nagyon szeretek vagy Radnótit. A roma képzőművészet vagy a roma költészet, mondom olyan erős intenzitású az életemben, hogy szinte az egész napomat kitölti.” (Kamilla)

„Fontos nekem a magyar képzőművészet is, de máshogyan. A magyart fölülírja a cigány, mert azt nekem írták, az nekem szól. Nem fontos, hogy milyen cigány művész: oláh, beás vagy romungró, mert egy a sorsunk.” (Szonia)

„Amint lehetőségem van rá, elmegyek roma tematikájú kiállításokra, színházi előadásokra. Jó barátaim vannak az előadók között. (Lajos)

A klasszikus értelemben vett kulturális terméktípusok (például könyv, újság, tévéműsor, rádióműsor, színház, képzőművészeti alkotások stb.) mellett azt találtuk, hogy a roma/cigány származás fontossága a politikai fogyasztási termékekre is hatást gyakorol. Igaz, ebben a terméktípusban szerepet játszott a magát romának/cigánynak valló országgyűlési képviselők pártpolitikai tagsága is, de csak kis mértékben volt jelentősége ennek. Ugyanis a kérdőíves kutatás eredményei azt mutatták, hogy a magukat romának/cigánynak valló országgyűlési képviselők híradásait, posztjait, podcast-jeit figyelemmel kísérik függetlenül attól, hogy az adott roma/cigány országgyűlési képviselő melyik magyarországi pártpolitikai közösség tagja, és az megfelel-e a saját

pártpolitikai identitásuknak. A kapott eredmények alapján egyértelműen megállapítható, hogy ebben az esetben a pártpolitikai hovatartozást egyértelműen felülírja a roma/cigány identitás fontossága. A roma/cigány országgyűlési képviselői híradások fogyasztásának fontosságát elsősorban abban látják, hogy a roma/cigány közösségek jövőbeli életének szempontjából döntő jelentősége van annak, hogy miként cselekednek az országgyűlési képviselők. Ugyanebben az esetben nem, vagy nem kizárólag, az országgyűlési képviselő roma/cigány származásán van a hangsúly, hanem a roma/cigány közösségek jövője iránti elköteleződésén, de ez utóbbi esetben is döntő jelentősége van az etnikus tartalomnak.

A roma/cigány közösségek sorsa iránti elköteleződés a különböző roma/cigány zárt Facebook csoporttagság csatlakozási motivációjában és annak tartamának fogyasztásában is jelentékeny szerepet játszik. Hasonlóan a roma/cigány országgyűlési képviselők által megosztott termékek fogyasztásához, ebben az esetben is csak kis mértékben befolyásolja az adott roma/cigány zárt Facebook csoportnak a vizsgálatba bevontak által azonosított vagy vélt pártpolitikai kötődése.

A kérdőíves kutatás eredményei alapján a roma/cigány alkotók által létrehozott kulturális fogyasztási termékek, és az egyéb etnikus tartalmú termékek fogyasztásának erős intenzitása rajzolódott ki, szemben a nem roma/cigány alkotók által létrehozott kulturális termékek fogyasztásával. Az interjúfelvételek során kiemelten vizsgáltuk a fogyasztást kiváltó okokat. Az interjúkból kirajzolódó, a fogyasztást motiváló kiváltó okok **három markáns jellegzetességet mutatnak**. Ezekben közös, hogy a roma/cigány értelmiségiek identitásgyakorlatának fontos eszközeiként funkcionálnak, amelyek fontos szerepet töltenek be a roma/cigány identitásuk megélésében, valamint a „két kulturális tér” (lokális és többségi) közötti tájékozódási/eligazodási gyakorlatukban.

Az első etnicizált fogyasztást kiváltó ok az értelmiségi szerepvállalás és/vagy az értelmiségivé válás folyamatának hatására alakul ki, amely a kollektív roma/cigány identitás megélésének egyik meghatározó eszközeként funkcionál. Az értelmiségi szerep hatására kialakult etnicizált fogyasztás egy olyan kommunikatív cselekedetnek tekinthető, amely a fogyasztó tudatos értékválasztását jelzi, etnikai identitásgyakorlatként értelmezhető, és az etnikai identitásreprezentáció kiemelt eszköze. A roma/cigány diplomások esetében is azt látjuk, hogy a fogyasztás az elképzelt etnikai közösségek megkonstruálásának eszközévé válik, kiemelt szerepet tölt be a roma/cigány értelmiségi szerepvállalás megélésében és kivitelezésében. Ezáltal válik lehetővé a konstruált roma/cigány kollektív identitás létrehozása és megélése, kiegészülve (de nem megtagadva) a lokális/származási roma/cigány kultúrák hagyományait, identitását.

„Számomra nagyon nagy erőt adott, hogy megismertem őket (a roma értelmiségieket). Rájöttem, hogy nem csak egyedül vagyok. Hanem mint közösség jelen vagyunk, megértem általa a roma kollektív öntudatot. Kialakul egy kollektív tudat. Fiatalon rájöttem, hogy vannak roma színészek, költők. Bárki lehetek azáltal, hogy megismertem őket. Ott van bennünk a talentum, ott van bennünk a tehetség. Bárki lehet akárki.” (Lajos)

„Amikor felerősödött a roma identitásom mai állapotra, amikor roma öntudatom lett, azért csatlakoztam, hogy képpen legyek a roma közélettel, hogy részese, pontosabban megéljem a roma kollektív öntudatot.” (Kamilla)

A cigányságomnak a része ennek köszönhető, a családomnak. De hogy ilyen, tudod, ilyen nem is tudom, hogy mondják: kollektív roma identitás, ez nem volt meg. Az, hogy muzsikás cigány vagyok, az öntudatom az gyerekkoromtól megvolt. Te muzsikás cigány vagy, ezzel kaptam egy kvázi dicséretet. Különb vagy. Úri cigány vagy. De nekem nem volt régen egy kollektív roma öntudatom. Most olyan az identitásom, amiben megvan a kollektív roma öntudat is. Amiben benne van mindenki. Így élem meg, azáltal élem meg a roma identitásomat, hogy roma tartalmú dolgokat olvasok vagy ilyen programokra járok [...]. A roma kultúra szerves része az életemnek.” (Anett)

A narratívákból egyértelműen kirajzolódik, hogy a származási/lokális kultúra szintjén megélt roma/cigány identitás egy folyamat eredményeként átalakul a roma/cigány kollektív identitás megtalálása és megélése révén. A két szint nem oltja ki egymást, de az etnicizált javak fogyasztása csak abban az esetben érhető tetten, ha a diplomás romák/cigányok az identitásukat

a személyes és lokális szinten túl lévő kollektív etnikus identitásként élik meg. Ez alakít ki bennük olyan fogyasztási magatartásokat, amelyek során az etnikus termékeknek fontos szerepet tulajdonítanak a kollektív öntudat megélésében.

A második esetben az etnicizált fogyasztás, mint „erőforrás” funkcionál, különösen a kisebbségi lét megélésében és az azzal történő megküzdési stratégia kialakítása során. Az etnicizált fogyasztás ugyanakkor a diszkriminatív atrocitások miatt kialakított védekező mechanizmus is, olyannyira, hogy egy-egy diszkriminatív atrocitás elszemélyesítésének szélesebb közösségekben történő artikulálásaként is funkcionál. Vagyis az etnikus tartalmú kulturális fogyasztási termékek a roma/cigány identitás megélése mellett az önkifejezés fontos eszközeivé is válnak.

„A művész jobban átlátja, mint én az érzéseimet. Az érzést, amire vágyom, amire gondolok, amit szégyellem kimondani ők kifejezik helyettem, olyat, amit én nem mernék elmondani a világnak. Kimondja Bari Károly pl., hogy már 16 éve arra várok, hogy befogadjuk. Bari Károly az egyik legnagyobb költőnk elmondja a világnak, helyettem, mert én egy marginalizálódott világban élek. Ami bennem van, amit szégyellek elmondani ő elmondja a nagyközönségnek.” (Lajos)

Ugyancsak a diszkriminatív atrocitásokra adott válaszként, pontosabban védekező mechanizmusként működnek az öltözködési szokások, amelyek nem a roma/cigány népi motívumuk miatt válnak etnikus tartalmúvá, hanem a ruházat viselésének motivációja miatt.

„A romáknak fontosabb az öltözködés, mint a magyaroknak. Nem megyek le kinyúlt melegítőben a közértbe sem. Ebben benne van az, hogy cigány vagyok. Talán így nem fognak annyira cigánynak nézni pontosabban lenézni, kinézni. Ha van egy pecsét van valamin én már nem veszem fel. Azért öltözök fel szépen, hogy ne nézzenek ki. Ne az a roma kép jelenjen meg, hogy a romák koszosak, piszkosak. Így lehet ez ellen védekezni, nem is tudom... egy védekezés. Mára rögzültek ezek a minták, már a gyerekeim is úgy mennek le a szemetet levinni, hogy felöltöznek.” (Lajos)

Anett narratívájából az is kiderül, hogy már a szülei öltözködésére is jellemző volt, hogy az a roma/cigány származásuk miatt megélt atrocitásokkal szembeni védekező mechanizmusként működött. A szülők öltözködési szokása mellett ugyancsak etnikus jellegként azonosítható a szülők higiéniai kultúrája, pontosabban a tisztaság kiemelt szerepe, amely ugyancsak védekező mechanizmusként szolgált.

„Ez onnan is jött, hogy mindennap tiszta vasalt ruhában kellett menni gyerekkoromban. Nálunk a családban a tisztaságnak kiemelt jelentősége volt. Az, hogy mindig ki volt vasalva. Anyukám ennek nagy jelentőséget tulajdonított. [...] Összekötöm a hajam, mikor lemegyek a boltba, pedig itt van tőlünk 2 percre és nem megyek le melegítőbe vagy amikor lemegyek az anyukámhoz, ami 20 percre van. Benne van ebbe nyilván az igény a tisztaságra és az is, hogy így nem érhet annyi bántás.” (Anett)

Dávid narratívájában, az öltözködési szokások mellett, Anetthez hasonlóan, erősen megjelenik a higiéniai kultúra, a tisztaság kiemelt szerepének etnikus jellege. Vagyis a narratívában megjelenő tisztaság szimbolikus segítőként, erőforrásként is szolgál a traumatizált identitás megélésében.

„[...] amikor még otthon laktam és kisdiák voltam a barátom azt mondta, hogy megéhezik tőlem, mert rántothús szagom van. Ma már értem, nem volt meleg vizünk. Azután, hogy ezt mondta nekem a barátom minden reggel 4-kor felkeltem a sulis előtt és kimostam a pulcsimat, de még úgy is szaga volt... nincs zuhany a mai napig otthon, ha hazamegyek a koliból, olyan fura érzés, hogy akkor szégyelltem. Ma már egyáltalán nem szégyellem. Fáj még ma is, hogy akkor szégyelltem... Bár igaz, hogy ha hazamegyek, akkor hamarabb jövök vissza a koliba, hogy mindent ki tudjak mosni és haját mosni, mert érezhető esetleg a füst szaga. Ma már tudom, hogy ez a szag a szegényes környezet miatt volt vagy érezhettek rajtam. Ebből a szempontból a tisztaság nagyon fontos az életben. Nem tudom elképzelni, hogy ne fürdőpapucsban zuhanyozzak a kollégiumban.” (Dávid)

Kamilla esetében is kitüntetett jelentősége van a viseletnek és a tisztaságnak; az ő életében az étkezési/tálalási szokásaiban is megjelenik, amely ugyancsak etnikus jellegzetességeket mutat. Kamilla narratívájából kiderül, hogy az öltözködési szokásainak célja nem a roma/cigány

identitásának „leplezése”, hanem éppen a roma/cigány identitásának büszke és tudatos vállalása. Kamilla esetében az öltözködésben a nemiség (nőiesség) megélését is felülírja az esetleges diszkriminatív atrocitásokkal szembeni „görcsös” védekezés. Kamillát gyermekkorában súlyos diszkriminatív atrocitások érték, emiatt súlyos identitástraumát élt meg, és csak később sikerült azt feldolgoznia. Feltételezhető, hogy esetében a „görcsös” ragaszkodás az öltözködési szokásaihoz is ennek köszönhető. Az atrocitások megélése és az identitástrauma átélése Anett és Lajos életében is megjelent. Vagyis az öltözködési szokások etnikus jellemzői mindhármuk esetében a gyermekkorban átélt identitástraumával hozhatók összefüggésbe. Azonban Kamilla esetében az öltözködési szokáshoz való „görcsös” ragaszkodás hangsúlyosabban jelenik meg.

„Nehéz ezt kimondani, de soha nem engedem meg azt a lehetőséget, hogy farmerben meg pólóban bemenjek a munkahelyre. Most már nem azért, hogy rejtsem a cigányságomat, hiszen felveszem az értekezletre a romani fülbevalót. Azért öltözködök fel szépen, mert erőt ad, tartást, státuszt és komolyabban vesznek. Egy olyan nőnek láttatom magam tudatosan, persze ebben is érzem nőnek magam, akit már nem fognak az ajtóban letagadni. Cigánynak fognak nézni persze akkor is, de az ahogy viselkedem, ahogy a ruhát viselem az mégis ad egy erős tartást. A stílus sokszor tapasztalataim szerint felülírja pl., hogy cigány vagy és nem mernek veled kikezdeni, nem mernek bántani. Persze még így is előfordul. Tehát nem csak abból ered, hogy nő vagyok és szeretem a szépet. Nem csak ebből, hanem azért, hogy cigány vagyok. [...] Szívesen viszek pl. cigány kenyeret vagy káposztás lecsót a kollegaimnak, ha a névnapomat ünnepeljük, de pl. amíg a kollegáim műanyag dobozban hozzák be az ételt, én soha. Én üveg tányérba viszem be. Nem adok okot arra, hogy bűdös vagy koszos cigány legyek. Nem adok arra lehetőséget sem, hogy a körmöm ápolatlan legyen. Hogy bűdös cigány legyek. Nagyon szomorú, hogy ezt kell, hogy mondjam. Vagyis minden területen védekezek a mindennapokban, amit persze természetesen is élek meg, de azért görcsösen ragaszkodom hozzá.” (Kamilla)

Szonja narratívájában, a védekező funkció mellett, az öltözködési szokások etnikus jellegében egy újabb szál is megjelenik, amely arra utal, hogy az öltözködési szokások és az otthon berendezési tárgyainak funkciója a jólét kifejező eszközöként is funkcionál. Vagyis az öltözködési szokásokat és a berendezési tárgyak kiválasztását döntően meghatározza a jólét minél hangsúlyosabb kifejezése.

„Mi kiöltözünk, szépen járunk, szégyellik a cigányok a magyarok felé is meg egymás felé is, ha látják, hogy annyira szegények. Szégyellik egymás között nagyon. Ha egy szép ruha van azt félreteszik, kímélik, vigyáznak rá. De azért mégis igaz az a régi mondás, bármit vegyen fel egy cigány nő, ha aranyba húzza magát, egy magyar nőt melegítőben szívesebben fogadnak. [...] Mikor mondtam a kollegáknak csak néztek, hogy rózsaszín a mennyezetem. Nézd a szobámat, igazi csajos ékszerdoboz sok strasszal. Ha fehér lenne vagy komor, akkor depressziós lennék. Gyönyörű, álomszép. Ez a magyaroknak sok. A kollégáim azt mondták, hogy olyan a szobám, mint a Szulejmán sorozatban. Szerintem a cigányok azért csinálják ezt, hogy kifejezzék, hogy jól élnek és haladnak.” (Szonja)

Harmadszorra az etnicizált fogyasztás a roma/cigány emancipációért, a kulturális elismerését folytatott harc eszközeként is azonosítható, amelyben hangsúlyos szerepet kap az emancipációs küzdelemben megnyilvánuló értelmiségi szerepvállalás.

„Fontos nekem az is, hogy olyat olvassak, ami nem roma tematikájú, de romák kezdeményezik, csinálják, írják és szervezik. Tehát nem csak az érdekel, ami roma tematikájú, hanem az is, hogy roma írta, függetlenül attól, hogy az milyen tartalmú. Fontos, hogy legyen minden területnek roma képviselője. Pont azért, hogy a roma reprezentáció minden szempontból érvényesüljön. Azt gondolom, hogy ha ilyet olvasok, népszerűsítek, ezzel is segítek.” (Anett)

„Figyelemmel kísérem a roma művészeket. Mi támogatjuk a munkásságukat. Szolidárisak vagyunk velük. Mivel marginalizálták a roma kultúrát, ezeknek a művészeknek, mint roma értelmiséginek kötelességem, hogy támogassam őket. Megvásárlók egy roma tematikájú képzőművészeti tárgyat vagy egy könyvet egy roma írótól. Szolidáris vagyok. (Lajos)

„Ma meg már olyan mértékben van jelen az életemben, hogy küzdök ellene naponta, hogy ne legyenek kitesztáltak a művészeink. Nyilván a szegregátumban élő kiszolgáltatott emberek kiszolgál-

tatottsága is érzékenyen érint, de valahogyan a roma művészvilágban tapasztalt igazságtalanság még inkább tette szólít.” (Kamilla)

„Tehát, ha elmész valahova, ha tudsz róla beszélni, akkor elősegíted a roma emancipációs küzdelmet vagy a roma reprezentációt. Ha van egy mögöttes tudásod, ha van tudásod a roma kultúráról, akkor a tudásoddal elősegíted ezt az egész küzdelmet. Mind magunk, értelmiségiek ennek közvetítői vagyunk, valamilyen formában mindannyian. Ha erről beszélünk bármilyen közösségben, nem kell, hogy roma közösségben, akkor ezzel te is elősegíted a roma emancipációt.” (Anett)

AZ ETNICIZÁLT FOGYASZTÓI ÍZLÉS JELLEMZŐI

A vizsgálatba vont diplomás romák/cigányok – erre utalnak a kérdőíves vizsgálat és az interjúk kutatás eredményei egyaránt – etnicizált fogyasztási szokásaikat és ízlésüket szembeállítják a roma/cigány populáris kultúrát fogyasztókéval. Náluk a fogyasztott etnikus termék minősége kiemelt fontossággal bír. A kérdőíves kutatásból kiderül, hogy a válaszadók zöme egyáltalán nem nézi a DIKH TV-t, amely a populáris etnikus kulturális termékek közvetítésének egyik jelentős csatornája. A csatorna 13 műsorára kérdeztünk rá. A válaszadók zöme soha nem nézi; alig vannak néhányan, akik ezt ritkán megteszik. Az egyértelmű elutasítás oka, hogy a műsorokat alacsony színvonalúnak tartják. Több esetben azt gondolják, hogy erősítik a romákkal/cigányokkal szemben forgalmazott többségi társadalom sztereotípiáit. Itt fontos megjegyezni, hogy azoknak a romáknak/cigányoknak, akik a DIKH TV-t nézik, „mulatós” cigány zenét hallgatnak vagy nagy feliratos ruhákat hordanak, hasonlóképpen etnikus tartalmú a fogyasztásuk. De ezektől a termékektől az értelmiségi/diplomás romák/cigányok tudatosan elhatárolódnak, és az interjúkban el is mondják, hogy milyen jellemzőkkel írhatók le az ezeket a populáris etnikus kulturális termékeket preferáló roma/cigány fogyasztók. Kiemelik, hogy a saját esetükben létezik egy szűrő arra vonatkozóan, hogy mi a minőségi, mi a kifinomult. Vagyis nem csupán arról van szó, hogy kialakítják a kulturális javak fogyasztásának etnikai formáját (ami nem kapcsolódik a származási közösséghez, hanem a fentiekben már említett kollektív roma/cigány identitás megélésével van összefüggésben), hanem arról is, hogy létrehozzák az etnicizált roma/cigány értelmiségi fogyasztást. Ez összefügg azzal, hogy vállalják és kihangsúlyozzák a roma/cigány identitásukat, büszkén járnak roma/cigány rendezvényekre, de kerülnek a többségi társadalom által „cigányosként” azonosított fogyasztási termékeket, amelyeket nem gondolnak minőséginek. Vagyis azokat a termékeket, amelyekre fentebb is utaltunk, és amelyeket a többségi társadalom is tudatosan kerül, mint „cigányosként” azonosított fogyasztási termékeket. Mindez egy elitista attitűdnek is megfeleltethető a roma/cigány értelmiségiek körében.

„Gyakran hordom a romani fülbevalót pl., ha nem roma rendezvényen vagyok, akkor is. Mert büszke vagyok. Magas minőségű, egy magasán kvalifikált nem cigány közösségben is dicsérendő, hogy is mondjam minőségi a dizájn. A nem roma és a roma értelmiségi körökben is örömmel felveszem, szerintem roma értelmiségi körökben státuszszimbólum, egy státuszt ad. Érdekes, ebben is törekszem a minőségre, pl. A gipsy style ruháit már nem venném fel, vagy erősen megszűrném, az kevésbé exkluzív számomra. Egy értelmiségi nő azért más körökben mozog, megválogatja mit vesz fel. Egyszerűen kialakult egy ízlésvilágom. Meg mondom ez egy státusz szimbólumhoz is kötődik.” (Kamilla)

„A minőséget keresem, ciki talán ezt mondani, de így van. [...] olyan rendezvényeken szívesen viselném a romanit, ahol helye van, hogy megmutassam a kívülágnak, hogy létezőnk és büszkeséggel viselném”. (Lajos)

„A cigányok között van egy pici mérleg. Meg kell maradni önmagadnak, nem kell túlzóan mutogatni mid van. Én erre is Valakik többet raknak ki, márkásabban öltöznek, nagy feliratokkal, de aki gádzsók között dolgozik és értelmiségi roma nő az mutatja az ékszer és a jólétet. (Szonja)

„Nem szeretem a DIKH tévét, vagyis egy-két adást vagy embert leszámítva, mert sokszor az előítéleteket erősíti. Tehát a pozitív tartalom mellett az is fontos nekem, hogy ami megjelenik a romákról az minőség is legyen. A DIKH tévé bár fejlődik, de sokszor nagyon nem minőségi és ez nagy baj.” (Dávid)

A narratíva részletek megerősítik, hogy az interjúalanyok mindegyike – nemi identitásától függetlenül – tudatosan törekszik a minőségre és nem, hogy nem kerülik, hanem éppen törekednek egy-egy autentikus, motívumokban gazdag ruhanemű büszke viselésére. Viszont tudatosan kerülnek azokat a ruhaneműket, amelyeket a fentiekben említett narratíva alapján a többségi társadalom tagjai is kerülnek, és „cigányosnak” azonosítanak. A „cigányos” öltözködési stílussal egyértelműen olyan termékeket azonosítanak, amelyeken a márkajelzés vagy díszítés hangsúlyosan kirajzolódik.

„A polgárjogi harcos mondja bennem, hogy nincsenek cigányos ruhák. De elképzelhető, hogy ha pl. elmegyek Kassára a cigányok ugyanúgy öltöznek sokszor. Ez státuszhoz, társadalmi helyzethez és iskolázottsághoz is kötődik, meghatározza mindezt. Én azt látom, hogy minél intelligensebb valaki, annál letisztultabb az ízlése. Soha nem hordanék feliratos, különösen nagy feliratos márkajelzésű ruhákat. Egy értelmiségi nő ilyet nem visel. Meg mondom ez egy státusz szimbólumhoz is kötődik.” (Kamilla)

„A Kanadában élő cigányoknak van egy öltözködési stílusuk. Kimondottan cigányos. Attól lesz cigányos pl., hogy nagyobb rajta a márkajelzés. Azon van a hangsúly, hogy drága a ruha. Fontos nekik, hogy látszódjon. Az mutatják, hogy meg tudják venni. Ez egy státuszsztimbólum is. Észreveszem azt, hogy kik a muzsikus cigányok, kik az oláh cigányok. Én nem hordok ilyet, nem tetszik, én a divatot követem és próbálok öltözni. Nem kerülöm tudatosan, de nekem nem tetszik, ha nagybetűvel van kiírva, hogy Adidas. Bizonyára van ilyen is bennük, hogy tudatosan kerüljük a cigányos ruhákat és inkább úgy öltözünk, mint a magyarok.” (Lajos)

„Vannak olyan ruhák, amik cigányosak, pl. lakcipő oroszán fejjel stb., de lehet nem is igazán cigányosak azok a ruhák, amik feliratosabbak vagy díszesebbek, hordják a magyarok is csak a cigányokon jobban észreveszik? Nem tudom.” (Anett)

Az interjú során Szonja még hangsúlyosabban leírta a „cigányosként” azonosított ruhaneveket, de narratívájában megjelent egy olyan elem is, amely eltért a többi interjúalanyétól. Szonja ugyanis rendszeresen viseli az interjúalanyok szerint „cigányosként” azonosított öltözetet, ha származási közösségével van, és a nem „cigányosként” azonosított öltözetet, ha a többségi társadalommal van.

„Ha cigányok közé megyek én is így öltözök, ha magyarokhoz, akkor nem. A magyar buliban a bárátnővel felveszem a rövid szoknyát is. Meg be sem engednének cigányosan a diszkóba. [...] Én betartom a szabályt, persze hordok nadrágot, ha megyek a hidegbe dolgozni, de a családi eseményeken soha nem hordok nadrágot. Ez a tisztelet és hogy ékszerrel azonnal felveszek. Megtiszteltem a családomat, a cigányokat. Nem hozom kényelmetlen helyzetbe a meg az asszonyokat. Tisztelgek előttük.” (Szonja)

Az interjúrészlet rávilágít arra, hogy Szonja esetében az öltözködési gyakorlata egyértelműen alkalmazkodási, illetve a származási közössége és a többségi társadalom közötti „ingázási” rituáléként funkcionál. Mindez segíti őt a két kultúra közötti eligazodásban.

ÖSSZEGLÉS

Az empirikus kutatás adatai megerősítik azt a feltételezést, hogy szoros kapcsolat van a roma/cigány identitásra való „rátalálás” és az etnicizált kulturális fogyasztási szokások között. A kérdőíves kutatás adataiból és az interjúrészletekből egyértelműen kirajzolódó kép egyaránt azt mutatja, hogy a roma/cigány identitás pozitív tartalmának felfedezésével megváltoznak a diplomás romák/cigányok kulturális fogyasztási szokásai is.

„Régebben nem jutott eszembe, hogy egy rózsás fülbevalót tegyek a fülembe. El akartam kerülni. Most rendszeresen viselem. [...] Régen nem voltam ennyire érdeklődő ez iránt, mert, hogy akkor nem volt ennyire erős a roma identitásom. Egy folyamat része volt, hogy ez kialakult bennem. Nagyon sokáig, mondjuk az egyetemi tanulmányaim előtt én nem akartam cigány lenni. [...] Kiderült, hogy én szépen mondok verseket. Egy cigány költő verseit rendszeresen szavaltam. Akkor még nem roma értelmiségiként vagy roma költőként gondoltam rá, hanem csak költőként. Számomra, így

visszagondolva nem volt akkora jelentősége, hogy ő roma költő, mint ami most. Én ugyanúgy szavaltam a roma költőt, mint Pilinszkyt vagy Nagy Lászlót. Nagyon törekedtem arra, hogy kerüljek mindent, ami erősíti a cigány identitásomat. Mindent elhalványítsak magamban, ami cigány. Ebben közrejátszott, hogy szégyelltem, hogy cigány vagyok.” (Kamilla)

Kamilla narratívája egyértelműen reflektál az identitásstratégiájában bekövetkezett alapvető változásokra. Miután egy nagyvárosi, polgárosult családban, nem roma/cigány közegben nőtt fel, egyetemista koráig számára a roma/cigány identitástól való szabadulás jelentette a cigánysághoz való viszonyt. „Öntudatra ébredése” után az etnikus identitásához való viszonya is gyökeresen megváltozott. Ma büszke az identitására, a roma/cigány kultúrára. Ennek következtében életében nagy jelentőséggel bír a roma/cigány kultúrák különböző, de elsődlegesen a magas kultúrába sorolt elemeinek fogyasztása. Más interjúalanyok esetében is kirajzolódik, hogy a roma/cigány identitás fontos összetevőjévé válik a roma/cigány irodalom és művészet kimagasló értéként való felfogása.

A származási közeg döntően eltérő mintákat kínált a roma/cigány kultúrák megélésének vonatkozásában. Az oláh cigány és a beás cigány interjúalanyok közösségeikben a lokális hagyományok folklorisztikus elemei jelentették a roma/cigány kultúrát. A helyi etnikus kultúra és a „roma kultúra” viszonya alapvetően változik meg a roma/cigány irodalom és képzőművészet megismerése által. A roma/cigány művészet megismerése több interjúalanynál játszott abban kulcsszerepet, hogy pozitív roma/cigány identitása legyen. A cigánysághoz való kötődés korábban csak a lokális kulturális hagyományokat, más esetben a szegregált telepi kultúrát, a szegénységet, kirekesztettséget és megvetettséget jelentette. Fontos, hogy a roma/cigány művészet megismerése, a roma/cigány öntudatra ébredés nem pusztán egyéni identitásukat formálta át, hanem általa fedezték fel a kollektív roma/cigány kultúrát, amelyről korábban nem tudtak. Az egy közösséghez tartozás tudata jelenti ennek a megtalált identitásnak a pozitív elemét. Az etnicizált fogyasztás pedig hozzásegíti őket ahhoz, hogy ebben a közösségiség élményben tartósan megmérítkezhesenek.

SZAKIRODALOM

Berta Péter 2010: Az etnicizált fogyasztói ízlés politikája. Moralizáló diskurzusok, jelentésdefiníciós küzdelmek és a gábor presztízstárgygazdaság. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest, 236–253. (https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/etnicitas_kulonbsegt teremto_tarsadalom/pages/016_az_etnicizalt_fogyasztoi_izles_politikaja.htm; utolsó letöltés: 2022. december 4).

Berta Péter 2005: Az érték etnicizálása – az etnicitás értéke. A presztízstárgy-gazdaság mint etnikai identitásgyakorlat az erdélyi Gáborok között. *Tabula* (8.) 2. 171–200.

Bocsi Veronika 2015: Roma szakkollégisták identitás- és életútvizsgálata. In: Bocsi Veronika (szerk.): *Peremhelyzetben – Romológiai írások / In Marginal Position – Writings from the Field of Romology*. Debrecen, 23–40.

Elliott, R. – Davies, A. 2006: Symbolic Brands and Authenticity of Identity Performance. In: J. E. Schroeder – M. Salzer-Möring (eds.): *Brand Culture*. London, 155–170.

Fox, Jon E. 2006. Consuming the nation: Holidays, sports, and the production of collective belonging. *Ethnic and Racial Studies* (29.) 2. 217–236. <https://doi.org/10.1080/01419870500465207>

Fox, Jon E. – Miller-Idriss, Cynthia 2008: Everyday nationhood. *Ethnicities* (8.) 4. 536–563 (<https://doi.org/10.1177/1468796808088925>; utolsó letöltés: 2022. december 4).

Gulyás Klára 2021: *Magyarországi roma értelmiségiek szerepei a romák oktatási integrációjában és társadalmi felzárkózásában*. Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Neveléstudományi Doktori Iskola, Fokozatszerzés éve: 2021. (<http://disszertacio.uni-eszterhazy.hu/92/>; utolsó letöltés: 2022. december 4).

Gulyás Klára 2022: Diplomás romák/cigányok értelmiségi szerepei az Észak-Magyarország régióban. In: K. Nagy Emese – Szabó-Tóth Kinga (szerk.) *Útkereső. Kutatások az Észak-Magyarországi régió felemelkedésért*. Miskolc, 180–199.

Hall, Stuart 1996: New Ethnicities. In: Morley, David – Kuan-Hsing, Chen (eds.): *Critical Dialogues in Cultural Studies*. London–New York, 441–450.

Harrison, Simon 1999: Cultural Boundaries. *Anthropology Today* (15.) 5. 10–13.

<https://doi.org/10.2307/2678369>

Havas Ádám 2018: A kortárs jazz esztétikai és etnikai konstrukciói: „cigány jazz” és zenei habitus. *Szociológiai Szemle* (28.) 2. 110–135.

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2018.2.6>

Mccracken, Grant 1986: Culture and Consumption: A Theoretical Account of the Structure and Movement of the Cultural Meaning of Consumer Goods. *Journal of Consumer Research* (13.) 1. 71–84

<https://doi.org/10.1086/209048>; utolsó letöltés: 2022. december 4

McCracken, Grant 1988: *Culture and Consumption*. Bloomington.

<https://doi.org/10.1086/209048>

Kóczé Angéla – Neményi Mária – Szalai Júlia (szerk.) 2017: *Egymás szemébe nézve. Az elmúlt fél évszázad roma politikai törekvései*. Budapest.

Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin 2010: Roma Identities in Central, South Eastern and Eastern Europe. In: Kychukov, Hristo – Hancock, Ian (eds): *Roma Identity*. Prague, 39–52.

Mitev, Ariel – Kántor Barbara 2018: Társadalmi marketing – és a szociokulturális antropológia mint gyakorlati érték. *Replika* 1–2. (=106–107). 199–218. (<https://doi.org/10.32564/106-107.12>; utolsó letöltés: 2022. december 4).

Pálos Dóra 2010: „Cigány” identitások nehézségei. Egy önbeszámolókon alapuló vizsgálat tanulságai. *Esély*. (21.) 2. 41–63.

Pulay Gergő 2010: „Az etnicitás láthatóvá tétele. Roma előadók kulturális politikája Budapesten. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbőségteremtő társadalom*. Budapest, 51–366. (https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/etnicitas_kulonbsegteremto_tarsadalom/pages/023_az_etnicitas_lathatova.htm; utolsó letöltés 2022. december 6).

Sándor Cecília 2020: Etnikai Marketing Székelyföldön. A Csíki Sör marketing-kommunikációjának antropológiai aspektusai. *JEL-KÉP: KOMMUNIKÁCIÓ KÖZVÉLEMÉNY MÉDIA* (9.) 4. 5–22.

<https://doi.org/10.20520/JEL-KEP.2020.4.5>

Thompson, Craig 1996: Caring Consumers: Gendered Consumption Meanings and the Juggling Lifestyle. *Journal of Consumer Research* (22.) 4. 388–407 (<https://doi.org/10.1086/209457>; utolsó letöltés: 2022. december 4).

Zentai Violetta 1996: A fogyasztás kultúrája és a történelem. *Replika* 5. 139–159.

Nirenberg, David: *Antijudaïsme. Un pilier de la pensée occidentale*

Traduit de l'anglais (États-Unis) par John E. Jackson.

(Histoire des Religions, 13) Labor et Fides, Genève, 2023. 675 oldal.

Meglepő módon David Nirenberg, mondhatni klasszikussá vált könyvének francia fordítása az angol (amerikai) eredeti megjelenése után (2013) mintegy tíz évvel került kiadásra. Ez azért meglepő, mert ennek a műnek a magyar fordítása előbb jelent meg¹; viszont meglehetősen visszhang nélkül maradt.²

Könyve bevezetőjében a szerző maga fogalmazza meg, hogy melyek azok a kérdések, amelyekre keresi a választ, és amelyek vörös fonalként húzódnak végig a művén:

„Miért van az, hogy sok kultúra – köztük olyanok is, amelyekben egyáltalán nem élnek zsidók – ilyen sokat foglalkozik a judaizmussal? Mennyire segítette a judaizmusról folytatott gondolkodás e kultúrákat, hogy értelmezzék világukat? Van-e hatása ennek arra, hogy a jövő társadalmi hogyan fognak gondolkodni, vagy hogyan kellene gondolkodniuk a judaizmusról? És hogyan érinti a ma élő zsidók jövőjének esélyeit a judaizmusról folytatott gondolkodás története?” (15)

Tartalmát tekintve Nirenberg könyve egy nagy ívű áttekintés, amely kronologikus sorrendben és korabeli történeti kontextusba ágyazottan vizsgálja a zsidókról és/vagy a judaizmusról kialakított képet. Művében a szerző Josephus Flavius (kb. 37 – kb. 100), zsidó történetíró azon kitételéből indul ki, miszerint „A velünk szembeni koholmányok kezdeményezői az egyiptomiak voltak” (*Apion ellen*, 1.223). Ennek háttérében az áll, hogy az egyiptomi Elephantine szigetén már a perzsa időkben egy saját templommal is rendelkező zsidó katonai helyőrség állomásozott. Később, a hellenista Ptolemaiosz dinasztia idején, a zsidók szintén a társadalom kiváltságos „hellen” rétegéhez tartoztak,³ szemben az egyiptomi népességgel. Ez tehát az a történeti-társadalmi kontextus, amelyben II. Ptolemaiosz Philadelphosz uralkodása alatt (i. e. 285–246) Manéthon, a hellenisztikus kultúrájú egyiptomi pap, görögül írta meg az erős zsidóellenes kitételeket is tartalmazó *Egyiptom története (Aigüptiaka/Aegyptiaca)* című munkáját. Manéthon valójában egy zsidóellenes világképet épített fel, amelynek központi eleme a tisztátalanság, és amelyben burkoltan benne volt a hellenista uralkodóház bírálata is. Elmondható, hogy ez a manéthoni világkép gyökeret vert, és a római korban tovább mérgezte Alexandria hellén és zsidó lakosságának a viszonyát. Kétségtelenül nem véletlen, hogy Alexandriában teljesedett ki az a hellenisztikus zsidó kultúra (*Septuaginta* bibliafordítás, Philón munkássága), amelyet a kereszténység örökölt meg, miután a hellenisztikus zsidóság, i. sz. 115–117-ben elpusztult. Mintegy magától értetődő tehát, hogy a következő fejezetben a szerző az őskereszténységet veszi górcső alá. Ennek a fejezetnek a középpontjában természetesen a Saulból lett Pál áll. Ez a kérdéskör azonban nem a szerző szakterülete, és ez meg is látszik a kifejtésen.⁴ Az ebben a korszakban keletkezett őske-

1 Nirenberg, David 2016: *Antijudaizmus. A nyugati hagyomány*. Budapest. Fordította Felcsuti Péter. Szakmailag ellenőrizte Tatár György. A recenzióban a magyar kiadásra hivatkozom.

2 Gábor György 2017: *Ecce judaeus! Élet és irodalom* (61.) 4. 2017. január 27. (utolsó letöltés: 2025. március 28); Brend Nóra 2018: David Nirenberg: *Antijudaizmus: a nyugati hagyomány*. *BUKSZ* (30.) 2–4. (nyár-tél) 207–211; Haziza, David 2024: Az antijudaizmus a világ elgondolásának eszköze. *Szombat* 2024. február 22. (<https://www.szombat.org/politika/az-antijudaizmus-a-vilag-elgondolasanak-eszkoze1>; utolsó letöltés: 2025. március 28).

3 Jakab Attila 2004: Philón öröksége. Az alexandriai hellenista zsidóság szellemi hagyatéka a keresztény teológiában. *Vigilia* (69.) 4. 264–270.

4 Az Újszövetséget magától értetődőként kezeli, és nem tesz különbséget a hiteles és a nem hiteles páli levelek között sem.

resztény iratok ugyanis elsősorban a Názáreti Jézus (mint Krisztus) személye körüli, de döntően a judaizmuson belüli konfliktusokról tudósítanak. Niremberg vajmi keveset hasznosít az apokrif iratokat vagy a zsidókereszténységet, illetve a kereszténység és a judaizmus szétválását (*Parting of the Ways*⁵) taglaló legújabb kutatási eredményekből. Arról nem is beszélve, hogy figyelmen kívül hagyja Pál és a hagyománytisztelő jeruzsálemi zsidókeresztény közösséget irányító Jakab (az Úr testvére) konfliktusát.

A korai egyház (2. és 3. század) tekintetében Niremberg rámutat azokra a vitákra, amelyek most már döntően az ún. „pogányság”-ból jött keresztények és a korabeli zsidó gondolkodók között zajlottak (például a római Jusztinosz és a zsidó Trifón között). Ennek a korszaknak a leg-radikálisabb judaizmus ellenes személyisége kétséget kizáróan Markión, aki mintegy „zsidótlanítani” akarta a sugalmazotti státuszra igényt tartó ókeresztény iratokat, és magát a kereszténységet is el akarta szakítani a judaizmustól, elvetve az Ószövetséget (vagyis a zsidó Bibliát). Ennek a törekvésnek az intézményesülő egyház – amely „új Izrael”-ként határozta meg magát – ellenállt, mert a római birodalom vallási kontextusában nem kockáztathatta meg azt, hogy a „sem-miből jött” újításnak számítson. A szerző ebben a fejezetben – akárcsak az előzőben – nem igazán érzékeli, hogy az első és a harmadik század közötti időszakban nem csupán a kereszténység építi fel az identitását, hanem a templomától megfosztott (i. sz. 70) judaizmusnak is ujja kell építenie a saját maga vallási identitását. Ebben a kettős identitásépítési folyamatban a kialakuló kereszténység és a kialakuló judaizmus óhatatlanul szembekerül egymással, hiszen ugyanannak a második Templom korabeli hagyománynak az örökösei és értelmezői – kétséget kizáróan eltérő módon.

Sajnálatos, hogy a szerző ugyanebben a harmadik fejezetben tárgyalja a constantinusi fordulat utáni időszak – vagyis a 4. (amelyet teljesen tévesen a „keresztény birodalom” korszakának nevez) és az 5. század – néhány kiválasztott keresztény egyházi személyiségének (Aranyszájú János, Milánói Ambrus, Jeromos, Ágoston) a zsidósághoz való viszonyulását, miközben egyetlen szót sem ejt Alexandriai Athanaszioszról⁶ (kb. 298–373) és Alexandriai Kürilloszról (376–444), és a korszak vallás- és politikatörténeti, valami társadalmi kontextusának sem szentel különösebb figyelmet. Emiatt valójában hiányzik a felsorolt személyektől vett idézetek történeti beágyazottsága. Így például az olvasó számára nem egyértelmű, hogy Aranyszájú János zsidóellenes prédikációi mögött egy nagyon is valós probléma húzódik meg, éspedig az antiókhiai zsidó közösségnek a felszínesen megtért keresztényekre gyakorolt vonzereje!

Az ókeresztény kort követően Niremberg a könyve negyedik fejezetét az iszlám megjelenésének és kezdeti időszakának szenteli. Mind a Karoling birodalom, mind pedig Bizánc teljesen ki-marad,⁷ majd az olvasó – az ötödik fejezetben – már Nyugat-Európában találja magát, ahol a szerző a zsidók és a hatalom viszonyát taglalja. Ebben az időszakban a politikai hatalom álláspontja hullámló, hol védelmezi, hol pedig üldözi a zsidókat. Ez egyben a pogromok és mindenemű vádaskodások időszaka is; viszont a keresztes hadjáratok egyszerűen elkerülik a szerző figyelmét.

A hatodik fejezetben a szerző a spanyolországi zsidóság történetét veszi górcső alá, egészen a kiűzetésig. Ezt követően tárgyalja a reformáció időszakát, és mindenekelőtt Luther viszonyulását a zsidósághoz. Ebből a hetedik fejezetből erőteljesen hiányolható a többi vallásreformer, de mindenekelőtt Kálvin álláspontjának az ismertetése. Az angliai reformációt elsősorban Shakespeare művein keresztül mutatja be, pedig a megalakuló anglikán egyház álláspontjának

5 Lásd például Tiwald, Markus – Öhler, Markus (ed.) 2024: *Parting of the Ways. The Variegated Ways of Separations between Jews and Christians*. Paderborn.

6 Lásd Jakab Attila 2021: Alexandriai Atanáz/Athanasziosz és az „istengyilkos zsidók”. Egy eszme keletkezésének történeti kontextusa. A Magyar Tudomány Ünnepe, Wesley tudományos körkép, 2021. november 14., online előadás (<https://www.youtube.com/watch?v=GfsTI549MbA>; utolsó letöltés: 2025. február 27).

7 Lásd például Bonfil, Robert – Irshai, Oded – Stroumsa, Guy G. – Talgam, Rina (eds.) 2012: *Jews in Byzantium. Dialectics of Minority and Majority Cultures*. Leiden–Boston.

a taglalása sem lett volna érdektelen. A hiányosságokat valójában a keresztény politizálásnak szentelt kilencedik fejezet sem pótolja, ahol Hobbesnak szentel nagyobb figyelmet. Pedig az 1545–1677 közötti időszak igencsak mozgalmas volt Európa történetében; gondoljunk csak a 30 éves háborúra és a franciaországi katolikus – hugenotta konfliktusra.

A tizedik fejezet meglepő címe szerint Nirenberg a felvilágosodást – 1670-től 1789-ig – a judaizmus elleni lázadásnak tekinti – jóllehet az mindenekelőtt a katolicizmusnak és az egyházi hatalomnak a politikai és a társadalmi életben játszott befolyásának a visszaszorulását jelentette.⁸ A középpontban Baruch Spinoza (1632–1677), illetve a francia filozófusok (Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Diderot) állnak. Ezt követi a francia forradalom éveinek szentelt fejezet, hogy a 10. fejezetben a hangsúly átkerüljön német nyelvterületre, ahol, a szerző szerint, Kanttól Heinéig tartottak a filozófiai harcok a judaizmussal. Az ezt megelőző fejezetekben Közép- és Kelet-Európa semmiféle szerepet nem kap, de a többi európai államok (például az itáliai félsziget és a pápai állam) is látványosan hiányoznak.

A 13. fejezetben a szerző a modernitást veszi górcső alá, amelynek velejárója az iparosodás és az urbanizáció. Ezek eredményeképpen a társadalmak gyökeresen átalakultak. Nirenberg elsősorban Karl Marxra (1818–1883), Max Weberre (1864–1920) és Werner Sombart-ra (1863–1941) fókuszál, és kidomborítja az eszmék erejét.

Az egyes fejezetekben észrevételezhető hiányosságai ellenére a könyvet a szakma „felvilágosító”-nak, elgondolkodtatónak, kiválónak, nélkülözhetetlennek, „sodró erejű és lenyűgöző intellektuális munká”-nak, „a szellemtörténet pompás darabja”-nak; sőt, az utóbbi évek bölcsészettudományi téren megjelent egyik legfontosabb könyvének nevezte (7–9). A francia fordítás megjelenése jó alkalmat kínál arra, hogy ismételten ráirányuljon a figyelem, hiszen teljesen egyértelmű, hogy egy ilyen szintézist az egyes korszakok szakirodalmának mélyrehatóbb ismerete nélkül csakis felszínesen, tévedések garmadájának felhalmozásával lehet megírni! Arról nem is beszélve, hogy a tényleges történeti- és társadalmi kontextusba nem beágyazott eszmetörténet összességében a „semmiben lóg”, és minden egyes időszakban nagyon komoly árnyalásokra szorul. Talán nem véletlen, hogy sokáig haboztak a francia kiadással!

Jakab Attila

⁸ Mindez másképpen zajlott a protestáns többségű államokban, ahol az államegyházi rendszer sokkal ellenállóbbnak bizonyult!

A szurdok

Egy család, egy fénykép, egy tömegmészárlás a holokausz idején

HVG könyvek, Budapest, 2024. 280 oldal.

Fordította Kenyeres Anna

A holokausz szó hallatán a legtöbb embernek a hatalmas emberveszteség, a gázkamrák és az ezt megtestesítő koncentrációs tábor, Auschwitz, jut az eszébe. Az ENSZ közgyűlésének döntése alapján a holokausz nemzetközi emléknapját szintén Auschwitz felszabadulásának az évfordulóján, január 27-én, tartják.¹ Mivel ez a láger „a legnagyobb magyar temető”, így ez adja középontját a magyarországi holokausz emlékezetének is. Maga az emberirtás viszont nem a koncentrációs táborokkal és nem a haláltáborokban létrehozott gázkamrákkal kezdődött. Wendy Lower az ukrainai Miropolban végrehajtott tömeggyilkosság után nyomoz, és a holokausz korai, golyók által elkövetett szakaszába nyújt betekintést.² Mindezt egy fénykép történetén keresztül teszi, megmutatva azt, hogy a holokausz eseményeinek feltárásában és bizonyításában milyen fontos szerepük van a vizuális bizonyítékoknak.³ A könyv alapvetően a nagyközönség számára készült, így olvasmányos, ismeretterjesztő stílusban íródott.

A kötet szerzője amerikai történész, akinek fő kutatási területe az ukrainai holokausz.⁴ Jelenleg a Claremont McKenna College professzora, a United States Holocaust Memorial Museum akadémiai bizottságának a tagja és e mellett a Harvard Egyetem vendégelőadója.⁵ Magyarul ez a második megjelent kötete. Korábban, 2015-ben, az Európa Kiadó gondozásában jelent meg a náci női elkövetőkről szóló munkája.⁶ Az itt ismertetett könyve eredetileg 2021-ben jelent meg angolul,⁷ és a holokausz kategóriában még abban az évben elnyerte a National Jewish Book Award-ot.⁸

A fényképpel, amelyről a könyv szól, és amely annak borítóján is szerepel, a szerző először az amerikai holokauszmúzeumban folytatott kutatása során találkozott. A felvételen egy zsidó család, egy nő és egy kisfiú látható a kivégzésük pillanatában. Ez a fotó a holokausz borzalma-ait ábrázoló néhány kép egyike, amely a gyilkosokat az elkövetés pillanatában ábrázolja. Ez a fénykép indítja el a történészt, hogy elkezdjen nyomozni az ukrainai Miropol városában történtek után. A városban, 1941. október 13-án és 1942. február 16-án, két tömeges kivégzés során, összesen 960 civilt öltek meg. A felvétel az 1941-es tömeggyilkosság idején készült.

1 <https://news.un.org/en/story/2005/11/158642> (utolsó letöltés: 2025. február 4).

2 A holokausz ezen szakaszáról és annak kutatásáról magyarul nemrég megjelent Patrick Desbois atya, a Yahad-In Unum egyik alapítójának a könyve: Desbois, Patrick 2022: *A golyók általi holokausz. Halál fényes nappal*. Budapest.

3 A holokausz kapcsán az egyik legkézenfekvőbb példa maga az Auschwitz album, amely képein keresztül végig lehet követni a táborba való megérkezés utáni szelektálási folyamatot, az emlékhely kiállításában is ezeken a képeken keresztül magyarázzák el a láger működését: Gutman, Israel – Guterman, Bella (szerk.): *Az Auschwitz album. Egy transzport története*. Budapest. A legújabb német kiadás faksimile, így az albumba is betekintést nyújt: Bruttmann, Tal – Hördler, Stefan – Kreutzmüller, Christoph: *Die fotografische Inszenierung des Verbrechens. Ein Album aus Auschwitz*. Darmstadt.

4 Például: Lower, Wendy 2005: *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine*. Chapel Hill; Brandon, Ray – Lower, Wendy (szerk.): *The Shoah in Ukraine. History, Testimony, Memorialization*. Bloomington.

5 <https://daviscenter.fas.harvard.edu/about/people/wendy-lower> (utolsó letöltés: 2025. február 2).

6 Lower, Wendy 2015: *Hitler fúriái. Német nők a náci vérmezőkön*. Budapest.

7 Lower, Wendy 2021: *The Ravine. A Family, a Photograph, a Holocaust Massacre Revealed*. Boston.

8 <https://www.jewishbookcouncil.org/awards/national-jewish-book-awards/past-winners?year=2021> (utolsó letöltés: 2025. február 3).

Az első fejezetben a szerző a talált fénykép egyfajta kontextusát vázolja: szó van a korabeli fényképezésről, a háború alatti atrocitások dokumentálásáról, majd eljutunk egészen az ilyen fajta felvételek kiállításának a kérdéséig. Ezt Miropol és a település zsidóságának a története követi, majd folyamatosan bontakozik ki a mészárlás története. Külön fejezet foglalkozik az elkövetőkkel, a fénykép készítőjével, az azon szereplőkkel, és magával a tömegsír történetével.

Először a német gyilkosokról értekeznek, akikről a háború utáni nyugatnémet nyomozati anyagokban talált információt: 1969-ben a rendőrség egy nyugalmazott vámtisztviselő feljelentése alapján kezdett el nyomozni. A szerző megtalálta a fotón szereplő gyilkosokat, akik vámmörk voltak, de mivel a nyomozati anyag nem tartalmazta a fényképes bizonyítékot, csak a felelősséget hárító, ellentmondásos tanúvallomásokat, így végül az elkövetők megúszták a felelősségre vonást. Ebben a fejezetben – részben ezekre és részben más tanúvallomásokra építve – a szerző rekonstruálja a mészárlás kronológiáját. Az eseményt a háború, és azon belül a holokauszt történetében is elhelyezte; a hiányzó részleteket a hasonló atrocitások általánosságával egészítette ki. Összességében, a különböző beszámolók segítségével, érzékletes leírást kapunk a Miropolban történt borzalmakról.

A fénykép készítője, L'ubomír Škrovina, Ukrajnában örként és századírnikként teljesített szolgálatot a szlovák biztonsági erők kötelékében. A frontra magával vitte az új Zeiss Contax gépét. A front borzalmait szerette volna megörökíteni és ezzel segíteni az otthoni ellenállási mozgalmat. Škrovinát a fényképei miatt többször kihallgatták: először 1943-ban, majd 1958-ban. A háború alatti meggyanúsításakor a miropoli mészárlásról készített fényképeinek a negatívjait elrejtette, de a háború után, a Csehszlovák Állambiztonsági Szolgálat és a KGB általi kihallgatásokkor, átadta a tömeggyilkosságról készített képeit és azok negatívjait. A könyv során itt derül ki, hogy az atrocitásról összesen öt fényképet készített, amelyeket (mivel a negatívok elvesztek) előhívott formában őrzött meg a prágai Biztonsági Szolgálatok Levéltára.

A szerző a fotós történetét nemcsak levéltári forrásokból rekonstruálta. Sikerült felvennie a kapcsolatot a leszármazottakkal, és lehetősége volt a megmaradt magángyűjteményében is kutatni. Így ebben a fejezetben betekintést nyerhettünk – főként a feleségével folytatott háborús levelezése alapján – abba, hogy miképpen élte meg a fronton történeteket, hogyan hatottak rá az ott átéltek.

A szerző kiemelt célja, hogy arcot és nevet adjon a képen szereplő áldozatoknak; ebben az esetben ez végül nem valósulhatott meg. A második világháború alatt meggyilkolt ukrán zsidóság 50%-át nem azonosították, így a miropoli események kapcsán sem rendelkezünk teljes áldozati névsorral. A rendelkezésre álló töredékes névsorból próbálta megtalálni a fényképen szereplő nőt és kisfiút. De mivel az áldozatok arca a füsttől nem látható a felvételen, így az ő azonosításukra tett kísérletek összességében hiábavalóak voltak. *„Mihez kezd az ember egy képpel, amelyen az élők sorából névtelenül eltűnt személyek szerepelnek, akiknek életét és sorsát senki sem jegyezte fel?”* (19) – teszi fel a kérdést maga a szerző; de végül erre nem sikerül választ adnia. Egy-egy megérzésen elindulva kezdte felgöngyölíteni néhány miropoli család történetét. Ebben a fejezetben végül inkább a szerző egyfajta manifesztumát olvashatjuk, amelynek lényege, hogy *„a népi történetének tanulmányozásakor és a megelőzésre irányuló törekvésekben talán több figyelmet kellene szentelnünk családok sorsának.”* (120).⁹

„A történelem feltárása” című fejezetben a tömegsír utóéletét ismerhetjük meg. 1945-ben a náci bűnöket vizsgáló szovjet Rendkívüli Állami Bizottság felszíni feltárást végzett, majd az 1968-ban újraindított nyomozás részeként feltárták a sírok egy részét. A legújabb, 2016-os, vizsgálatot, a szerző segítségkérése alapján, a Yahad-In Unum végezte, így a könyvben lehetőségünk van megismerni ennek a fontos szervezetnek a munkamódszerét.¹⁰ Az utolsó, „Igazságszolgáltatás” című fejezetben megint az elkövetők kerülnek reflektorfénybe. A német elkövetőkkel ellentétben, a mészárlásban részt vevő ukránokat felelősségre vonták a tetteikért.

9 Úgy gondolom, hogy a szerző által felvetett gondolat Magyarországon már előtérbe került, ennek egyik megtestesülése a következő kötet is: Fenyves Katalin (szerk.) 2015: *A holokauszt és a családom*. Budapest.

10 A Yahad-In Unum a volt Szovjetunió területén a második világháború során elkövetett tömeggyilkosságok helyszínei után kutat, vesz fel tanúvallomásokat. A szervezet további működéséről: <https://www.yiu.ngo/en/about-us/ourmission> (utolsó letöltés: 2015. február 6).

A kötet nemcsak egy fénykép, és az azt rögzítő mészárlás, hanem egy kutatás története is. A legtöbb esetben, amikor a nagyközönség találkozik egy történész munkájával, akkor „csak” a kutatásának az eredményeit olvashatja. A szövegekben néha megjelenik egy-egy információ kétséges volta, de az általában láthatatlan, hogy az adott szerző hogyan végezte a kutatását, milyen próbálkozásai voltak, amelyek nem vezettek eredményre. Wendy Lower könyve nem ebbe a kategóriába tartozik. Olvasóként nemcsak a kutatásának az eredményeit olvashatjuk, hanem végig követhetjük azon az úton, ahogy eljutott ezekhez.¹¹ Ez a könyv egyik legnagyobb erőssége; belevonja az olvasóját a történeti nyomozás folyamatába.

A holokauszthoz köthető atrocitásokról maradtak fenn felvételek,¹² készültek képek gettókban, deportálásokról, koncentrációs táborokban. Az 1941 nyarán elindult mészárlásoknál a náci vezetők tiltották a katonáik számára, hogy fényképezzék az atrocitásokat, így kevés olyan felvétel maradt fenn, amelyen a gyilkosságokat megtörténtük pillanatában örökítették meg. Az atrocitásokról készült megmaradt pár fénykép esetében általában kevés információval rendelkezünk: sokszor nem lehet tudni, hogy pontosan kiket ábrázol vagy ki készítette. Wendy Lower a Miropolban készült felvétel kapcsán minden követ megmozgatott: ha a felvételen szereplő család kilétére nem is derült fény, a kutatása viszont hozzájárult ahhoz, hogy a világ többet megtudjon a miropoli vérengzésről és azok elkövetőiről.

Nagy Adél

11 Hasonló könyv, amelyben a szerző saját holokauszt által érintett családjának történetéről ír, és végig követhetjük a kutatás folyamatát: Epstein, Helen 2004: *Anyám nyomában*. Budapest.

12 A magyarországi holokauszthoz köthetően két weboldalt is érdemes böngészni: <https://holokausztfoto.hu/>; <https://jphotoarchive.org/topics/antiszemizmus-es-zsidouldozes> (utolsó letöltés: 2025. február 4).

Moutier-Bitan, Marie:

Le pacte antisémite. Le début de la Shoah en Galicie orientale juin-juillet 1941

Passés/Composés, Paris, 2023. 316 oldal.

A szerző – akinek ez már a harmadik könyve¹ – a társadalomtudományok egyik legrangosabb intézményében (a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales; EHESS), 2021-ben megvédett doktori disszertációját publikálta, amelynek fókuszában az 1941 nyarán, Kelet-Galíciában (Lviv környékén) végbement antiszemita erőszak áll. Monográfiája, amelyben nagyszerűen hasznosítja mindazokat a terepmunkai tapasztalatokat, amelyeket a Yahad-In Unum szervezet miszsióinak keretében szerzett,² szervesen illeszkedik abba a megújult történeti kutatómunkába, amelyet Dieter Pohl³ és Kai Struve⁴ neve fémjelez, és amely újragondolja és átértékeli a Szovjetunió nyugati régióinak a szerepét és a jelentőségét abban a német antiszemita politikában, amely a zsidók módszeres fizikai megsemmisítésének irányába mozdult el.

Moutier-Bitan, a fényképekkel illusztrált könyvében, nem csupán a szakirodalmat és a levéltári forrásokat, hanem a tanúvallomásokat, a népszámlálási feljegyzéseket, a fényképeket, az évkönyveket, a jogi dokumentumokat és az eltűnt zsidó közösségek megmaradt emlékkönyveit is felhasználja – az elvárható kritikus elemzésnek alávetve; és középpontba állítja mind az áldozatokat, mind pedig a szemlélőket (*bystanders*) nézőpontját is. Ugyanakkor, az egyes fejezetek során át, emberi léptékű és helyalapú megközelítésben mutatja be azokat a „gyilkos és brutális [társadalmi] felfordulásokat”, amelyek segítenek megérteni, hogy a már jelen lévő helyi feszültségekre miképpen telepedett rá a zsidók megsemmisítését célul kitűző náci politika (14).

Az 1941. július eleji lvivi pogrom – ma már közismert – korabeli fényképei⁵ kapcsán könyve bevezetőjében a szerző felteszi a kérdést:

„Kik voltak ezek az emberek, nők, gyermekek? Kiknek nevettek? Hogyan váltak a lvivi pogrom szereplőivé? Néhány nappal az invázió után miképpen vált lehetségessé egy ilyen jelenet? Hol voltak a németek, és milyen szerepet játszottak? Hogyan válik valaki gyilkossá vagy egy tömeggyilkosság cinkosává? Ezeknek a civileknek a belekeveredése annál is inkább vált égető kérdéssé, mivel a meg szállás első napjaiban szabad teret kaptak arra, hogy a tetszésük szerint cselekedjenek.” (11)

Moutier-Bitan a könyvében gyakorlatilag ezekre a kérdésekre keresi a választ. Mindehhez azt is tudni kell, hogy Kelet-Galíciában (a mai Nyugat-Ukrajnában) 1941 júniusában mintegy 570 000 zsidó élt, akik azonnal célkeresztbe és teljes jogú szovjet állampolgárokból a társadalom peremére kerültek. A Szovjetunió elleni háború első 40 napjában – a 143-ra becsült pogromban – körülbelül 20 ezren váltak az atrocitások áldozataivá. Egyik napról a másikra ugyanis, a szomszédok elkezdtek gyilkolni a szomszédjaikat.

1 Lásd Moutier-Bitan, Marie 2014: *Lettres de la Wehrmacht*. Paris (Timothy Snyder előszavával); Uő. 2020: *Les Champs de la Shoah. L'extermination des Juifs en Union soviétique occupée, 1941–1944*. Paris.

2 Lásd <https://www.yiu.ngo/en> (utolsó letöltés: 2025. március 21).

3 Lásd például Pohl, Dieter 1993: *Von der „Judenpolitik“ zum Judenmord. Der Distrikt Lublin des Generalgouvernements 1939–1944*. Frankfurt am Main etc. (Münchner Studien zur neueren und neuesten Geschichte, 3); Uő. 1996: *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens*. München (Studien zur Zeitgeschichte, 50); Uő. 2008: *Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944*. München (Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte, 71).

4 Lásd <https://www.aleksander-brueckner-zentrum.org/en/people/kai-struve> (utolsó letöltés: 2025. március 21).

5 Lásd <https://www.gettyimages.com/photos/lviv-jews> (utolsó letöltés: 2025. március 21).

A szerző a vizsgálatát távolabbról indítja. Könyve első részében (*Egy világ agóniája*) az 1918 és 1939 között lengyel, majd szovjet régió zsidóságának sokszínűségét vázolja a két világháború közötti időszakban. Megtudjuk, hogy míg a régió – többségében ukrán – lakosságának mintegy háromnegyede a mezőgazdaságban dolgozott, addig a zsidók 70%-a városokban élt. Többnyire kereskedők voltak, éttermeket üzemeltettek, vagy a gabonafeldolgozás területén tevékenykedtek (malom, lisztgyár). A visszaemlékezések révén betekintést nyerünk a zsidók és nem zsidók közötti hétköznapi kapcsolatokba, és megismerkedünk a zsidókról alkotott képpel/képekkel, illetve sztereotípiákkal és klisékkel is. Ide sorolható az a meggyőződés is, miszerint a zsidók a legjobb oktatásban részesülnek és a legszebb házakban élnek – miközben nem foglalkoznak földműveléssel.

A második világháború kitörését követően Kelet-Galícia rövid időre német, majd 1941. június 22-ig szovjet fennhatóság alá került. Ez utóbbi időszakban jelentős társadalmi átalakulás ment végbe. A társadalmi ranglétrán a lengyelek visszaszorultak, miközben az ukránok és a zsidók jobb pozíciókba kerültek, mert megnyílt számukra a közigazgatásban való elhelyezkedés lehetősége. A zsidó kereskedők, vállalkozók, földbirtokosok helyzete viszont jelentős mértékben romlott. Ugyanakkor deportálásokra is sort került; három hullámban. A mintegy 140 000 deportált 80%-a lengyel, 10–15%-a ukrán és 5–10%-a zsidó volt (115).

Könyve második részében (*A náci partitúra*) Moutier-Bitan annak a meggyőződésének ad hangot, hogy Nyugat-Ukrajnában a náci inváziót követő első hetek eseményei egy jól kézben tartott zenei partitúra benyomását keltik (131), és elmeséli azokat az eseményeket, amelyek 1941 utolsó hetében végbementek: tartakivi tömeggyilkosság (173 zsidó áldozat június 23-án), a jovkvai zsinagóga kifosztása és felégetése (kb. június 28–29, vagy a következő napokban), zsidó „mesterlövészek” kivégzése Sokalban (300 áldozat, június 29-én és 30-án), mintegy 200 zsidó férfi legyilkolása Dobromylban, miután a helyi hatóságok mintegy negyven megcsonkított holttestet exhumáltak (július 5-én). Ugyanakkor mindennapos volt a vallásos zsidó kinézetű emberek végzálása is (például a nyilvános szakállnyírások).

A monográfia harmadik része (*A piszkos kezek*) a helyi polgárok és a náci *Einsatzgruppen* részvételét elemzi az 1941. július 1. és 11. között az ukrán városokban és a környező vidékeken elkövetett tömeggyilkosságokban. A szerző érdeklődése középpontjában az ukrán közigazgatás kinevezése, a helyi milícia felállítása és a pogrom kirobantása közötti összefüggés áll. Álláspontja szerint a pogrom kérdésében a náci felső vezetés döntött, a gyakorlati kivitelezést viszont a helyi ukrán nacionalista bizottság ülésén szögezték le (199). Értelemszerűen ebben a részben kerül a középpontba a lvivi mészárlás leírása és elemzése is, amelynek egyébként komoly szakirodalma van. Moutier-Bitan álláspontja, hogy ukrán részről a kollaboráció és a zsidók kiirtása szorosan összekapcsolódott, mert gyakorlatilag „ez volt az OUN-B és a német megszállók közötti antiszemita paktum lényege” (256). Enélkül a zsidó lakosság kiirtása nem lett volna lehetséges.

A szerző szerint az ukrán nacionalistákat elsősorban a független Ukrajna reménye (és ígérete) hajtotta bele az együttműködésbe a Harmadik Birodalommal. Mikor ezek a remények szertefoszlottak már késő volt: túlságosan kompromittálódtak a kollaborációban, amit a német propaganda kellőképpen kihangsúlyozott. Ugyanakkor meglehetősen keveset tudunk meg a zsidó tömeggyilkosságok szervezőiről és elkövetőiről. A monográfia inkább az áldozatok és a szemlélők álláspontját domborítja ki. Egyébként maguk a felhasznált források sem a legalkalmasabbak a végrehajtók motivációinak a megragadására.

Jóllehet a szerző azt állítja, hogy a náci megszállás idején a helyi pogromok résztvevőinél az antiszemitizmus és a politikai aspirációk találkoztak, akikben egyben égett a gazdasági és a társadalmi elégtételvétel vágya is, ennek ellentmondanak azok, a könyvben is taglalt események, amikor az ukrán nacionalizmus aktív áramlataitól viszonylag távol álló településeken élő szomszédok játszottak szerepet a helyi zsidók lemészárlásában. Ebből kifolyólag az OUN-B „csápos polip” képe (197), amely behálózta az ukrán társadalmat, egyelőre nem tekinthető bizonyítottnak. Ugyanakkor az is további vizsgálódás tárgyát képezheti, hogy az ukrán nacionalista szervezeteken és hálózatokon túl (mintegy 20 000 tag) a kollaboráció miképpen érintette és terjedt

ki az ukrán társadalom más csoportjaira, rétegeire, hiszen a kollaboránsok száma megközelítette a 350 000 főt! Itt elsősorban az antikommunizmus, a karrierépítés, a gazdasági érdekek stb. játszhattak szerepet. És ehhez nem feltétlenül kellett nacionalistának lenni!

Mindazonáltal az „antiszemita paktum” egy jól dokumentált és gondolatébresztő monográfia, amely átfogó képet kínál egy jól meghatározott megszállt szovjet területen (Kelet-Galícia) a holokauszt helyi gyökereinek kérdéskörében.

Jakab Attila

Holokausz Romániában

Egy család, egy fénykép, egy tömegmészárlás a holokausz idején

Tortoma Kiadó, Barót/Baraolt 2024. 757 oldal.

Román nyelvből fordította Garzó Ferenc, Vasiliu Anna, Deák-Edit-Teréz

Jean Ancel¹ mellett Radu Ioanid a román (zsidó és roma) holokausztudat egyik legismertebb és legelismertebb szakembere.² Az erdélyi kiadó jóvoltából most megjelentetett átfogó és összefoglaló monográfiája az első magyarra fordított műve. Dennis Deletant, a modern román történeti kutatás egyik meghatározó személyisége, az előszóban kiemeli, hogy:

„Radu Ioanid kutatásai több százezer oldal dokumentumon alapulnak, amelyeket az Egyesült Államok Holokausz Emlékmúzeuma (United States Holocaust Memorial Museum – USHMM) 1993 óta gyűjtött össze Romániából és Ukrajnából az ő és Paul Shapiro (az USHMM keretében működő Center for Advanced Holocaust Studies igazgatója) útmutatása szerint.” (7)

Egyben azt is kidomborítja, hogy

„Romániában a holokausztnak megvoltak a maga sajátos vonásai, amelyek megkülönböztették attól, ahogyan Európa más részein és a Szovjetunióban semmisítettek meg zsidókat. A »zsidókérdés« megoldása [...] Romániában nem is annyira a zsidók mechanikus és módszeres kiirtásán alapult [...], hanem sokkal inkább az emberek életének és méltóságának a kegyetlen semmibe vételén. Ennek ellenére a módszer hatásosnak bizonyult.” (7)

Ioanid a műve bevezetőjében jelzi, hogy *„a román nacionalizmus a XIX. században a román zsidók gazdasági szerepének a növekedésével párhuzamosan alakult”,* és már az első, 1866-os román alkotmány, egészen az első világháborúig gátat szabott a zsidók politikai emancipációjának: *„Hontalanná váltak, és mind gazdasági, mind politikai szempontból rendszeresen hátrányos megkülönböztetésben volt részük.” (11).* Az 1878-ban függetlenné váló Román Királyság – a nyugati hatalmak nyomására – mindössze annyit tett lehetővé, hogy a zsidók számára biztosította „az egyéni honosítás” lehetőségét. Az első világháborúban létrejött Nagy-Románia – ugyancsak erőteljes nyugati nyomásra – csupán 1923-ban biztosította a zsidók számára a polgári jogokat. Az 1930-as években viszont már megjelent a „zsidókérdés”, illetve az antiszemitizmus, még a Liberális vagy a Nemzeti Parasztpárt retorikájában is. Ebben az is szerepet játszott, hogy a zsidó népesség, országosan és lokálisan, rendkívül sokrétű, színes és változatos képet mutatott; ugyanakkor társadalmilag és kulturálisan is nagyon tagolt volt. A szegényektől a dúsgazdagokig gyakorlatilag minden társadalmi rétegben és gazdasági tevékenységi területen képviselték magukat.

Mindezt szem előtt tartva Ioanid a könyvében arra keresi a választ, hogy:

„Mi lett azoknak a zsidóknak a sorsa, akik a második világháború idején a román hatóságok által igazgatott területeken éltek az Ókirályságban, Besszarábiában, Bukovinában és Transznisztriaiban? Mennyi volt a zsidó áldozatok száma a román közigazgatás alatt álló területeken a második világ-

1 Ancel, Jean 2003: *Transnistria, 1941–1942. The Romanian Mass Murder Campaigns*. Vol. I–III. Jerusalem; Uő. 2003: *Prelude to Murder. The Jassy Pogrom, June 29, 1941*. Jerusalem; Uő.: 2007: *The Economic Destruction of Romanian Jewry*. Jerusalem; Uő. 2012: *The History of the Holocaust in Romania*. Lincoln–Jerusalem.

2 Lásd például Ioanid, Radu 1990: *The Sword of the Archangel. Fascist Ideology in Romania*. Boulder–New York; Uő. 2017: *The Iași Pogrom, June–July 1941: A Photo Documentary from the Holocaust in Romania*. Bloomington; Ioanid, Radu – Kelso, Michelle – Mihai Cioabă, Luminița (eds.) 2009: *Tragedia romilor deportați în Transnistria: 1942–1945. Mărturii și documente*. [A Transznisztriaba deportált romák tragédiája, 1942–1945]. Iași.

háborúban? Miféle együttműködés folyt a német és a román hatóságok között a román zsidók meggyilkolásában? S végül: mivel magyarázható az a tény, hogy a román zsidók fele túlélte a második világháborút?” (15)

A szerző a korabeli dokumentumokra alapozott – és képmellékletekkel illusztrált – monográfiáját az előzmények felvázolásával kezdi, amelyben nyomon követhetjük az egyes korszakok antiszemita törvénykezését és a zsidók jogi státuszának alakulását Romániában, a kezdeti diszkriminációtól egészen a holokauszt idején érvényesülő szegregációig; vagyis 1800 és 1944 között. Ezt követően feltárja a zsidók és a romák ellen elkövetett bűncselekményeket: mészárlások 1940. július és 1941. február között,³ a háború kezdetén lejátszódott jászvásári pogrom (1941. június vége) és a halálvonatok, valamint a besszarábiai és bukovinai tömeges kivégzések. Külön fejezetet szentel a tranzitáborok, a gettók (például Chişinău és Csernovic), a deportálások és a tömeggyilkosságok különböző formáinak. Ugyancsak külön fejezetben tárgyalja a Dnyeszteren túli területeken (Transznisztríában) végbement tragikus eseményeket: odesszai mészárlás (1941. október), Golta megyei vérfürdő (1941. november), német–román együttműködés a zsidók meggyilkolásában. A túlélő zsidókat a román hatóságok gettókba tömörítették, ahol az élet borzalmas volt. A visszatérni szándékozókát halállal büntették, a zsidókat segíteni igyekvő románokat internálták.

Ioanid a könyvében külön fejezetet szentel a romák deportálásának és kiirtásának.

„A romániai romák sorsa annál is tragikusabb volt – írja –, mert miközben deportálták őket, legközelebbi rokonaik közül sokan, férjük, gyermekük, testvérük éppen a keleti fronton harcolt a román hadseregben Romániáért. Első világháborús rokkant romákat is deportáltak, akárcsak olyan románokat, akiket tévedésből romáknak vélték.” (513)

Hasonlóképpen, külön fejezetben tárgyalja a protestáns egyházak (például baptisták, adventisták) és a kisebbségi vallási felekezetek üldözését.

A szerző rávilágít az Antonescu rendszer ellentmondásaira is. Az, hogy a romániai zsidók mintegy fele túlélte a holokausztot annak köszönhető, hogy nem került sor a regáti (ókirályságbeli) zsidók deportálására, és a sztálingrádi vereség következtében Transznisztríában is mérséklődött a tömeggyilkosság; sőt, elkezdődött egyes deportált zsidók visszatérésének engedélyezése is. Ugyanakkor, a zsidók ellen elkövetett borzalmakkal párhuzamosan, egészen 1944. tavaszáig zajlott a zsidó csoportok kivándorlása Palesztinába.

Ioanid figyelmét nem kerüli el a külföldön élő romániai zsidók sorsa sem. Ebben a fejezetben elősorban Németországot veszi górcső alá. Álláspontja szerint a közbenjárások

„háttérben nem emberiességi okok álltak, hanem a nemzeti presztízs. Nem a romániai zsidók sorsa volt érdekes, hanem az a tény, hogy nem részesültek egyenlő bánásmódban a magyar vagy a svájci zsidókkal.” (625)

Könyve utolsó fejezetét a szerző az Antonescu-kormány döntéshozatali rendszerének szenteli, mégpedig a korabeli kormánynyilatkozatok fényében. Soron követhetjük a szövetséget Németországgal, az idegengyűlöletet, a deportálásokat, az antiszemita politika enyhülését, a repatriálásokat, a romák sorsát, valamint a viszonyulást az egyházakhoz.

Összegzésképpen elmondható, hogy „a román zsidók kiirtásának és túlélésének a történetét” megannyi ellentmondás terheli (704), amelyek – korabeli dokumentumokkal bőségesen alátámasztva – mind-mind megjelennek Ioanid könyvében.

„Ahogy a hatalmas német koncentrációs gépezet egyre tökéletesebbé és félelmetesen hatékonyabbá vált, a románok által elkövetett gyilkosságok mértéke ezzel együtt a romániai antiszemita intézkedések hatékonysága is csökkent.” (705)

„A romániai zsidók megsemmisítésének a folyamatát... – írja a szerző – megakasztották a belső és külső beavatkozások, a félreértések a Németországgal fenntartott kapcsolatokban, akárcsak

3 A román legionárius bukaresti pogrom nem 1944-ben, hanem 1941-ben volt. Ez téves az alcímbe (115).

Antonescu előérzete, hogy a keleti fronton nem úgy alakul a helyzet, ahogyan arra korábban számítottak, de mindennél többet jelentett Ion Antonescu büszkesége (a diktátorok ugyanis nem szeretik, ha diktálnak nekik). 1942 őszén egy második szakasz kezdődött, a túlélésé. Előtte és utána viszont Ion Antonescu erőszakos antiszemita volt. Antiszemita politikai döntései azonban a háború elhúzódásával elveszítették ideológiai töltetüket.” (708)

A román zsidók kitaszítása a társadalomból és tömeges legyilkolásuk Észak-Kelet Romániában és a megszállt ukrainai szovjet területeken viszont olyan „hatalmas bűn”, amely mindörökké „Románia nemzeti történelmének a része marad” (709).

Végezetül mindenképpen dicséret illeti a kiadót, amiért ezt „az úttörő jelentőségű” (Dennis Deletant, 7) – és ihletgazdag, összehasonlításra is lehetőséget kínáló⁴ – művet a magyar történetész szakma és olvasóközönség számára hozzáférhetővé tette. Módszere révén ugyanis Radu Ioanid az olvasót is mintegy bevonja az elemzésbe, és elgondolkodásra készteti. Ugyancsak újszerű az is, ahogyan együtt tárgyalja a zsidó és a roma holokausztot, mivel Romániában döntően ugyanannak a népiirtási folyamatnak voltak a részei, és hasonló megaláztatásokon és megpróbáltatásokon mentek keresztül. Mindezek alapján reméljük, hogy ennek a kiadásnak lesz folytatása, és a kiadó a Transzniszföldbe deportált romákról írt könyvet is kiadja magyarul.

Dennis Deletant értékelését idézve:

„Ioanid tanulmánya mindenekelőtt cáfolhatatlan választ nyújt Antonescu apologétái és azok számára, akik a romániai holokauszt mértékét alábecsülik. A bukovinai, besszarábiai és transznisztriai zsidók számára Antonescu gyilkos antiszemita volt; a moldovai, a havasalföldi és a dél-erdélyi zsidók többségének a szemében – a William Oldson⁵ által használt jelzőt idézve – a »gondviselés« embere volt, mivel 1942 nyarán meggondolta magát a deportálási politika folytatásával kapcsolatban, és nem tett eleget annak a német kérésnek, hogy a Bánátban, Dél-Erdélyben, Havasalföldön és Moldvában maradt romániai zsidó lakosságot a lengyelországi megsemmisítő táborokba deportálják. Ez mutatja azt a kétértelműséget, amely Antonescunak a zsidókkal szembeni bánásmódját és emlékét jellemzi. [...]

Ioanid, amikor ezt a hiteles beszámolót és elemzést közli Románia történelmének legsötétebb epizódjáról, emléket állít Antonescu áldozatainak, és lehetőséget kínál a románok számára, hogy komolyan szembenézzenek múltjukkal.” (8–9)

Jakab Attila

⁴ Magyar viszonylatban elgondolkodtató lehet például, hogy a bánáti román rendőrség egyszerűen megtagadta Antonescunak a romák deportálását elrendelő parancsát! Hasonlóképpen felmerül a kérdés, hogy 1944-ben Horthy miért nem követte Antonescu 1942-es magatartását, amikor is az egyszerűen megtagadta a Román Királyság területén élő zsidók deportálását!

⁵ Oldson, William 1991: *A Providential Anti-Semitism and Polity in Nineteenth-Century Romania*. Canton, MA.

Versenyfutás az idővel

Két rab tanúvallomása életek ezreit mentette meg

21. Század Kiadó, Budapest, 2024. 254 oldal.

Fordította: Fejérvári Boldizsár

A holokausz 80. évfordulójára jelent meg Fred R. Bleakley amerikai újságíró dokumentumregénye két méltatlanul feledésbe merült auschwitzi szökevény életéről, akiknek jelentése – a szerző szerint – nagyban befolyásolta a magyarországi, és kiváltképp a budapesti zsidók sorsát.

A könyv olvasmányos, izgalmas, ismeretterjesztő módon meséli el Cseľav Mordowicz lengyel auschwitzi fogoly élettörténetét, és társával, Arnošt Rosin szlovák rabbal közösen végrehajtott szökését, túlélését a magyar holokausz eseményeit, valamint a kor politikai hátterét leíró fejezetek között. Értekezésének tézise az, hogy Mordowicz „katalizátorszerepet töltött be” a budapesti zsidóság tömeges deportálásának megakadályozásában. Állítása szerint jelentésének kulcsszerepe volt abban, hogy Horthy Miklóst jobb belátásra bírja, és 1944. július 6-án felfüggeszse a pesti zsidók deportálását.

Mint ismeretes, az *Auschwitz-jegyzőkönyv* leginkább a két, 1944. április elején megszökött szlovák fogoly, Alfred Wetzler és Rudolf Vrba, valamint a lengyel Jerzy Tabeau beszámolóí révén vált ismertté, háttérbe szorítva a május végén, a magyar transzportok Auschwitzba érkezésekor a szabadulást sikeresen végrehajtó Cseľav Mordowicz és Arnošt Rosin rabok jelentéseit. Bleakley a könyvében helyesen érzékeli, hogy az utóbbi két rab szökése kevésbé ismert a széles nyilvánosság előtt, melynek oka Eduard Nižňanský, szlovák történész szerint az volt, hogy az első kettő szökevénnel ellentétben ők nem írták meg és adták ki a történetüket.¹ Feledésbe merülésük annak ellenére történt, hogy a négy szökevény tulajdonképpen már Auschwitzban ismerte egymást, szökésük után pedig együtt bujkáltak, sőt baráti kapcsolatban voltak, és többé kevésbé később is tudtak egymásról.

Az amerikai szerző feltételezésével szemben Nižňanský a tanulmányában kifejti, hogy a szökevények nemes erőfeszítései ellenére a szövetségesek sajnos nem használták ki a jelentésben megfogalmazottakat, így nem kényszerítették a németeket arra, hogy hagyjanak fel a zsidók deportálásával. Leszögezi, hogy „*Rosin és Mordowicz jelentése, illetve már Wetzler és Vrba jelentése nem állította le a magyarországi zsidók éppen folyamatban levő deportálását.*”²

Bleakley feltételezését arra alapozta, hogy Horthy a jelentés kézhez vételéig nem tudott arról, ami a haláltáborokban történik. Érvelését részben Horthy Portugáliában megírt emlékirataiban közzétett vallomására alapozza, mely szerint az *Auschwitz-jegyzőkönyv* megjelenése előtt nem tudott arról, hogy Auschwitzban magyar zsidók tömegeit gyilkolták meg. A kormánynak ezt az önmentegető állítását azonban azóta már számos kutatás cáfolta és bizonyítást nyert, hogy Horthy már évekkel korábban tudatában volt annak, hogy a deportált zsidókat nem pusztán „külföldi munkára” szállítják el, hanem komoly népiirtás folyik a táborokban. Mindezek ellenére elképzelhető, hogy a jelentésnek az általa kiváltott nemzetközi fenyegetéssel együtt szerepe volt abban a nyomásgyakorlásban, amit Horthy a németekkel szemben alkalmazott.

1 Nižňanský, Eduard (2018): Arnošt Rosin és Cseľav Mordowicz 1944-es szökése az auschwitz-birkenai koncentrációs táborból Szlovákiába. *FÓRUM Társadalomtudományi Szemle* (20.) 1. 63. (<https://forumszemle.eu/2018/03/26/eduard-niznansky-arnost-rosin-es-czeslaw-mordowicz-1944-es-szokese-az-auschwitz-birkenai-koncentracios-taborbol-szlovakiaba/>; utolsó leoltés 2025. január 22).

2 Uo., 77.

Bár Bleakley erősen felnagyítja a szökevények beszámolójának jelentőségét az események kimenetele tekintetében, a szökevények cselekedetei és szándékai kétségtelenül példaértékűnek és humánusnak mondhatóak. Jelentőségük a holokauszt történetének fontos dokumentuma, hiszen felbecsülhetetlenül sok információval szolgált és szolgál ma is a tábor és a gyilkolási gépezet rendszerének bemutatásában és leírásában, mind a szövetségesek, mind pedig az utókor számára.

Megfigyelhetjük, hogy az amerikai szerző más esetekben sem riad vissza ellenőrizetlen források kritika nélküli használatától. Így például azzal a valószínűtlen esettel kapcsolatban, amikor egy szemtanú beszámolója alapján arról ír, hogy a budapesti zsidók Dunába lövésekor az embermentő Carl Lutz svájci diplomata az esemény láttán miképp vetette magát a folyóba, hogy megmentse egy „vérző nőt”.³

Fred R. Bleakley a könyvében megfogalmazott túlzások ellenére, írásának magával ragadó és érdekfeszítő jellege miatt, számos történelem iránt érdeklődővel tudja megismertetni az auschwitzi táborok borzalmas világát és a magyarországi holokauszt kevésbé ismert vonatkozásait, történéseit, amennyiben olvasói tisztában vannak a dokumentumregény műfaji korlátaival.

Goldmann Márta

³ Uo., 181.

ISMERETLEN FEJEZETEK BELLE LADY, FENÉK V, KUHAYLAN ZAID ÉS A TÖBBIEK HÁNYATATOTT ÉLETÉBŐL

Dunai Andrea: *Lovak sorsa*

Az 1944/45-ben Magyarországról elvitt lovak nyomában

Napvilág Kiadó, Budapest, 2024. 487 oldal.

Miközben a közösségi médiában évek óta ellepnek bennünket a cuki, és szelíd vadállatok önfeledten vidám vagy érzelmesen szomorú videói, az ismereteink a haszonállatokról viszont egyre homályosodnak; „Nutztiere”. Baromfit, disznót, juhot, marhát, tevét már a falusi gyerekek sem látják, mivel a poszt-indusztriális kapitalizmus kivonta őket a (ház)táj(i)ból. Az emberi tekintet elől többnyire távoli, elzárt telepeken koncentrálnak a leölésre szánt állatokat, és többnyire csak sajtok, szalámik, nuggetsek és egyéb mélyhűtött készételek tudósítanak lezárt életükről. A lovak is beillenek a sorba: a budai vár vagy a bécsi Hofburg lovashintajai egy letűnt korszakot idéző nosztalgikus, kosztümös turista időtöltéssé degradálódtak, míg egyéb szórakozási formák, a derbik és az ügetők, már réges-rég elvesztették közönségüket. Hol van már Budapesten a Kerepesi úti lovi, ki bújja még a fogadási újságot, a turfot? Legutóbb már az öttusából is kitétték az ugratást; „szegény ördög” Széchenyi!

A holokauszt kutatásnak nem kiemelt témája az állatok sorsa, hiszen ők csupán az emberek – áldozatok és tettesek – függelékeként léteznek. Legtöbbször azért élnek, hogy a becézgető csúcsragadozó jóllakjon. Természetesen ők is megsínylették a háborús viszontagságokat, nem az eltervezett módon ölték le őket, hanem éhezés, betegségek, túlhajszoltság következtében, vagy fegyverek tüztől és bombák becsapódásától haltak meg milliószám. Lényegében ez a témája Dunai Andrea legújabb könyvének: mi történt a magyarországi lóállománnyal a háború forгатagában, és mit hozott számukra a béke? Szellemeskedhetünk, hogy a lovakat és leszármazottaikat a szerző ugyan nem interjúvolta meg, de az *oral history*-n kívül valóban minden lehetséges forrást felkutatott, minden lótudort megkérdezett, hogy minél teljesebb és részletesebb képet vázoljon fel a lovakat érintő ügyekről. A kötet ménesettanulmányok egybeszövésével áll össze, így fejezetenként, vagy még inkább alfejezetenként, más-más szereplő kerül a középpontba. Mert a nem beszélő lovak helyett a dokumentumok – szervezetek és hivatalnokok, tulajdonosok és zsokék, lóápolók és szállításvezetők, rekviráló katonatisztek és visszaperlők tevékenységéről szóló iratok – a háborús élethelyzeteket, a részleges élettörténeteket is bemutatják. Az 500 sűrű oldal hosszúságú *Lovak sorsa* sokkal több, mint a lovak és méneseik lajstromozása.

Dunai Andrea „céhen kívüli” történész, ha manapság egyáltalán beszélhetünk még ilyesfajta céhekről. Mindenesetre nem járta végig a bölcsészképzés és a tudományos karrier általános lépcsőit, feltűnt itt-ott nemzetközi projekteken, de soha nem volt akadémiai státusza. Máshonnan érkezett: a provenienciával, elveszett és megtalált javak eredetével és vándorlásával kapcsolatos megbízatásokat vállalva, a családfakutatáshoz kapcsolódó anyakönyvezési és halálzási iratokon, cégtörténetek és még ki tudja hányféle dokumentum kötegén rághva át magát eszmélt rá, hogy kutatásaiból egész könyveket lehetne összeállítani. Így is tett. Az *évszázad jóvátételi pere* (2009), a *Levelek a hontalanságból* (2013) vagy a *Javak sorsa. Az 1944/45-ben Magyarországról elvitt értékek nyomában* (2019) kötetek neves, de sokszor elfeledett magyar családok Nyugatra távozott (vö. vándorolt, menekített, lopott) vagyontárgyairól szólnak. Az értéktárgyak és szellemi javak mögött persze komoly emberi teljesítmények álltak, így Dunai könyvei karrier- és családtörténetek, melyeknek a háború, az üldöztetés, az emigráció ugyancsak odacsapott. Legfeljebb a szét- és összeszabdalt, elárult és elárvult csonka-családok, a „túlélő” leszármazottak vívják utóvédharcaikat az igazságért és az anyagi kárpótlásért. Igaz, időnként ők és ügyvédsegeik sem a legtisztább eszközöket választják.

A szerző maga is Nyugatra távozott, bár a nyolcvanas évek második felében még sejtelmese sem lehetett, hogy a város, Berlin, „Hauptstadt der DDR”, és az ország, a Német Demokratikus Köztársaság, 1990-ben, az országegyesítéssel, átkerül a túloldalra. A német háttér három dolgoiban bizonyosan tetten érhető Dunai munkásságában, úgy is, mint az alaposság, ahogy minden létező forrást felhajt és megvizsgál, a német nyelvterület levéltárainak beható és rendkívül imponáló ismerete, valamint a nyelvi környezet hatása egyes kifejezések és szavak használatánál. Az „SS-Vezénylési Főhivatal”, „organizál”, „perfektuál”, „átfunkcionál”, „a legfontosabb nexus” és más nyelvi fordulatok a megértést egyáltalán nem nehezítik, viszont az olvasó derűsen nyugtázhathatja az emigrációban élők nyelvhasználatának finom elhajlását az aktuális hazai beszédmódtól.

Persze nem ez a lényeg, hanem a háború és a modernizáció jelenségének mindent felforgató hatása az alrendszerre; esetünkben a lovas szakmára – hiszen lóársadalmat mégsem írhatunk. Habár a gépesítéssel a lovak jelentősége a világ fejlett régióiban egyre jobban csökkent, többé nem az ő hátukon ülve rohamozták az ellenséget, azért nehéz terepeken nagyon hasznosak tudtak lenni. Az USA a második világháborúban, az európai hadszíntereken, legfeljebb az olasz hegyekben vetette be a lovait, de nélkülözhetetlennek bizonyultak Kína, Burma, a Csendes-óceáni-szigetek kietlen tájain. Egész más, de témánkhoz közelebbi példa a lovak alkalmazására a gettósítás során, beleértve a budapesti csillagos házakba költözést is, amikor lóval dolgozó fuvarosok segítettek, illetve sok esetben áraikat drasztikusan megemelve használták ki a megbélyegzett szerencsétlenek szorult helyzetét.

A lovak tehát nagyon is jelen voltak a 20. század közepi Európában: a német fegyveres alakulatok 2,8 millió ló felett rendelkeztek, ami az első világháborús állomány kb. kétszerese. „Karbantartásukat” hivatásos lóápolókra bízta, s igavonásra, szállításra és egyéb logisztikai feladatokra alkalmazták őket. A háborús körülmények a lóállományt sem kímélték, havonta 30 ezer ló veszett oda, 1945-re kb. 1,5 millió német ló pusztult el. A Remount Service, az USA hadseregének lótenyésztési és ápolási programja kötelékében, az első világháború után a farmerekkel összedolgozva, jelentős állomány volt, de a nagy mozgósítás elmaradt, a lótaralékosokat csak az említett ázsiai hadszíntéren vetették be. 1945-re a számuk 450 ezerre csökkent, és a korfa sem volt túl biztató, ezért a jelentős mértékben előregedett állományt igyekeztek frissíteni az Európában zsákmányolt – német, francia, olasz, magyar stb. – lovakkal.

Dunai Andrea könyve a magyar magán- és köztulajdonú lovak és ménesek viszontagságairól szól, és nem statisztikai összeírás az egyes országok lóállományáról. Csupán a kötet közepén avat be minket, hogy a területi gyarapodással az eredeti 800 ezerről 1,3 millióra növekvő hazai állomány közel 60%-a 1945 novemberére elpusztult. A trianoni országterületen ekkor mindössze kb. 360 ezer lovat számoltak össze. Az idézett adatok elsősorban a dimenziók érzékeltesére szolgálnak. Ezt kiegészítendő mutat rá, hogy a szabad mozgást és kereskedést meggátoló háború önmagában is jelentősen rontott a lovak egészségügyi állapotán. A lóbetegségek elleni nemzetközi küzdelem koordinálása az ellenségek között lehetetlen volt, aminek következtében könnyebben terjedtek a betegségek és a nemesítés, a jó génállomány megőrzése is nehezebbé vált. A könyvből az is kiderül, hogy a háborús évek a lovas business szempontjából egyáltalán nem tekinthetők nyereségesnek. Tulajdonosok és külkereskedők a háborús konjunktúrába nem tudnak bekapcsolódni, szó sem volt nyereszkes beszállítókról, az export radikális csökkenése őket érte tördőfésként, az ismert első világháborús konteóra utalva, és nem fordítva.

A szerző a magyar tulajdonú ménesek és egyéb lókupacok mozgását igyekezett nyomon követni, és ha kellett, egyesével utánajárni. Ebben követte az állam megbízásából kiküldött szakértők munkáját, akik a háború utáni zavaros politikai és jogi környezetben Ausztria és Németország nyugati zónáiból, valamint Franciaországból és a szovjet érdekszférába került Csehszlovákiából igyekeztek hazajuttatni az elbitorolt lovakat. A problémák 1944-ben, a német megszállást követően, kulminálódtak. Adolf Eichmann ismert beosztottja, Kurt Becher SS őrnagy (később ezredes), egyben az SS gazdasági kirendeltségének magyarországi vezetője, kifizetési tervének kevésbé hangsúlyozott, azonban fontos eleme volt a lovak rekvirálása. A zabráláshoz ezen a területen is előkészített listákkal álltak hozzá. Az első célpont természetesen a zsidó

vagyon volt. A tulajdonosokat, a szakmai szolidaritás vagy ellenállás bármiféle megnyilvánulása nélkül – ahogy az lenni szokott –, úgyszólván pillanatok alatt megfosztották a lovaiktól. Az SS nem tétlenkedett. Heinrich Himmler három német lovashadosztály felfrissítését irányozta elő, és hat új létrehozását rendelte el Magyarországon, aminek megfelelően több tízezer lovat vittek el a Birodalomba.

A kötet a ménesek és a lótenyésztés hazai történetéhez is jó eligazítást nyújt. Ritkán gondolunk bele, hogy a történelmi kataklizmák nem kizárólag az emberek életére hatnak, a kulturális örökséget pusztítják vagy új politikai struktúrát kényszerítenek ki, hanem az állattenyésztést is erősen befolyásolják. „A lovakat költöztetik, ugye?” – viccelődhetünk az 1848-as lóevakuáció vagy az 1919-es Ausztriába menekítések olvastán. A kötet fókusza azonban egyértelműen az 1944–1948 közötti zaklatott évek. A zsidó tulajdonosok kipenderítésével azonnal megkezdődött a marakodás a koncon. Igazán megható, ahogy a német és magyar közületek egymás ellenében akarták „egyben tartani” az eből szerzett méneseket, csak hogy menekítsék az oroszok elől. A harácsolók küzdelmét bonyolította a Wehrmacht és a Waffen SS belháborúja, mivel a megszállt országok lovainak felügyeletére a hadsereg is igényt tartott. Az eltulajdonított lovak egy részét árverésekre bocsátották, és a milliós léptékű üzleteken felül az új tulajdonosok, szimp-la átnevezéssel vagy több helyről megszerzett lovak átcsoportosításával, új méneseket hoztak létre. Mindemellett a szerencsefogadás 1944 tavaszán is folytatódott, sőt a lovizás a kisemmi-zettek egyik fontos bevételi forrása lett annak ellenére, hogy a Magyar Lovasegylet és a Magyar Ügetőverseny Egyesület kitiltotta a pályákról a megkülönböztető jelzést viselő fogadókat. A szerző nem felejt el idézni Heltai Jenő író és egykori lóverseny tudósító naplóját, ahol komikus feljegyzések örökítették meg, hogy zsidó tulajdonú lovak még vígan és sokszor eredményesen versenyeztek: „*megint nyert egy zsidó ló, a Rubiné, ma már irigylésre méltó állapot zsidó lónak lenni*” (24).

A nagy értéket képviselő tenyészállatok, ménesek és versenylovak menete már 1944 tavaszán elindult a Német Birodalomba, de a nagy kiürítés ideje 1944 őszén jött el. Dunai joggal mutat rá, hogy „*a szakirodalom eddig nem szentelt kellő figyelmet az állatok szervezett kiutazásának*” (123.) Míg a Nemzeti Bank aranykészletét szállító Aranyvonat, a festményekkel teli Műkincsvonat, de még a Kispesti Textilvonat is jól feldolgozott esetek, a nemesített lovakat szállító Perbenyiki vonattal, és általában a lovak sorsával, Dunai előtt nem foglalkoztak a kutatók. Nehéz is nyomon követni őket, mert a ki- és beléptetés iratai nagyrészt megsemmisültek, a Wehrmachtnak szánt rakományon pedig nem mindig a német hadsereget jelölték meg szállítóként.

A szerző érzékelhető magabiztossággal mozog a kitelepítési helyszíneken, a recenzens viszont, mi tagadás, időnként eltéved a tanyák és méntelepek sűrűjében. Az áttekintést segítette volna a ménesek elhelyezkedését ábrázoló térkép-melléklet, főleg, hogy javarészt kistelepülések, tanyák, puszták, majorok körül forogtak az események. Ugyanígy a transzportok mozgását, a célállomások és a külföldi lóközpontok helyét, majd a visszamozgás útvonalát, idejét is térképre lehetett volna tenni.

A könyv nemcsak földrajzi nevekben bővelkedik, végig hemzseg a nevektől. A nagyközönségnek jobbra ismeretlen lóügyi katonai és civil szervezetek, újságok és alapítványok elnevezése még hagyján, de a könyvben felbukkanó sok, különféle rangú szereplő nevének memorizálása bizonyos oldalszám felett reménytelennek tűnik. Persze vannak kiemelten kezelt figurák: a három magyar misszionárius – Anker Sándor, Varvasovszky László és Wanié András –, akik megfeszített munkájukért lovas szobrot érdemeltek volna, ehelyett gyanakvás, olykor börtön sújtotta őket a hidegháború hisztérikus politikai légkörében; illetve az emigrációt választó Sigray-Besseney Margit, Bárczy Judit és Gyürky Judit arisztokata hölgyek vagy Owens őrnagy és Bilwin lovasszázados, akiknek nevét a könyvet elolvasó magyarok biztos nem fogják imájukba foglalni. És a kisemmizett, kirekesztett zsidók, akiknek sorsa a legtöbb esetben tragikusan alakult. És akkor még nem beszéltünk a legváltozatosabb elnevezésű lovak százairól, *akiket* – ha ez egyszer szabad így, személyre vonatkozó főnévi névmással utalni rájuk – a szerzőalaposan, sokszor lezármazási nevekkal és forrásmegjelöléssel gondosan adatol, sőt, a kötet igazi lóregiszterrel

zárul! (Ezzel szemben az [ember] névmutató hiányzik.) A lovakat ráadásul tulajdonosváltás, különösen ország- és nyelvváltás esetén átkeresztelték, és új nevükön futtatták német területen, Csehszlovákiában vagy éppen a Szovjetunióban, mert oda is jutott belőlük, naná! Csak remélhetjük, hogy a lócsaládok szétszakítása és az identitásban kiemelt fontosságú nevek megváltoztatása a lovak életére kisebb mértékben volt traumatizáló hatású, mint embertársaiknál; mindenesetre figyelemre méltó, hogy milyen ártatlan vagy éppen nagyon is manipuláló, üzleti szempontú játék zajlott a lovak nevei körül.

A lovakat a németek tehát elvitték, és a nácik bukása után a megszálló hatalmak értő, olykor emberséges, máskor cinikus, üzleti érdektől vezérelt képviselői próbálták tiszta jogi helyzetet teremteni. Ez egyfelől időigényes volt, és ebben csak a párizsi békeszerződés aláírása hozott áttörést, másfelől viszont, az alsó szinteken, a jobbára katonai parancsnokok kényük-kedvük szerint intézkedtek; legtöbbször a magyar érdekekkel ellentétesen. A „fiatal osztrák állam” funkcionáriusai, és az olcsón igavonóhoz jutott helyi parasztok természetesen ódzkodtak visszaszolgáltatni a megélhetésük és gyarapodásuk alapját képező lovakat. 1945–1946-ban, Bajorországban, teljes káosz uralkodott a lovak körül, és kiszámíthatatlan volt az egyedek további sorsa. A meginduló háborús igazságszolgáltatási perekben a német és a magyar vádlottak rendszerint információhiányra hivatkozva vonogatták a vállukat, vagy egymásra hárították a felelősséget a lovakat érintő kérdésekben. Az USA politikája sem volt egyértelmű. Míg méltányos rendezésre törekedett, és 1945 decemberében elköteleződött a vesztes államok javainak visszaszolgáltatása mellett, aminek jóváhagyására még fél évet kellett várni, sok lovat kihajóztattak a tengerentúlra. A lovakat nagyon megviselte az út, rossz bőrben érkeztek meg az ígért földjére, és mindenféle tárgyalások, szemlék után csak részlegesen történt meg a visszaszolgáltatásuk. A visszaszállítást nehezítette a háború következtében leromlott, megsemmisült infrastruktúra is. 1946 végén azért nem tudtak hazaszállítani egy adag lovat, mert a megszállt országok közötti vagonegyezmény még váratott magára. 1947 lett a hivatalos restitúció első éve. A Németország területén található, kényszerrel elhurcolt magyar javakat visszaadták, de a lovakkal jócskán akadtak problémák. Versenyeken hirdették meg a részvételüket, utaztatták, haszonállatként dolgoztatták őket, és az ellátásuk felelőssége is vitatható volt stb.

Magyarország balsorsára az USA, a kelet-nyugati ellentétek fokozódásának hatására, 1947-től lassanként kivonult a kelet-európai restitúciós eljárásokból, rengeteg megoldatlan nyitott ügyet hagyva maga mögött. A Szovjetunióval szembeni feszültség kiéleződésével egyre reménytelenebbé vált az ügy, és hiába teremtték meg a jogi feltételeket, kukacoskodó republikánus szenátorok 1947 őszén elérték, hogy a szenátus megsemmisítse a magyarországi javak visszaszolgáltatása szempontjából kedvező törvényt. Az i-re a pontot talán az 1948 januári politikai incidens tette fel. A Hegyeshalomra érkező vonat 488 repatriált személyt vitt volna tovább, de az amerikai kíséző személyzetet, vízum hiányára hivatkozva, nem engedték be, és nem is hívhatták fel a budapesti nagykövetséget. Valóban nem rendelkeztek vízummal, de addig nem is kértek tőlük, állapítja meg a szerző. A magyar hivatalos verzió szerint az amerikaiak a faluban szabadon mozoghattak, amit dorbézolásra és rendbontásra használtak fel. Az amerikaiak zokon vették, hogy a szovjet katonák kifosztották a vonatot, és határozottan léptek fel: Bajorországból kiutasították a magyar képviselőt.

A kötet rengeteg kisebb-nagyobb érdekes epizódot tartogat, amelynek felsorolása szétfeszítené egy recenzió kereteit: az USA német és magyar lovakat vezényelt a görög polgárháborúba a monarchia támogatására, a francia megszállási zónában pedig egész sikeres volt a magyar lóvisszaperlő misszió. Külön említésre méltó a magyar visszacsatolt területekről származó rutén munkaszolgálatosok esete, akiket a Magyar Királyi Honvédségnél nem alkalmaztak, Németországban pedig a rabolt lovak mellé beosztva sem szövetséges magyarként kezelték őket – csupán néhány területet említve a temérdek közül.

Tagadhatatlan, hogy kell némi elhivatottság a könyv elolvasásához, aminek oka a szerteágazó téma adatgazdagsága és nem a száraz nyelvezet. Egyszerűen nagyon tömény olvasmány, amit ugyanakkor Dunai igyekszik vicces szófordulatokkal és utalásokkal színesíteni. Ezekből szintén érdemes idézni egy csokorra valót: „kilóg a lóláb”, „talpalatnyi hely az iratokban” (128), „alig

helyezkedett el a szalmán, amikor...”, „a magyar lovak munkanélküliek lettek, csak épp segílyt nem kaptak hozzá” (199). Végül: „A birodalom végnapjaiban fontos névadásokat tartottak Bajorországban. [...] Ut Majeur és Pax kiskancáját pedig Pansyra keresztelték. Pansy alig másfél évvel később 'befutott' Bajorországban: az 1946. októberi Müncheneri Nagydíjért folytatott küzdelemben ő lett a második leggyorsabb.” A listához nyugodtan hozzácsaphatunk a civil fülünknek olyan egzotikusan hangzó fogalmakat is, mint „becsártáblázatok”, „kihordani a vemhet”, „méneskönyv vezető”.

Dunai Andrea szokatlan témát választott; teljesítménye egészen lenyűgöző. A legtöbbünk számára ismeretlen világot tár fel: istállókba, ügetőpályára, főúri szalonokba, szegényes falusi portákra és hasonlóan szegényes irodákba, a számkivetett embereket és állatokat hurcibáló vonatokra és hajókra visz minket. Utunk cseppet sem vidám, a jövő kilátásai – államosítások, újabb tulajdonváltások és átnevezések, örökre ellopott és elherdált értékek – cseppet sem boldogítóak. Történelem alulnézetből, ha fontoskodni akarunk, hiszen a szemérmetlen lopást, a kisajátítást, majd a restitúció folyamatát a terepen mutatja meg, ahol sokszor hideg van, és számos, ámde hivatalosan leszámíthatatlan takarót kell keríteni a lovakra. Autóbaleset hiúsít meg üzletkötést, ígéretesen induló tárgyalásokat szakítanak meg a politikától sajnálatosan dezorientált minisztériumi- és pártvezetők. És a terepen az is világossá válik, hogy a nyugati hatalmak által megszállt zónákban tevékenykedő lómisszionáriusoknak megfeszített és sokszor frusztráló munkájuk mellett mellesleg dönteni kellett a személyes jövőjükéről is: a kétes erkölcsű magyar hazát, vagy a számkivetettséget és az emigrációt választják-e? Dunai Andrea egyáltalán nem moralizál, csak mesél. Előadása szak- és tárgyszerű, pontos krónikához hűen mentes a túlzott komolykodástól vagy dagályosságtól. A *Lovak sorsa* című könyvét mindenkinek szívből ajánlom.

Lénárt András

Utazás külföldre, útlevél nélkül

Gyermekeként a vészkorszakban. Halász József építőmester emlékére

Szerkesztette Böröndi Lajos.

Mosonvármegye Kiadó, Feketeerdő, 2023. 137 oldal.

S. Halász Márta írása többretegű visszaemlékezés. Egy holokauszt túlélő kései visszaemlékezései az 1944–1945-ben megtett „útlevél nélküli” útról, a szolnoki gettótól a strasshofi gyűjtőtáboron és a dél-csehországi kényszermunkán át Theresienstadba, majd a szerencsés felszabadulás után ismét haza. Emellett egyfajta családtörténet is, családfával (még ha az „szabálytalan” is; 44), családtagokkal, rövid történetekkel, megemlékezésekkel, emlékekkel, családi fotókkal és dokumentumokkal, mellyel elsősorban édesapjának kívánt emléket állítani. Fontos, hogy kései e visszaemlékezés, hisz – mint a traumatizált áldozatok, holokauszt túlélők közül sokan –, S. Halász Márta sem „beszélte ki” évtizedekig a vele történeteket, a megszegyenyítéseket, a megurcoltatást, a veszteségeket, a pokoli tapasztalatokat: *„40 évig sem a nyilvánosságban, sem családi körben az 1944–45 évben velünk történetekről soha egyetlen szó sem hangzott el, senki nem beszélt róla”* (13). Szomorú tény, hogy a kötetbe szerkesztett emlékei kiadását a szerző már nem érthette meg. Az 1932-ben született Halász Ágnes Márta (a nevében szereplő „S” valószínűleg korábban elhunyt férjére utal) 2023-ban, a kötet megjelenése előtt halt meg.¹ De fontos, hogy végül szövegbe formálta és megosztotta az emlékeit, mert ahogyan „a kortárs tanúk rövid időszaka” lassan elmúlik és eltűnik a túlélő és a másod-, harmad-, és már a negyedik generáció közötti közvetlen kapcsolat, Aleida Assmann szerint, a „holokauszt emlékezetének intenzitása” úgy fog csökkenni a jövőben és válik egyre inkább élettelené;² így minden emléknym, mely az áldozatoktól ered, felbecsülhetetlen értékűvé válik. Tudjuk jól, hogy a „hallgatás”, az átélt traumatikus élmények elfojtása többnyire általános volt. A túlélők *„évtizedekig hallgattak, nem voltak képesek beszélni arról, ami velük és a családjukkal történt”,* hiszen az *„amnézia volt a túlélés hatásos eszköze”*.³ S tudható az is, hogy *„az öncenzúra nem egyéni ízlés, vagy választás kérdése volt: a társadalmi tabuk és elvárások hasonlóan hallgatásra ítélték a túlélőket bárhol a világon”*⁴; valóban, nem csak Magyarországon, de az Egyesült Államokban, vagy Izraelben is hasonlóképpen.

Ám 40 év hallgatás után S. Halász Márta végül lejegyezte emlékeit a holokausztban átéltekről, és emléket állított a családjának, mert *„az ember utólag megpróbálja birtokba venni az életét”*,⁵ ahogyan – a szintén Szolnokról Strasshofba deportált – Ember Mária írta.

S. Halász Márta azt írja, hogy 1944 márciusáig *„békés gyerekkorom volt”*. Bár, hogy ez a „békesség” egy 1932-ben született zsidó kislány számára mit jelentett, arról a máig élő trauma sokat elárul: a játszótéren, melyet kisgyermekkorában nem használhatott, a legutóbbi időig nem volt képes keresztülmenni (7). Pedig több múlt már el, mint az említett 40 év... Történetének elbeszélése szinte azonnal 1944. március 19-ével, a német megszállással kezdődik, hiszen ez azonnal radikálisan megváltoztatta a család megszokott polgári életkereteit, mivel a *„németek szemet vetettek a családi házra, elrekvirálták”* (8). A szolnoki zsidóság gettósításának, majd a helyi cukorgyárban a transzport előtti „begyűjtésének” eseményeit, a szakirodalom alaposan

1 <https://www.kisalfold.hu/helyi-kultura/2024/01/visszaemlekezés-a-vész-korszakra-mar-nem-elhette-meg-a-könyve-meg-jelenését-a-mosoni-szerző> (utolsó letöltés: 2025. április 2).

2 Assmann 2016: 24–25.

3 Pécsi-Pollner 2024: 117.

4 Uo. 116–117.

5 Ember 2001: 155.

feldolgozta.⁶ „A szolnoki zsidók gettóba szállítása május 15-én hajnalban kezdődött meg.”⁷ A zsidótörvények kereteibe szorított „békés” élet – melynek negatív hatásait a 12 éves gyermek elől valószínűleg az utolsó pillanatokig próbálták a szülők elrejteni – egy pillanat alatt omlott szét, hiszen a korábbi életvilág helyét egy olyan vette át, ahol a fizikai megsemmisüléssel, az emberi élet kegyetlen mulandóságával, annak konkrét elpusztításával találkozott a kislány. Sze­mélyes emlékként írja, hogy a városon át vonultukban fölfedezte néhány nevető iskolatársát.⁸ A szolnoki cukorgyárban felállított gyűjtőtáborban, a deportálás előtt eltöltött pár nap, több visszaemlékező szerint is pokoli volt.⁹ A csendőrség és a rendőrség részéről folyamatosak voltak az értékek feltételezett rejtekhelyeinek kiderítése okán alkalmazott kínvallatások.¹⁰ Így Mártában iszonyatos emlékként egy ismerős patikus összevert, vérző teste maradt meg. A szolnoki gyűjtőtábor volt az egyik, ahonnan a német birodalom munkaerő-szükséglete okán (a kettőből) egy szerelvényt nem Auschwitzba, hanem a Bécstől nem messze lévő Strasshofba irányítottak.¹¹ A Szolnokról indított második szerelvényen (1944. június 27-én), az Auschwitz-Birkenaubába deportáltak nagy többségét munkaképtelennek nyilvánították, és pár órán belül megölték őket.¹² De Márta, édesanyjával és húgával, június 25-én az első szerelvényre került, így aközött a 2567 ember között volt, akik a szolnoki cukorgyárból Strasshofba kerültek.¹³ (Ő is és húga is ekkor 14 éven aluliak voltak, így Auschwitzban a biztos pusztulás várt volna rájuk. A Strasshofba deportáltak közül is sokan meghaltak az ellátás elégtelensége, a betegségek, vagy az őrszemélyzet kegyetlenkedése okán, de az ide deportáltak háromnegyede végül túlélte a megpróbáltatásokat.¹⁴) Strasshof elosztótábor volt, Bécstől nem messze. Innen irányították tovább a zsidó kényszermunkásokat főképpen ipari, mezőgazdasági munkára, többnyire ausztriai és csehországi célpontokra.¹⁵ Halász Márta és családja Csehország déli részére került, Mährisch Kromauba.¹⁶ Itt egy nagy német állami gazdaságban dolgoztak, mezőgazdasági munkán, ami a kisvárosi lánynak szokatlan, ismeretlen volt. Munkájukat „felügyelők, hajcsárok” vigyázták mindig (20). Az ellátásuk ugyan folyamatos volt, de elégtelen. A téli hónapokban elegendő tüzelőjük sem volt, s hiába próbáltak segíteni magukon, a felügyelők a tüzelőgyűjtést is akadályozták. De, ahogy írja: „nem hagyhatom ki, hogy a nélkülözés, éhezés, fáradtság közben előfordultak szívet melengető dolgok is”. Így leírja, hogy egyszer egy cseh gazda irányításával küldték ki munkára, de a férfi „nem engedett dolgozni [...]. Rámutatott a fűre, pihenjek. [...] Gyereknek nevezett, neki is volt három és a legidősebb velem egyidős” (25). És volt, hogy ételt kaptak magukat partizánnak nevező ismeretlenektől. Ahogyan közeledett a front, Mártáékat előbb újra Strasshofba, majd a „mintatáboroként” működtetett Theresienstadba¹⁷ szállítják, ahová március közepén kerültek. Itt, ahogy a visszaemlékező írja: „már ismét gyerekeknek számítottam, nem kellett dolgoznom” (32). „Bár Theresienstadt is koncentrációs tábor volt, látszólag mindenben különbözött a többiektől. Ez egy minta, kirakat tábor volt, illetve időnként svájci ellenőrzés alatt állt.” (34) A tábornak például saját, nyomtatott pénzeszköze is volt, amit sehol másutt használni nem lehetett, csak helyben. Végül itt szabadult fel a család – Márta testvére és édesanyja is túlélte a meghurcoltatást –, viszonylag későn, 1945. május 8-án (40), hiszen Terezin (Theresienstadt) ahhoz a területhez tartozott, mely legtovább állt a náci Németország ellenőrzése alatt.

6 Elsősorban Szita 1991; Csősz 2014; és Frojimovics–Molnár (szerk.) 2022.

7 Csősz, 2014: 177.

8 Állami gimnáziumba járt. S. Halász 8–9, 12.

9 Molnár 2022b: 30–31.

10 Csősz 2014: 185.

11 Szita 1991; Csősz 2014: 186–187; Frojimovics–Molnár (szerk.) 2022. Emellett Debrecenből és Szegedről két-két vonatot irányítottak Auschwitz helyett Strasshofba. Ez közel 15.000 magyar zsidót érintett, jellemzően anyákat, gyermekeikkel és idősebb rokonaikkal (hiszen a férfiak általában munkaszolgálaton voltak). Frojimovics–Molnár (szerk.) 2022: 10.

12 Csősz 2014: 186; Molnár 2022a: 25.

13 Szita 1991: 43.

14 Csősz 2014: 187.

15 Szita 1991: 76–84, 99–117, 153–156.

16 Ma: Moravsky Krumlov, Csehország.

17 Ma: Terezin, Csehország.

Márta a vele történeteket a visszaemlékezők gyakran ismétlődő dramaturgiája szerint helyezi keretbe: történetét szinte azonnal a német megszállással kezdi, és már a hazaérkezés élménye sem része az elbeszélésnek.¹⁸ (Édesanyja húga „*azt is elmondta, hogy a vidéki családi házunkat bombatalálat érte, és csak egy mély kráter van a helyén*”; 42) Márta holokausztot követő évtizedeiről, azon túl, hogy a családban nem beszéltek 40 évig a történetekről, nem tudunk meg semmit. „*A holokauszt túlélői visszaemlékezéseikben ritkán térnek ki az írás jelenére...*”;¹⁹ így azt sem tudjuk meg, hogyan próbálta feldolgozni az emlékeit. (Pedig a könyvben közzétett „szabálytalan családfából” sejthetjük, hogy a háború utáni évek sem múlhattak el számára tragédia nélkül, de ebből csak egy születési és egy halálozási adatból sejthetünk valamit; 45). Visszaemlékezésében nem „hatásvadász”, a nehézségek leírásában inkább visszafogottnak, távolságtartónak érezhetjük. Csak egyszer, visszaemlékezése végén tesz egy apró megjegyzést, amiből azt gondolhatjuk, hogy az ő szövegére is érvényesíthető a szakirodalomban „hasításnak” nevezett mechanizmus, melynek során „*az érzéseket a traumatizált személy leválasztja magáról a történetről*”²⁰: „*Mährisch Kromauban megőrlötően nehéz munkán nagyon sokat dolgoztunk, fáztunk, éhezünk, és néha még bántottak is*”²¹ (43). A szövegben másutt nem találkozunk olyan eseménnyel, amit megfeleltethetnénk e „bántásnak”, de az, hogy mezőgazdasági munkát végezvén (krumplit, cukorrépát, vagy salátát is szedtek) éheztek, fakitermelésen dolgozván télen nem tudtak maguknak fűtőanyagot szerezni, mindenképpen arra utal, hogy e „vétségeket” a felügyelők valószínűleg durván megtorolták.

A könyv nagyjából felét teszik ki a családtagokról, elsősorban építőmester édesapjáról írt megemlékezések. Édesapja munkaszolgálatosként élte túl a világháborút, s lett önállóbból az államosítások után alkalmazott; előbb Szolnokon, majd Budapesten. Furcsa módon S. Halász Márta mintha itt is „kívülről” tekintene a saját családjára; e szövegekben magáról egyes szám harmadik személyben beszél. („*Itt született első leánygyermekük Ágnes Márta 1932. április 27-én*”; 54. Vagy: „*Idősebb leánya Pesten maradt...*”; 61). E nyelvi eszközzel talán azt kívánta hangsúlyozni, hogy édesapja emléke az ő (S. Halász Márta) személyes indítékaitól függetlenül is méltó a közösség emlékezetére. S levéltári kutatások alapján fel is sorol egy listát, mely az Altmann-Halász cég által készített tervek tartalmazza, melyek meg is valósultak Szolnokon (106–109).

A könyv figyelemre méltó képmelléklettel rendelkezik. Hasonlóképpen ahhoz, ahogyan Ember Mária *Hajtűkanyar* című munkájában a beillesztett korabeli dokumentumszövegek egészítik ki a szöveget,²² itt a családi archívum az, melyet nézegetve közelebb kerülhetünk a „szereplőkhöz” és az eseményekhez. Nem csak családtagokról készült fotók, de bizonyítványok, obsitok, Márta édesapja svájci menlevelének fotója, sőt Theresienstadtból származó, eredetileg is a család által használt iratok (például étkezési jegyek) képei is támogatják a szövegben való elmélyülést.

A szöveget Böröndi Lajos szerkesztette. Nem próbálta minden elemében „kigyomlálni” a szöveg esetlenségeit (a rokonokról szóló emlékezések végén például mindenhol ott szerepel, hogy az „összeállítást Halász Ágnes Márta készítette”), de ezzel nem ártott az írásnak. A visszaemlékező szövegét kiegészítik az internetről származó információk a strasshofi deportálásról, Theresienstadtról és Mährisch Kromauról. (Itt becsúszott egy hiba az ismertetésben. A szövegben ez szerepel, a Wikipedia magyar nyelvű oldaláról kimásolva: „*1920. április 30-án a Kromau helyett hivatalosan is a Cesky Krumlov nevet kapta*”; 134. S. Halász Márta a szövegben több helyütt is Mährisch Kromaut említ, s az említett földrajzi nevekből egyértelmű is, hogy nem téved. Ám Mährisch Kromau nem a mai Cesky Krumlov, hanem az attól majdnem 200 kilométerre lévő Moravsky Krumlov.)

Egyre kevesebben vannak, akik személyes emlékeik alapján tehetnek tanúságot arról, mi történhetett a magyar állampolgárokkal 80 évvel ezelőtt. Nagyon meg kell hát becsülnünk ezeket az emlékezéseket!

18 Pécsi-Poller 2024: 115.

19 Uo.

20 Mészáros 2015: 27.

21 Kiemelés tőlem: B.Zs.

22 Ember 1974.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

Assmann, Aleida 2016: *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában. Beavatkozás.* Budapest.

Csősz László 2014: *Konfliktusok és kölcsönhatások. Zsidók Jász-Nagykun-Szolnok megye történelmében.* Szolnok.

Ember Mária 1974: *Hajtűkanyar.* Budapest.

Ember Mária 2001: *2000-ben fogunk még élni?* Budapest.

Frojimovics Kinga – Molnár Judit (szerk.) 2022: *Szolnok–Strasshof–Szolnok: Tények és emlékek a Bécsben és környékén „jégre tett” Szolnokról deportáltakról 1944–1948.* Szeged.

Mészáros Judit 2015: Az emlékezés helye. A Holokauszt és a családom Facebook-csoport. In: Fenyves Katalin (szerk.): *A holokauszt és a családom.* Budapest, 22–42.

Molnár Judit 2022a: Az embertelenség precizitása. Csendőrijelentések Ferenczy Lászlónak a szolnoki gyűjtőtáborról. In: Frojimovics Kinga – Molnár Judit (szerk.) 2022: *Szolnok–Strasshof–Szolnok: Tények és emlékek a Bécsben és környékén „jégre tett” Szolnokról deportáltakról 1944–1948.* Szeged, 17–28.

Molnár Judit 2022b: A szolnoki cukorgyártól a strasshofi elosztótáborig. In: Frojimovics Kinga – Molnár Judit (szerk.) 2022: *Szolnok–Strasshof–Szolnok: Tények és emlékek a Bécsben és környékén „jégre tett” Szolnokról deportáltakról 1944–1948.* Szeged, 29–35.

Pécsi-Pollner Katalin 2024: Fekete gyöngyszemek anyámtól. A holokauszt-trauma a túlélők gyermekeinek irodalmi elbeszéléseiben. In: Bárdos Katalin – Heller Mária – Vörös Kata (szerk.): *A holokauszt nemzedékei: Traumatizált generációk az interperszonális, szociális és kulturális térben. Konferencia.* Budapest, 115–125.

Szita Szabolcs 1991: *Utak a pokolból.* Budapest.

Beke Zsolt

